

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**İSKİLİPLİ MEHMED ÂTIF EFENDİ'NİN FIKHÎ KİŞİLİĞİ
(MAKALELERİ BAĞLAMINDA)**

Yüksek Lisans Tezi

Bedriye BİLİM

Çorum 2021

**İSKİLİPLİ MEHMED ÂTİF EFENDİ'NİN FİKHÎ KİŞİLİĞİ
(MAKALELERİ BAĞLAMINDA)**

Bedriye BİLİM

**Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Abdullah ÇOLAK**

ÇORUM 2021

KABUL VE ONAY

Bedriye BİLİM tarafından hazırlanan *İskilipli Mehmed Âtuf Efendi'nin Fıkhî Kişiliği (Makaleleri Bağlamında)* başlıklı bu çalışma, 27.08. 2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği /oyçokluğu ile başarılı bulunarak yüksek lisans sanatta yeterlilik tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Ferhat KOCA
(Başkan)

Üye

Prof. Dr. Abdullah ÇOLAK
(Danışman)

Üye

Doç.Dr. Halis DEMİR

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

İmza

Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ
Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim.

(27.08.2021)

İmzası
Bedriye BİLİM

ÖZET

BİLİM. Bedriye, *İskilipli Mehmed Âtîf Efendi'nin Fikhî Kişiliği (Makaleleri Bağlamında)*, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2021.

Âtîf Efendi, Osmanlının en buhranlı dönemlerinde yaşamış bir âlimdir. Çalışmalarında devletin ve toplumun sorunlarına değinmiştir. Toplumunu içinde bulunduğu durumdan kurtararak ileriye taşıyacak önerilerde bulunmuş, önerilerinde İslâmcı yaklaşımı savunmuştur.

Âtîf Efendi, devletine sahip çıkmaları ve birlik olmaları hususunda halkı bilinçlendiren yazılar kaleme almıştır. Donanma cemiyeti yararına kaleme aldığı *Nazar-ı Şeriatte Kuvve-i Berriyye ve Bahriyye'nin Ehemmiyet ve Vücûbu* adlı eseri ile takdirname almıştır.

Medreselerin ıslah çalışmalarında yer alan Âtîf Efendi, ilim dünyasındaki donukluğun nedenlerini açıklamış, çözüm önerilerinde bulunmuştur. İlme gereken değer verilmediği müddetçe toplumun ileriye gidemeyeceğini ve gerilemeye maruz kalacağını belirtmiştir. Âtîf Efendi, İslâm'ı medeniyetin önünde engel olarak gören yaklaşımlara karşı mücadele etmiş, gazetelerde ve dergilerde bu konuda ilmî yazılar kaleme almıştır. Âtîf Efendi'nin amacı, İslâm'ı doğru tanıtmak ve onun doğru anlaşılmasını sağlamaktır. Ona göre İslâm'a sarılmak yükselme ve ilerleme, İslâm'dan uzaklaşmak ise gerileme ve çöküş nedenidir. Âtîf Efendi'nin üzerinde hassasiyetle durduğu bazı hususlar şunlardır:

İslâm, her dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte bir dindir. İctihat, İslâm'ı evrensel ve dinamik kılan unsurlardan biridir. Bu nedenle icthâh kapısı açıktır ve hiçbir zaman kapanmayacaktır. İctihat anlayışı dinamizme kavuşturulmalıdır. İctihadın yeniden canlandırılması, toplumda yanlış İslâm algısının önüne geçecek ve İslâm'ın doğru anlaşılmasını sağlayacaktır.

Âtîf Efendi, icthâh yeterliliğine sahip müçtehitler yetiştirilmesi gerektiğinin altını çizer. Ona göre Kur'an, her türlü düzenlemede ilim insanlarına yeterli veri sağlayacak nitelikte bir kaynaktır. Düzenlenecek anayasa çalışmalarında ve kanuni düzenlemelerde zamanın ihtiyaçları göz önünde bulundurularak icthâda başvurulmalıdır.

Anahtar Kavramlar: İctihat, Taklît, İslâm, Medeniyet, Yozlaşma

ABSTRACT

BİLİM. Bedriye, *The Fiqh Personality of Âtîf Efendi from İskilip (In the Context of His Articles)*, (Master Thesis), Çorum, 2021.

Âtîf Efendi is a scholar who lived in the most depressed periods of the Ottoman Empire. In his works, he touched on the problems of the state and society. He made suggestions that would save the society from the situation it was in and move it forward, and defended the Islamist approach in his suggestions.

Âtîf Efendi wrote articles raising awareness of the people about protecting their state and being united. He received a commendation for the work named “*Nazar-ı Şeriatte Kuvve-i Berriyye and Bahriyye's Ehemmiyet ve Vücûbu*”, which he wrote for the benefit of the Navy Society.

Âtîf Efendi, who took part in the improvement studies of madrasahs, explained the reasons for the dullness in the world of science and offered solutions. He stated that as long as the knowledge is not given the necessary value, the society will not be able to move forward and will be subject to regression. Âtîf Efendi struggled against approaches that saw Islam as an obstacle to civilization and wrote scientific articles on this subject in newspapers and magazines. Atîf Efendi's aim is to introduce Islam correctly and to ensure that it is understood correctly. According to him, clinging to Islam is the cause of rise and progress, and moving away from Islam is the cause of regression and collapse. The issues that Âtîf Efendi focused on are as follows:

Islam is a religion that can meet the needs of every period. İjtihad is one of the elements that make Islam universal and dynamic. Therefore, the door of ijti had is open and will never be closed. The understanding of ijti had should be brought into dynamism. The revival of ijti had will prevent the wrong perception of Islam in the society and will ensure that Islam is understood correctly.

Âtîf Efendi underlines the need to train mujtahids who are competent in ijti had. According to him, the Qur'an is a resource that can provide sufficient data for scholars in all kinds of arrangements. Considering the needs of the time, ijdi hat should be applied in the constitutional studies and legal regulations to be arranged.

Key Concepts: İjtihad, Imitation, Islam, Civilization, Corruption

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	İ
ABSTRACT	İİ
İÇİNDEKİLER	İİİ
TABLolar DİZİNİ	VI
KISALTMALAR	VII
ÖN SÖZ	VIII
GİRİŞ	1
ÂTIF EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ (1876-1926)	1
A. Dönemin Öne Çıkan Olayları.....	2
B. Bazı Osmanlı Kurumlarının Durumu	6
C. Yaşadığı Dönemde Etkili Olan Düşünce ve Fikir Akımları	10
BİRİNCİ BÖLÜM ÂTIF EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	
1. 1. ÂTIF EFENDİ'NİN HAYATI	20
1. 1. 1. Doğumu, Nesebi ve Ailesi	20
1. 1. 2. Eğitim Hayatı	20
1. 1. 3. Memuriyet Hayatı, Cemiyet-i Müderrisin ve Sürgün Edilişi	21
1. 1. 4. Medreselerde Islah Görevi	23
1. 1. 5. Donanmaya Verdiği Destek	24
1. 1. 6. İslâmcı Kişiliği	26
1. 1. 7. Vefatı.....	28
1. 2. ÂTIF EFENDİ'NİN ESERLERİ	29
1. 2. 1. Tesettür-İ Şer'î	30
1. 2. 2. Dîn-i İslâm'da Men-i Müskirât	30
1. 2. 3. Frenk Mukallitliği ve Şapka.....	31
1. 2. 4. Medeniyet-i Şer'iyye ve Terakkîyât-ı Dîniye	31
1. 2. 5. İslâm Fıkhı	32
Bazı Gazete ve Dergi Yazıları.....	35

İKİNCİ BÖLÜM ÂTİF EFENDİ'NİN FIKHÎ YAKLAŞIMLARI

2. 1. İSLÂM HUKUK TARİHİNE DAİR GÖRÜŞLERİ.....	37
2. 1. 1. İslâm Hukuk Tarihinin Geçirdiği Evreler Hakkındaki Yaklaşımları	37
2. 1. 2. İslâm Hukukunda Osmanlılar Zamanında Gerileme Nedenleri	38
2. 2. İSLÂM HUKUK USÛLÜNE DAİR GÖRÜŞLERİ.....	42
2. 2. 1. Şer'i Deliller (Akıl Delili).....	42
2. 2. 1. 1. Akıl İlâhî Bir Hüccet Olması ve Akıl Delilinin Kullanıldığı Alan	43
2. 2. 1. 2. Hükümlerin İdrakinde Akıl Yeri (Hükümlerin Ta'lîli).....	45
2. 2. 2. Delillerin Teâruzu	52
2. 2. 2. 1. Akıl ile Naklin Uzlaştırılması	53
2. 2. 3. İctihat	59
2. 2. 3. 1. İctihadın Anlamı ve İctihâda Duyulan İhtiyaç	59
2. 2. 3. 2. İctihat Ehliyetinin Şartları	62
2. 2. 3. 3. Müçtehit Tabakaları	66
2. 2. 3. 4. İctihâdın Alanı (İctihadın Caiz Olduğu ve Olmadığı Konular).....	71
2. 2. 3. 5. Zamanın Değişmesi ile Hükümlerde Değişim	75
2. 2. 3. 6. İslâm Hukuku ile İlgili Alanın Uzmanı Olmadığı Halde Görüş Beyan Edenlere Verdiği Cevaplar	77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM FURÛ-I FIKHA DAİR GÖRÜŞLERİ

3. 1. İBADET HUKUKU	80
3. 1. 1. “Oruca Güç Yetirenler de Oruç Yerine Fidye Verebilirler” İddialarına Verdiği Cevaplar	81
3. 1. 2. Oruç Kefâretini Reddedenlere Verdiği Cevaplar	89
3. 2. AİLE HUKUKU	96
3. 2. 1. Eşlerin Birbirlerine Karşı Vazifeleri	96
3. 2. 2. Anne Baba ve Çocukların Birbirlerine Karşı Vazifeleri	98
3. 2. 3. Tesettürün Terakkîye Engel Olduğunu Savunan Yaklaşımlara Verdiği Cevaplar.....	102
3. 3. İSLÂM KAMU HUKUKU	103
3. 3. 1. Hukuka Olan İhtiyaç	104
3. 3. 2. İslâm Hukukuna Temel Olan Evrensel Usûl ve Esaslar.....	106
3. 3. 3. Kanunların Hazırlanması	107
3. 3. 4. Hukukun Uygulanmasında Devlete Olan İhtiyaç.....	110

3. 3. 5. Yönetim Sistemleri.....	113
3. 3. 6. Devlet Başkanına Duyulan İhtiyaç.....	114
3. 3. 7. Devlet Başkanında Bulunması Gereken Özellikler.....	116
3. 3. 8. Devletlerin Topluma Zarar Veren Maddelere Karşı Alması Gereken Önlemler	118
SONUÇ	121
KAYNAKÇA	123

TABLolar DİZİNİ

Tablo	<u>Sayfa</u>
Tablo 1. 2. Âtîf Efendi'nin Bazı Gazete ve Dergi Yazıları.....	33

KISALTMALAR

As	: Aleyhi Selam
Âtîf Efendi	: İskilipli Mehmed Âtîf Efendi
Bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Hız.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme
t.y.	: Tarih yok
vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
y.e.y.	: Yayın evi yok
y.y.	: Yer yok

ÖN SÖZ

İslâm, insanlığa ışık tutan ve insanlığın kemâlini sağlayan ilâhî yegâne bir dindir. Âtîf Efendi, İslâm'ın amacına hizmet eden, onun ışığına fener olup insanlara yayma hizmetinde bulunan din âlimlerimizden biridir. Yaşadığı dönemin toplumsal sorunlarına değinerek çözüm önerilerinde bulunmuştur. Unutulan, saklı kalan bir hazineyi ortaya çıkarmanın ve ondan faydalanmanın ilim dünyasına katkı sağlayabileceği düşüncesi ile bu yola çıktık. Çıktığımız bu yolda Âtîf Efendi'nin, İslâm'ın insanlığı kemâle ulaştıracak yolda bir ışık olduğunu anlatan çalışmalarına şahit olduk. Bu çalışmaların, İslâm'ı doğru anlayıp doğru analizlerde bulunması nedeniyle ele alınmasının faydalı olacağı kanaatine vardık.

Âtîf Efendi, toplumda bazı kesimler tarafından toplumun ilerlemesine, gelişmesine ve yeniliklere karşı çıkan, radikal dinci olarak nitelendirilmiştir. Bazı kesimler tarafından ise çok yüceltilmiştir. O, dönemin yazarlarına reddiyelerde bulunabilecek nitelikte ilmî donanımı olan bir âlimdir. Ancak bazı kesimler tarafından onun siyasi kişiliği ön plana çıkartılmış ve ilmî yönü gölgede kalmıştır.

Çalışmamızın amacı; Âtîf Efendi ile ilgili yapılan siyasi tartışmalara girmeden onun ilmî yönünü ortaya koymaktır. Amacımız, Osmanlı döneminde medreselerde müderrislik yapmış, medreselerin ıslah çalışmalarında yer almış, İstiklâl Mücadelesinde toplumu donanmaya destek vermeleri için teşvik etmiş ve bunun neticesinde ödül almış bir ilim insanını tanıtmaktır. "Geçmiş geleceğin aynasıdır" düşüncesinden hareketle, Âtîf Efendi'nin çözüm önerilerinden günümüz sorunlarına ışık tutacak şekilde faydalanmaktır. Toplumla faydalı hizmetlerde bulunmuş bir ilim insanına vefa borcumuzu bir nebze de olsa ödemeye çalışmaktır.

Âtîf Efendi; İslâm ilimleri ile ilgili eserler vermiş, farklı gazete ve dergilerde makaleler yazmıştır. Çalışmamız, müellifimizin bütün çalışmalarını dikkate almakla beraber makaleleri ile sınırlandırılmıştır. İslâm Hukuku ile ilgili makaleleri ele alınarak onun hukukî yönü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın giriş kısmında Âtîf Efendi'nin yaşadığı dönem ele alınmıştır. Bu dönem; "Dönemin Öne Çıkan Olayları", "Bazı Osmanlı Kurumlarının Durumu", "Yaşadığı Dönemde Etkili Olan Düşünce ve Fikir Akımları" olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir. Dönemin öne çıkan olaylarının ele alındığı kısımda

yararlandığımız başlıca eserler şunlardır: *Osmanlı Tarihi, Devlet-i Âliyenin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme, İmparatorluğun Son Nefesi, Osmanlıya Veda, Balkan Bozgunu, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Türkiyede İslâmî oluşumlar Siyaset ve İslâmcılık, I.Cihan Harbine Neden Girdik? 20.Yüzyıl Siyasi Tarih*. Osmanlı kurumlarının ele alındığı medreseler bahsında İsmail Hakkı Uzun Çarşılı'nın *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, adlı eseri en çok faydaladığımız eserlerdendir. Düşünce ve fikir akımlarına yer verdiğimiz kısımda, Osmanlıcılık Türkçülük Batıcılık ve İslâmcılık akımlarına kısaca değinilmiştir. Bu hususlarda yapılan çeşitli eser, makale, tez vs çalışmalardan yararlanılmıştır. Âtîf Efendi'nin İslâmcı yaklaşımı savunması, diğer akımlara göre İslâmcılığın biraz daha geniş bir perspektikten incelenmesini gerekli kılmıştır. İslâmcı düşünceyi savunan bazı düşünürlerin görüşlerine kısaca değinilmiştir. Burada da İslâmcılık üzerine yapılan çalışmalardan faydalanılmıştır. İsmail Kara'nın *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi* adlı eseri en fazla başvurduğumuz eserlerdendir.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde: Âtîf Efendi'nin Hayatı ve eserleri ele alınmıştır. Burada onu tanıtan eserlere başvurulmuştur. Ebu'l Ula Mardin'in *Huzur Dersleri*, Sinan Omur'un *İskilipli Âtîf Efendi Nasıl İdam Edildi*, Sadık Albayrak'ın *İskilipli Mehmed Âtîf Efendi* ve Ethem Erkoç'un *İskilipli Âtîf Hoca Hayatı Düşünceleri ve İdamı, Çorumlu Şeyhülislâmlar ve Âlimler* en fazla başvurduğumuz eserlerdendir. Eserlerinin tanıtıldığı kısımda, eserlerin bir kısmının muhtevası ile ilgili kısa bilgiler verilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümde, İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukuk Usûlüne dair görüşleri ele alınmıştır. İslâm Hukuk Usûlüne dair görüşleri: "Şer'î Deliller(akıl delili)", "Delillerin Teâruzu" ve "İçtihat" olmak üzere üç ana başlıkta incelenmiştir. Bu kısımda, günümüze ulaşan ilk fıkıh usûlü eseri olması bakımından usûl-i-fıkıh eserlerine kaynaklık eden Şafîî'nin *er-Risâle* adlı eseri, en çok başvurduğumuz eserlerdendir. Yine kendisinden sonraki pek çok esere kaynak teşkil eden Gazâlî'nin *el-Mustasfâ* adlı eseri de yararlandığımız başlıca eserlerdendir. Gazâlî'nin, fıkıh usûlü konularını ehl-i sünnet, mutezile ve diğer ekollerin görüşlerini karşılaştırmalı olarak vermesi, görüş ayrılıklarını derinleştirmek yerine uzlaştırmayı tercih eden bir metod izlemesi, bu eseri tercih etmemizde etkili olmuştur. Pek çok müellifin makasıt alanında çığır açan bir kaynak olarak nitelendirdikleri Şatıbî'nin *Muvafakat* adlı eserini de en fazla başvurduğumuz kaynaklar arasında zikretmemiz gerekmektedir. Âtîf Efendi'nin "akıl ile naklin teâruzu" görüşlerinin değerlendirilmesinde, Âtîf Efendi ile Gazâlî'nin bu husustaki görüşleri

karşılaştırılmıştır. Müçtehit tabakalarının ele alındığı kısımda, Âtîf Efendi'nin benimsemiş olduğu tasnifin Hanefiler ve Şafîîlerden hangisine yakın olduğunun tespiti yapılmaya çalışılmıştır. İbn Kemal'in *Tabakât-ı Fukahâ adlı* eseri, hukukçuların başvurdukları temel kaynak olması bakımından en çok yararlandığımız eserler arasına girmiştir. Bilmen'in *Hukûk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* adlı eseri de mezhepler arası ittifak ve ihtilaf noktalarını göstermesi bakımından başvurduğumuz başlıca eserlerdendir. Ayrıca klasik fıkîh eserlerinden de faydalanılmıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde Âtîf Efendi'nin fûrûa dair görüşleri ele alınmıştır. Bu bölüm: "İbadet Hukuku", "Aile Hukuku" ve "Kamu Hukuku", olmak üzere üç ana başlıkta incelenmiştir. Oruç hususundaki görüşlerinin ele alındığı kısımda Serahsî'nin *el-Mebсут* adlı eseri başucu kitabımız olmuştur. Âtîf Efendi'nin ilgili konuda Hanefilerin görüşünü benimsemesi ve eserin Hanefî litaratüründe önemli bir yer tutması, eserden pek sık faydalanma nedenlerimizdendir. Ayrıca klasik fûrû eserlerinden de yararlanılmıştır. Oruç kefaretinin reddedenler hususundaki görüşlerini değerlendirdiğimiz kısımda, oruç kefaretinin reddeden başka isimlere de yer verilmiştir. Hukukun uygulanmasında devlete ve devlet başkanlığına duyulan ihtiyaç, devlet başkanında bulunması gereken özellikler hususlarında, Mâverîdî'nin *Ahkâmü's-Sultaniyye* adlı eseri en çok başvurduğumuz eserlerdendir. Devletin esas teşkilat ve idaresi ile ilgili fikhî ahkâmı bir araya toplayan önemli bir eser niteliği taşıması, bu eseri tercih etmemizde etkili olmuştur. Çalışmamızda ele alınan konular, müellifimizin değindiği hususlarla sınırlı tutulmuştur. Örneğin ibadet hukukunun tüm konuları değil Âtîf Efendi'nin görüş bildirdiği hususlar incelenmiştir.

Âtîf Efendi'nin değindiği konulardan ihtiyaç duyulan kısımlarla ilgili çeşitli tez, makale ve eserler incelenmiştir. Âtîf Efendi'nin eserlerinden yararlanmakla birlikte daha çok makalelerine ağırlık verilmiştir. Makalelerinin transkripsiyon edilmesinden ziyade makalelerin özünü vermek amaçlanmıştır. Çalışmamızda, İskilipli Mehmed Âtîf Efendi'nin ismi kısaltılarak Âtîf Efendi şeklinde kullanılmıştır. İsnad atıf sistemi olarak chicaco sitali kullanılmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında; zamanını desteğini ve emeğini benden hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Prof Dr. Abdullah Çolak'a, her öğrenciyi ilim dünyasına katılan bir değer olarak gören ve yetişmesinde kıymetli emeklerini esirgemeyen hocalarım, Prof Dr. Ferhat Koca ve Doç. Dr. Halis Demir'e sayısız şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

ÂTIF EFENDİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ (1876-1926)

Çalışmamızın bu bölümünde, Âtîf Efendi'nin yaşadığı döneme yer vereceğiz. Bu dönemi; "Dönemin Öne Çıkan Olayları", "Bazı Osmanlı Temel Kurumlarının Durumu" ve "Yaşadığı Dönemde Etkili Olan Düşünce ve Fikir Akımları" başlıkları altında inceleyeceğiz.

Âtîf Efendi'nin yaşadığı yüzyıl toplumunda önemli değişimler gerçekleşmiştir. Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ni tasfiye politikaları bütün hızıyla devam etmektedir. Ruslar, sürdürdükleri panslavizm politikalarıyla balkan milletlerini isyana teşvik etmiştir. Osmanlı-Rus savaşlarında (1877-1878) Osmanlı büyük toprak kaybı vermiştir. Ruslar, İstanbul'a kadar ilerlemiş,¹ II. Abdülhamit Meclisi Mebusan'ı kapatmak durumunda kalmıştır. Bu savaş nedeniyle Osmanlı Devletinin Rusya'ya ödemek zorunda kaldığı harp tazminatı, devlet için önemli bir külfet olmuştur.²

Rumeli'de Osmanlının tesis ettiği medeniyet yıkılmıştır. Müslümanlar, kaybedilen topraklardan ağırlıklı olarak İstanbula göç etmeye başlamışlardır. Batı'nın işgalciği ve sömürgeciliği tüm İslâm âlemini kuşatmıştır.³

Toplumda batı kaynaklı fikirler yayılmıştır. Batılılaşma hareketi, önceleri askeri alanla sınırlı tutulurken idarî, siyasî, sosyal ve kültürel alanlara da yayılmıştır. Osmanlı aydınlarının bir kısmı yüzünü tamamen Batıya dönmüş, diğer kısmı ise Batı'nın her yönüyle özümsemesine karşı çıkmıştır.⁴ Batılılar "Hasta adam" olarak nitelendirdikleri Osmanlı'yı yıkmak için her türlü faaliyette bulunmuşlardır.

Buhranlı bir dönemde yaşayan Âtîf Efendi, halkı aydınlatmaya ve devrinin problemlerine çözüm üretmeye çalışmıştır. Toplumun bu buhrandan nasıl kurtulabileceğini sorgulaması, onun düşüncelerinin nasıl oluştuğunun göstergesi olmuştur.

¹ E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983)VIII, 40-70.

² Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 498-499.

³ Hulusi Şentürk, *Türkiyede İslâmî Oluşumlar, Siyaset ve İslâmcılık*, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2011), 52.

⁴ M. Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 148-152.

Şimdi Âtîf Efendi'nin yaşadığı dönemde öne çıkan bazı olaylara değineceğiz. İnceleyeceğimiz hususlar şunlardır: II. Meşrutiyetin ilanı ile İttihat ve Terakkînin ülkeye hâkim olması, bu hâkimiyete tepki olarak ortaya çıkan 31 Mart Vak'ası, Balkan Harpleri, Birinci Dünya Savaşı sonucunda toplumda meydana gelen sosyal/toplumsal değişim.

A. Dönemin Öne Çıkan Olayları

İttihat ve Terakkînin Devlet Yönetimine Etkisi ve II. Meşrutiyetin İlanı

İttihat ve Terakkî Cemiyeti, 1908 ihtilâli'ni düzenlemiş, 1918'e kadar devletin yönetiminde birinci derecede rol oynamıştır.⁵ 1890'lı yılların başlarında İstanbul'da askeri tıbbiyede öğrenci olan Abdullah Cevdet, İshak Sükûti, İbrahim Ethem tarafından kurulmuştur. Cemiyet Paris'teki Jön Türklerin lideri Ahmet Rıza Bey ile ilişkiye geçerek ismini "Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti" şeklinde değiştirmiştir.⁶

İttihat ve Terakkî ismi altında birleşen gizli örgütlerin ortak hedefi, Sultan II. Abdülhamit Han'ın "istibdat" olarak gördükleri idaresine son vermek, memlekete meşrutiyet idaresini geri getirmektir. İttihat ve Terakkî, ordu içerisinde gizli bir şekilde örgütlenmiş hürriyet, adalet ve kardeşlik getireceklerini vadedmişlerdir. İstanbul'da sonradan adına "Hürriyet-i Ebedi Tepesi" diye isimlendirilen yere çadır kurmuş, silahlı kişiler olarak halkın karşısına çıkmışlardır.⁷

Meşrutiyetin 23 Temmuz 1908 tarihinde ilan edilmesi ile Kânûn-ı Esâsî tekrar yürürlüğe konmuş, seçim hazırlıklarına başlanmıştır. İttihat ve Terakkî çoğunluğu elde etmiştir. Yönetim alanında tecrübesiz olduklarından iktidara sahip olamamışlar, denetleme ve destekleme mekanizması olarak hükümetleri kontrol altına alma yoluna gitmişlerdir.⁸ II. Meşrutiyetin ilanından sonra Bosna-Hersek ve Arnavutluk bağımsızlığını ilan etmiş Osmanlı devleti uzun süren savaşlar yapmıştır.⁹

Sultan II. Abdülhamit'i istibdat ile suçlayan İttihat ve Terakkî, uyguladıkları baskılarla geçmişi aratmıştır. Ermeni ve Bulgar komiteciler ile işbirliği yapacak kadar hırslı hareket etmişlerdir.¹⁰

⁵ Hanioglu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 476-484.

⁶ Alparslan, *Balkan Bozgunu*, 161.

⁷ Gümüsoğlu, *Devlet-i Âliye'nin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme*, 281.

⁸ İsrail Kurtcephe, Aydın Beden, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (İstanbul: Alp Yayınevi, 2006), 66.

⁹ Semih Yalçın, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2008), 62.

¹⁰ Gümüsoğlu, *Devlet-i Âliye'nin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme*, 277.

31 Mart Vak'ası

Otuzbir Mart Vak'ası, (13 Nisan 1909) İttihat ve Terakkî Fırkası'nın hâkimiyetine karşı tepki olarak başlayan askeri bir isyandır. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile sonuçlanmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra en güçlü siyasi teşkilat haline gelen İttihat ve Terakkî, hükümet işlerine sık sık müdahalede bulunmuştur. Kendilerinden olmayanlara yönelik baskıcı tutumları siyasi istikrarsızlığa yol açmıştır.¹¹

Bazı İttihat ve Terakkî yanlısı subayların meşrutiyete olan aşırı hassasiyeti, onların “vatanı cephede savunma” duygusunun önüne geçmiştir. Bu subayların amacı muhalif düşünceleri ortadan kaldırmak, ülkede her şeye hâkim olmak ve ideallerini uygulamaktır. İttihatçılar, ehliyetsiz ve tecrübesiz kişileri iş başına getirdiğinden toplumda huzursuzluklar artmıştır.¹²

İttihatçılar'a eleştiriler yönelten Serbesti gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi'nin faili meçhul bir cinâyete kurban gitmesi, muhalefeti artırmıştır. Hasan Fehmi'nin cenaze töreni muhaliflerin katıldığı tepki gösterisine dönüşmüştür. Askerler şeriat talebi ile ayaklanmış ve subaylarını hapsedmişlerdir.¹³

Âtîf Efendi, 31 Mart Vak'asında bir hafta tutuklu kalmıştır. Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi olayında dahil olduğu gerekçesiyle Sinop'a sürgün edilmiştir. Resmi makamlar, Âtîf Efendi'nin bu olaylarla hiçbir ilgisinin olmadığını, bir yanlışlığa kurban gittiğini açıklamışlardır.¹⁴

Balkan Harbi ve Sonuçları

Balkanlar, uzun bir süre Osmanlı idare sisteminin ana esasları çerçevesinde yönetilmiştir. Toprak sistemi tımar sistemidir. Balkanlar nüfus hareketliliğinin olduğu etnik renkliliğin bulunduğu bir bölgedir. Bu renklilik bölgeye Osmanlı fütühatıyla gelmiştir. Balkanların bir faciaya dönüşmesinin nedeni Batı Trakya, Güney Bulgaristan gibi nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan yerlerin bir anda İmparatorluğun dışında kalmasıdır.¹⁵

¹¹ Azmi Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, (İstanbul: TDV. Yayınları, 2007), 9-11.

¹² Gümüüşoğlu, *Devlet-i Âliye'nin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme*, 316.

¹³ Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9-11.

¹⁴ Albayrak, "İskilipli Âtîf Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 583-584.

¹⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 106.

1910'da meşhur kiliseler ve mektepler kanununun çıkarılması ile Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ arasındaki ihtilaflar ortadan kalkmıştır. Türk ordusundaki subayların iki partiye ayrılmaları, hükümetin 120 tabur askeri terhis etmesi, Balkan milletleri için fırsat doğurmuştur.¹⁶

Böyle bir ortamda deniz kuvvetlerini artırma zorunluluğu ortaya çıkmış ve Donanma Cemiyeti adı verilen *Donanmayı Osmaniyeye Muaveneti Milliye Cemiyyeti* kurulmuştur. Âtîf Efendi, *Nazar-ı Şeriatte Kuvve-i Berriye ve Bahriyenin Ehemmiyet ve Vücubu* adlı bir eser yazarak halkı, Donanma Cemiyetine yardıma teşvik etmiştir. Âtîf Efendi'nin teşvikleri halk üzerinde çok etkili olmuştur. Hizmetleri nedeniyle Donanma Cemiyeti tarafından Âtîf Efendi'ye 8 Mayıs 1910'da 2224 sayılı takdirname verilmiştir.¹⁷

Ehliyetsiz komutanların tayin edilmesi ve bu komutanların çok küçük rütbeyle kadar siyasete bulaşması, Balkanların kaybında etkili olmuştur. Halaskar zabitanları ile ittihatçılar arasında birbirlerinin başarısını gölgelemek için bazı stratejik mevkileri kaybetme pahasına çekişmeler yaşanmıştır. Kuzey Ege adaları bu yüzden Yunanlara geçmiştir.¹⁸ Balkan Savaşları, Batılı emperyalist devletlerin Şark Meselesi diye adlandırdıkları "Doğu Sorunu" politikalarının bir sonucudur.¹⁹

Balkan Harbi'nin sonunda İstanbul ve İzmir muhacirlerle dolmuş ülke başka bir felaket olan I. Dünya Savaşı'na sürüklenmiştir. Balkan Harbinin sonuçlarından biri demografik yapıda görülmüştür. Savaş sonunda Rumeli'de kalan Müslümanlara, baskı zulüm ve işkence uygulanmış, bunun sonucunda Anadolu'ya göç dalgası yaşanmıştır. Böylece İzmir ve Ege'nin birçok yeri Balkanlılaşmış, İstanbul'un içinde ise Balkanlı bir nüfus ortaya çıkmıştır.²⁰ Osmanlı Devleti, Avrupa topraklarının tamamına yakını kaybetmiştir.

Balkan Harbi, İkinci Meşrutiyetin doğurduğu dış gaileler zincirinin Osmanlı İmparatorluğuna en şiddetli darbe indiren son halkasını teşkil etmiştir. Balkanlar'daki rekabet ve çatışmalar şiddetlenmiş Birinci Dünya Harbi'nin çıkmasına elverişli ortam

¹⁶ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı'ya Veda*, (İstanbul: Yakın Plan yayınları,2013), 278.

¹⁷ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III: 969-976.

¹⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi*, 108.

¹⁹ Teoman Alparslan, *Balkan Bozgunu*, (İstanbul: Kamer Yayınları 2013), 134.

²⁰ Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", *Türkiye İslâm Ansiklopedisi*, c. 5, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 23-25.

hazırlanmıştır. Osmanlı Devletinin sonunun geldiğine inanan devletler, seri toplantılarla paylaşım planları yapmışlardır.²¹

Birinci Dünya Savaşı

Birinci Dünya Savaşı, 1914-1918 yılları arasında meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin de aralarında olduğu birçok merkezi imparatorluk yıkılmış, milyonlarca ölüm, yaralanma, kayıp ve esaret yaşanmıştır. Tarihe Birinci Dünya Savaşı olarak geçen bu mücadele, dünya tarihinde o güne dek benzeri görülmemiş büyük bir savaştır.

Savaşın görünen nedeni, Avusturya Macaristan veliahtı ile eşinin Saraybosna'da bir sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesidir. Ancak bu mücadelenin gerçek nedeni, sanayileşmiş ülkeler arasında dünyada iktisadi ve siyasi hâkimiyeti ele geçirme mücadelesidir.²²

"Üçlü ittifak" ve "Üçlü itilaf" olarak nitelendirilen rakip devletlerarasında silahlanma yarışı, artarak devam ederken, 28 Haziran 1914'te Avusturya Macaristan veliahtının öldürülmesi, İttifak ve İtilaf devletlerinin zincirleme olarak birbirleri ile savaşa girmelerine neden olmuştur. Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a karşı savaşa girmesi üzerine Almanya da Rusya, Fransa ve Belçika'ya savaş ilan etmiş, böylece Birinci Dünya Savaşı başlamıştır. Savaşa daha sonra Japonya, Osmanlı Devleti, İtalya, Bulgaristan, Romanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Yunanistan katılmıştır. Savaş, müttefik devletler de denilen "Üçlü İtilaf"ın merkezî devletler adı ile tanınan "Üçlü İttifak"a karşı zafer kazanmasıyla sona ermiştir.²³

Birinci Dünya savaşı başladığında Osmanlı Devleti tarafsızlığını ilan etmiştir. Ancak Almanya'nın savaşa girdiği ertesi günü yaptığı anlaşma gereği Almanya'nın yanında savaşa girmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinde, Almanlar'ın yapmış oldukları baskılar çok etkili olmuştur.²⁴ Bu savaşa giriş, Osmanlı Devleti'nin kararlılığı ile değil daha çok diğer devletlerin baskıları ve başarılı

²¹ Mehmet Biçici, "Hatıratlarla Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Girişi" *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler*, Sy. 3 (2014): 693-722.

²²ERCÜMENT KURAN, "Birinci Dünya Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992),196-200; FAHİR ARMAOĞLU, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Ankara: Alkım Yayınları, 1997),100-127.

²³ KURAN, "Birinci Dünya Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 196-200.

²⁴ DÖNEMİN SADRAZAMI SAİD HALİM PAŞA, TALAT, ENVER VE CEMAL PAŞALARIN ısrarı ile kabineyi savaşın zorunlu olduğuna inandırmıştır. Böylelikle padişahın onayı alınarak Osmanlı Devleti'nin savaşa girdiği ilan edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bak. Sevgi Çetinkaya, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, (İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi (İstanbul: 1995), 52-63; Kâzım Karabekir, *I. Cihan Habine Neden Girdik?* (İstanbul: Yakın Tarih Yayınları, 1994), II, 368-380.

politikaları ile olmuştur. Netice itibariyle Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin hezimetini ile sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti birçok cephede savaşmak zorunda kalmış ve ağır kayıplar vermiştir. Nihâyetinde ayakta kalamamış ve yıkılmıştır.²⁵

Âtîf Efendi, bu süreçte yazıları ile halkı "vatanı müdafaaya" çağırarak askere moral motivasyon içeren yazılar yazmıştır.²⁶ Türk milletinin iman, inanç ve vatan sevgisi ile çıktığı bu mücadele yolunda, o da kalemi ile ilk sıralarda yer almıştır.

B. Bazı Osmanlı Kurumlarının Durumu

Çalışmamızın bu kısmında, Osmanlı temel kurumlarından idare, askeriye, vakıflar ve medreseleri ele alacağız. Osmanlı'nın dağılma sürecinde bu kurumlarda meydana gelen bozulmalardan kısaca bahsedelim:

Tanzimat'ın getirdiği en önemli sorunlardan birisi siyasi istikrarsızlıktır. Devlet adamları arasındaki siyasi rekabet ve Avrupa devletlerinin bitmek bilmeyen talepleri, devleti zor durumda bırakmıştır. Devlet erkânında sık değişime gidilmesi, istikrarın sağlanmasını güçleştirmiştir. Abdülmecit Han'ın yirmi yıllık saltanat döneminde, yirmi iki sadrazam değişirken, 1839-1876 yılları arasında otuz dokuz sadrazam değişmiştir.²⁷ İdarede yaşanan siyasi istikrarsızlık nedeni ile devletin güç kaybetmesi, devlet kurumlarında bozulmayı da beraberinde getirmiştir.

Abdülaziz Han'ın hal edilmesinden sonra ordunun nizamı bozulmuştur. Ordu içerisinde bazı subaylar askeri disiplini bozacak şekilde siyasete bulaşmıştır. Osmanlı Hanedanının yanında yer alan subaylar ve onlara muhalefet eden subaylar şeklinde asker arasında bölünmeler ortaya çıkmıştır. Orduda birliğin bozulması ve askerinin politikaya girmesi, ülkede gözü olan devletlere fırsat doğurmuştur. Bunun acı neticeleri ilk olarak 93 Harbi'nde görülmüştür.²⁸

Avrupa'dan getirilen bilim adamları ve askeri uzmanlar sebebi ile ülkenin sosyal hayatında pek çok değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Devlet adamları ve memurlar arasında alafanga modasına kendini kaptıranlar olmuştur. Avrupa'ya özenen insanlar

²⁵ Biçici, "Hatıratlarla Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Girişi", 693-722.

²⁶ Bak. Âtîf Efendi, "Cihad ve Gaziliğin Fazileti", *Beyânülhak*, sy. 181, (1338): 3163-3165.

²⁷ Hasan Gümüšoğlu, *Devlet-i Âliye'nin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 120.

²⁸ Gümüšoğlu, *Devlet-i Âliye'nin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme*, 125.

tarafından Avrupa mamullerinin satıldığı yerler ilgi odağı haline gelmiştir.²⁹ Böylece Avrupa hayranlığı sosyal çözülmeyi derinleştirmiştir.

Âtîf Efendi, toplumda yozlaşmaya neden olan bu tarz Avrupa taklîtciliğini eleştirmiştir. Bilinçsizce yapılan bu taklîtciliğin, Müslümanları özünden uzaklaştıracağını belirtmiştir.³⁰

Vakıflar ve Medreselerin durumundan kısaca bahsedelim:

Osmanlı döneminde eğitim-öğretim hizmetleri, sağlık hizmetleri, belediye hizmetleri, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, dînî ve ahlâkî açıdan toplumun yararlandığı her türlü hizmet, vakıflar tarafından sağlanmıştır. Kamuya yönelik hizmetler vakıflar tarafından yürütülmüştür.³¹ 1826'da Evkâf Nezaretinin kurulmasıyla vakıflarda merkezileşme ve kurumsallaşma süreci başlamıştır. Vakıfların düzgün işleyişinin sağlanması amacıyla vakıfların idaresi merkezleştirilmiş ve gelirleri bir bakanlıkta toplanmıştır. Devlet, vergi gelirleri azalınca yeni kaynak bulmakta zorlanmış ve bütçe açığını vakıf gelirleri ile kapatma yoluna gitmiştir. Ferdî bir teşebbüs olan vakıfların devlet tarafından teftiş edilmesinin ötesinde bir de yönetilmeye çalışılması, vakıfların ihmal edilmesinde ve yok olmasında etkili olmuştur.³²

Medreselerin durumuna gelince Taşköprüzade, müderrislik yıllarında(1525-1540) kelim ve matematik konularının ulema arasında önemini yitirdiğini, ilim seviyesinin düştüğünü belirtmiştir. Kâtip Çelebi, medreselerdeki ilmi yönden gerilemeyi medrese programlarından aklî ve müspet ilimlerin kaldırılmasına bağlamıştır.³³ Faydalı kelim ve felsefe tartışmalarının yerini lüzumsuz zıtlaşmaların aldığını söylemiştir. Matematik derslerinin eskisi gibi okutulmadığına dikkat çekmiş, fikhî meseleler için matematik derslerinin önemini vurgulamıştır.³⁴

Uzunçarşılı'ya göre, II. Bayezid ve Kanuni dönemlerinde medreselerin bozulmasına dair bir takım emareler bulunmaktadır. Medreselerdeki müderris kalitesi, eğitim ve talebe yönünden asıl bozulmalar, XVI. yüzyılda başlamış ve seneler geçtikçe

²⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994), IV, 2069.

³⁰ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, çev. Sadık Albayrak, (İstanbul: Şamil Yayınları, 1995), 146-147.

³¹ Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Vakıf Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 2.

³² Gümüsoğlu, *Devlet-i Âliye'nin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme*, 134.

³³ Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005), 152-154.

³⁴ Mehmet İpşirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 327-333.

de artarak devam etmiştir.³⁵ Ona göre, medreselerin bozulmasının birinci nedeni, tefekkürü faaliyete geçirecek olan matematik, kelim ve felsefe (hikemiyat) gibi aklı ilimlerin terk edilerek bunların yerine tamamen naklî ilimlerin kaim haline getirilmesidir.³⁶

Bir diğere neden de müderrisliğe atanma yönteminin bozulmasıdır. Mülazemet usûlü de denilen bu yönteme göre icazetini alan öğrenci atama sırası bekler sırası gelenler önce aşağı derecedeki bir medreseye atanır, zamanla terfileri yapılırdı. Bu uygulama zamanla terk edildi, mülazemet usûlüne aykırı pek çok tayin ve terfi yapıldı.³⁷ XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mülazemet sisteminin bozulması ile medreselerdeki ilmi faaliyetler duraklamıştır. Bu nedenlerden dolayı müderrislerden bazıları görevini ciddiye almamaya hatta hiç görev yapmamaya başlamışlardır.³⁸ Medrese tahsili yapmadan kayırma ile yükselenlerin durumu, bazı talebeleri fena yollara sevk etmiştir. Çalışarak bir yere varamayacaklarını düşünen bazı talebeler, dersleri bırakarak eşkıyalığa başlamışlardır.³⁹

İpşirli'ye göre, II. Mahmud ve II. Abdülhamid dönemlerinde eğitimde ıslahat ve yenilikler yapılırken medrese ihmal edilmiştir. Bu tutum, muhtemelen medresenin ve temsil ettiği zihniyetin ıslahının çok zor hatta mümkün olmadığı kanaatine dayanmaktadır. II. Abdülhamid'den sonra Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım ve Mustafa Hayri efendiler zamanında ciddi olarak medrese ıslahına yönelik girişimler yapılmıştır. Yeni programlar, dârül-hilâfe medreselerinde uygulanmaya başlanmıştır. I. Dünya Savaşı sonunda imparatorluğun tasfiyesi sebebiyle bu okullar uzun süreli olmamıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren *Beyânülhak*, *Sırât-ı Müstakîm*, *Sebîlürreşâd* gibi mecmualarda medreseyi değerlendiren, çözüm önerileri ileri süren makaleler yazılmıştır.⁴⁰ Âtîf Efendi'nin *Tabakat-ı Müçtehidin* adlı makalesi, bu hususa dair kaleme alınan makalelerdendir.

Bir toplum, başka bir medeniyetin veya kültürün baskısıyla içtimâî yapısını ve kültürünü değiştirmek isterse bu değişikliğin ilk olarak eğitim sistemine aksetmesi

³⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984), 66-68.

³⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*, 66-68.

³⁷ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bak. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*, 66-74; Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, haz. Zuhuri Danışman, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1972), 26-28.

³⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*, 56-69.

³⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (İstanbul: Kültür Koleji Yayınları, 1994), 68-70.

⁴⁰ İpşirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 327-333.

gerektiği düşüncesi, medreselerin çözümlenmesinde rol oynayan diğer etkenlerdendir. Devlet teşkilatında önemli mevkilerde yer alan medrese mensupları, Bab-ı Âli'nin ağırlığının artıp yeni bakanlıkların ihdas edilmesinden sonra önemini kaybetmeye başlamıştır. Farklı mekteplerden mezun olanların devlet dairelerinde istihdam edilmesi, medrese mensuplarının devlet idaresindeki fonksiyonunu azaltmıştır. Vakıf nizamının bozulması ile gelir kaynakları büyük oranda azalan medreseler, mali sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Beklenen tedris faaliyetlerini yerine getirememişlerdir.⁴¹

Âtîf Efendi, 1909'da Medaris Müfettişliğine tayin edilmiştir. Medresetü'l-Kudât'ta *Hikmet-i Teşriyye* müderrisliği ve 1919'da İbtidâ-i Dâhil Medresesi genel müdürlüğü, görevlerine getirilmesi ile medreselerde ıslah çalışmaları başlatmıştır. Bu çalışmalar neticesinde medreseler kısa sürede toparlanmış ve canlanmıştır. Ayrıca müderrislerin haklarını korumak, muhtaç durumda kalan talebe ve müderrislere yardımda bulunmak amacıyla *Cemiyet-i Müderrisin* adında bir dernek kurmuştur.⁴²

Şimdi de ilim dünyasında yaşanan gerilemeyi Âtîf Efendinin düşüncelerinden yola çıkarak ele alalım:

Âtîf Efendi, ilim dünyasında yaşanan gerilemenin İslâm dünyasına yansımalarına dikkat çekmiş, bu donukluktan çıkıp yeniden yükselişe geçmek gerektiğini belirtmiştir.

Ona göre gerileme nedenleri şunlardır:

1. İlimin farklı alanlarında uzmanlaşma usûlü terk edilmiştir.
2. Medreselerde selefın eserleri terk edilmiş, müteahhirun ulemanın kısa ve muğlâk ibareli kitapları yer almıştır. Bu kitapları anlamak için şerh ve haşiye öğrenimine ağırlık verilmiştir.
3. Dînî ilimler ve faydalı hakikatlerden ziyade, lafız tahlilleri ile meşgul olunmuştur. İlimler sadırlarda değil satırlarda muhafaza edilmeye çalışılmıştır.
4. İlmiye mensuplarının geçim sıkıntısı çekmesi nedeniyle zeki öğrenciler başka alanlara yönelmişlerdir.
5. İbn Kemal, Ebüssuûd gibi âlimlerden sonra ilmî çalışmaları tedvin edenler, ehliyetsiz kimselerden oluşmuşlardır.⁴³

⁴¹ Gümüšođlu, *Devlet-i Âliye'nin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme*, 140; Ayrıca bak. İpşirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 327-333.

⁴² Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III: 969-976.

⁴³ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", *Mahfil*, sy. 21, (1340): 127-129.

İslâm'ın ilk devirlerinde ilme çok önem verilmiştir. Âlimler himaye altına alındığından geçim sıkıntısı yaşamamışlar, ilim tahsiline gayret etmişlerdir. Her ulema farklı alanda uzmanlaşmıştır. Bu sayede pek çok müçtehit, muhaddis, müfessir, mütekellim, filozof, mantıkçı, lügatçi vs mütehasıs yetişmiştir. İslâm ilimlerinin neşri Osmanlı'ya geçince, ilim mesleğine rağbet edenler azalmış, ilmin sükûtu çoğalmaya başlamıştır.⁴⁴

Âtîf Efendi, ilmî inhitad çoğaldığından mutlak ve mukayyet müçtehit kabiliyetinde hiçbir kimsenin yetişmediğini belirtmiştir. Osmanlı'nın ilk devirlerinde Molla Hüsrev, İbn Kemal, Ebüssuûd gibi önemli meselelere vakıf ulemalar yetişmişse de tahric, tercih, temyiz derecesinde fukahanın yetişip yetişmediği şüphelidir.⁴⁵

Tanzimat devrinden itibaren kanunların başka kaynaklardan alınması ve İslâm toplumuna hâkim olanların dînî bağlardan uzaklaşmaları, devletin ilme olan teveccühlerinin kesilmesine sebep olmuştur.⁴⁶

Âtîf Efendi, ilim mesleğine önem verilmezse kitaplardan dini istihraç edebilecek kabiliyette din âlimi yetişmeyeceğini belirtmiştir. Devletin ve İslâm ümmetinin, ilimde ilerlemeye özen göstermesi gerekmektedir. Devlet başkanları, İslâm dininin neşrine önem vermezlerse İslâm âlemi diyaneten gerek siyaseten gerekse içtimâen bozulmaya maruz kalır.⁴⁷

C. Yaşadığı Dönemde Etkili Olan Düşünce ve Fikir Akımları

Tanzimattan öncesi ve sonrası modernleşme süreçlerinin sonunda başlarda Batıcı ve Gelenekçi olarak ayrılan Osmanlı aydınları, "Batıcılar", "İslâmcılar" ve "Türkçüler" şeklinde ayrılmışlardır. Bu guruplardan da "Batıcılık", "Türkçülük" "İslâmcılık" gibi ideolojik fikir akımları doğmuştur.⁴⁸

19. yy. sonları 20. yy. başlarında, devletin içinde bulunduğu zor durum, insanları çözüm arayışlarına yöneltmiştir. Bu dönemde etkili olan düşünce ve fikir akımları şunlardır: Farklı unsurları Osmanlı kimliğinde birleştirmeyi ve devleti Batı karşısında tekrar etkin ve güçlü kılmayı amaçlayan Osmanlıcılık. Osmanlı kimliğindeki Türklük vurgusunu güçlendirmeye çalışan özellikle Balkan savaşlarından sonra yükselişe geçen

⁴⁴ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 21, 127-129.

⁴⁵ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 21, 127-129.

⁴⁶ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 21, 127-129.

⁴⁷ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 21, 127-129.

⁴⁸ Ünal Acar, Meşrutiyet Dönemi Düşünce Akımları ve Günümüze Yansımaları, *Türkiye Sosyal Araştırmalar*, sy. 2 (2019): 413-424.

Türkçülük. Devletin tek kurtuluş reçetesi olarak Batı'nın rol model alınması gerektiğini savunan Batıcılık. Gerileme nedenlerinin İslâm'dan uzaklaşmak olduğunu, İslâm'a sarılmanın tek yol olduğunu savunan İslâmcılık.

Amacı devleti kurtarmak olan bu akımların hedefleri aynıdır ancak metotları farklıdır. İslâmcılar, batı tarzı bir değişimi reddederken Batıcılar ve Türkçüler, köklü bir değişim sağlanması hususunda görüş birliğine varmışlardır. Batı kurumlarının ne derecede kabul edileceğini ve İslâm'ın toplumda oynayacağı rol konularında farklı görüş bildirmişlerdir. Batıcıların bir kısmı Batı'nın değerlerinin, kültürünün ve teknolojisinin bir bütün olarak benimsenmesini diğer bir kısmı ise teknolojisinin alınmasını önermiştir.⁴⁹

Osmanlıcılık

Osmanlıcılık, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren imparatorluğun milli devletlere ayrışma tehdidini önlemeye yönelik siyasi bir akım olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk siyasi ideolojisidir. Akım, bir devlet siyaseti tarzında Tanzimattan Cumhuriyete kadar değişik şekillerde varlığını korumuştur.⁵⁰

Hukuksal çerçevesi 1836-1876 dönemindeki fermanlar ve anayasa⁵¹ ile belirlenen Osmanlıcılık fikri, hâkim bir ideoloji olarak varlık göstermiştir. Resmi devlet politikası olarak korunmuş, başarılı olamamıştır. Osmanlıcılık, ulusçuluğa ve ayrılıkçı hareketlere karşı bir alternatif siyaset tarzı olarak düşünülmüştür. Çünkü imparatorluğun yıkılış sürecinde olumsuzlukları bertaraf edecek çareler aranmaktadır. Yani çağın gerekleri, mevcut durumun muhafazası için böyle politik bir dil kullanılmasını zorunlu kılmış hatta dayatmıştır.⁵²

Osmanlıcılık siyaseti, II. Meşrutiyet yıllarından itibaren farklı etnik unsurlar arasında milliyetçilik bilincinin gelişmeye başlaması ile bir umut ya da çare olmaktan uzak kalmıştır. Osmanlıcılık ideali, devleti korumak amacıyla Müslüman-Türk unsurlar

⁴⁹ Acar, "Meşrutiyet Dönemi Düşünce Akımları ve Günümüze Yansımaları", sy. 2, 413-424; Halil İnalçık, "Tanzimat ve Fransa", *Tarih Vasıkaları* II, (Ankara: Maarif Matbaa, 1942), 128-139; Yusuf Sarınoy, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1994), 7-10.

⁵⁰ Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 33 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 485-487.

⁵¹ Osmanlıcılığın resmi ifadesi, 1876 Anayasası'nın 8. maddesinde "Devlet-i Osmaniyye tabiiyye bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepte olursa olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur" şeklinde yer almıştır. Özcan, "Osmanlıcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 485-487.

⁵² Fuat Uçar, "Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri", *Karadeniz Sosyal Bilimler*, sy. 18 (2018): 81-108; Mümtazer Türköne, "Tanzimat'ta Millet Fikrinin Doğuşu", *Türkiye Günlüğü*, Sy. 8 (1989): 39.

tarafından savunulan bir fikir olmuştur. Gayri müslim unsurlar, Avrupa müdahalelerinden de aldıkları cesaretle bu siyaseti ve kimliği benimsememişler ve milli emellerini takip etmişlerdir. Balkanlar'da yaşanan ayrılıkçı gelişmeler, Osmanlı siyasetinin beklenen kaynaşmayı sağlamadığını göstermiştir. Balkanlarda elden çıkan topraklar üzerinde oluşan yeni hristiyan devletleri, katliamlara uğrayan Müslüman halkın muhacereti, bilhassa demografik yapıda oluşan değişim gibi faktörler, devletin bekasını İslâm dayanışmasına dayandıran İslâmcılığa yönelen bir gelişmeyi gündeme getirmiştir. Balkan savaşları esnasında yaşananlar ve Rumeli topraklarının tamamının elden çıkması, Osmanlılık söylemlerini kesin olarak sona erdirmiştir. Böylece Osmanlılık büyük ölçüde terkedilmiştir.⁵³

Batıcılık

Batıcılık, Osmanlı'da yenileşme hareketleri ile başlayan ve özellikle II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında ortaya çıkan düşünce hareketidir.⁵⁴ II. Meşrutiyet dönemi, Batılılaşma konusundaki fikirlerin sistematik hale getirildiği etkili bir dönemdir. Bu dönemde, Batılılaşma alanındaki fikirler, Garpcılık adı verilen bir düşünce hareketi tarafından ortaya konulmuştur. Garpcılar, Batılılaşma hareketi önünde engel olarak gördükleri din kurumuna ve geleneksel değerlere karşı mücadele başlatmışlardır.⁵⁵

Batıcılar düşüncelerini üç esasa dayandırmışlardır. Birincisi, Osmanlı batıya yönelerek içine düştüğü durumdan kurtulabilir. Geleneksel değerler ve din buna engel olmaktadır. Geleneksel değerler önemini kaybetmiştir. Din, toplumun önünde engel teşkil etmektedir. İkincisi, din kurumu ve onun etkinliği büyük bir sorun oluşturmaktadır. Batılılaşma gerçekleştirilmek isteniyorsa din kurumunun ikinci plana atılması gerekmektedir. Üçüncü esas, yine geleneksel değerlerden kaynaklandığına inandıkları özel girişim eksikliğidir.⁵⁶

⁵³ Özcan, "Osmanlılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 485-487.

⁵⁴ Hanioglu, "Batılılaşma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 148-152.

⁵⁵ Hanioglu, "Batılılaşma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 148-152.

⁵⁶ Hanioglu, "Batılılaşma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 148-152; Âtîf Efendi'nin bu hususta Batıcılara yönelttiği eleştiriler hakkında bak. Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", *Beyânülhak*. sy. 103, (1330): 2717, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", *Mahfil*, sy.51, 52, (1338): 57, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Diniyye*, 100-196, "Kazanç Kara ve Deniz Ticareti Sanat, Ziraat, Madencilik ve Seyahat", *Beyânülhak*, sy. 30, (1338): 2510-2512, "Akıl İle Nakli Telfik Kanunu", *Mahfil*, sy. 43, (1338): 122, "Akıl ve Nakil", *Mahfil*, sy. 37, (1338): 4-5, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", *Mahfil* sy. 39, (1338): 41-42, "Şerâiti İçtihat Tabâkâtı Müçtehidin", *Mahfil*, sy. 19, (1338): 111.

Batılılaşma akımı Abdullah Cevdetin fikirleri etrafında ortaya çıkmıştır.⁵⁷ İstanbulda yayımlanmaya başlanan *İçtihat* Mecmuası, bu düşünce hareketinin merkezi haline gelmiştir.⁵⁸ Onun Batılılaşma anlayışı Batı medeniyetini bir bütün olarak addederek, gülü dikeniyile almaya mecbur olunduğu yönünde gelişmiştir.⁵⁹

İkinci Meşrutiyet sonrası dönemde, Batıcılar ile İslâmcılar arasındaki mücadeleler Batının nasıl algılanması, nasıl ele alınması ve batıdan neler alınması gerektiği düşünceleri etrafında şekillenmiştir. İslâmcılar, Batıcıları geleneksel değerleri tahrip etmek, yeni değerler ve yeni bir din yaratmakla suçlamışlardır.⁶⁰

II. Meşrutiyet ile birlikte doruk noktasına ulaşan, gayesi "devleti kurtarmak" olan bu akımda sorunun kaynağının din olduğu açıkça dile getirilmiştir. Akıma göre, pozitivist anlayışa uygun olarak dinin sekülerizasyonu sağlanmalıdır. Dinin olabildiğince bireysel plana indirildiği bir yaşam tarzı benimsenmelidir. Yani topyekün Batılılaşmak gerekmektedir.⁶¹ Dîni değerleri yok sayan Batı anlayışının karşısında tepki olarak, İslâmın ilkelerini savunan ve geleneksel değerleri ön plana çıkaran İslâmcılık düşüncesinin ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Türkçülük

Türkçülük, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde entellektüel düzeyde başlayan, sonra siyasal ve ideolojik boyut kazanan bir harekettir.⁶² Akımın önde gelen isimlerinden Ziya Gökalp'e göre Türkçülük, dilce, dince, ahlakça ve güzellikçe Türk milletini yükseltmek, Türk kültürünü ve zevkini Türk toplumuna aşlamak demektir.⁶³

⁵⁷ Hasan Onat, *Türkiyede Din anlayışında Değişim Süreci*, (İstanbul: Endülüs yayınları, 2016), 104.

⁵⁸ Materyalizm, pozitivism, Darwinizm ve Freudizm gibi Batıda'ki sivri akımlara kendini kaptıran pek çok yazar, Osmanlı toplumunun gerek yapısal problemlerin gerekse bu problemlere bağlı siyasal meselelerin çözümü için topyekün Batılılaşma dışında çaresinin bulunmadığını iddia etmişlerdir. Bu kimselere göre temel mesele, "Asyai kafalar"ın Batılılaştırılmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bak. Hanioglu, "Batılılaşma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 148-152.

⁵⁹ T. Zafer Tunaya *Türkiyenin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, (İstanbul: Yedigün Matbaa, 1960), 80-81.

⁶⁰ Hanioglu, "Batıcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 148-152.

⁶¹ Kemalettin Taş, Betül Göksuçukur, "Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din", *Dini Araştırmalar*, sy. 56 (2019): 463-488.

⁶² Hanioglu, "Türkçülük" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 41 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 551-554.

⁶³ Orhan Türkdoğan *Milli Kültür, Modernleşme ve İslâm*, (İstanbul: Birleşik Yayınları, 1996), 142-145; U. Heyd, *Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, çev. Cemil Meriç, (İstanbul: Sebil Yayınları, 1980), 55-62; Gökalpe göre, siyasal hayat teokrasiden arındırılmalı ve milletin desteği ile şeriat sınırlandırılmalıdır kendi kanunlarını kendi yapmayan, bunları Allah tarafından gönderilmiş mutlak kanunlar sayan bir devlet güçlü ve bağımsız olamaz. Heyd, *Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, 55-62.

Akım, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmak üzere olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır. Çöküşü engellemek ve yeni bir düzen oluşturmak için Türk aydınlar tarafından başvurulan çarelerden biridir. Bu akımın temelleri, İslâmî modernizme ve Fransız ihtilali ile ortaya çıkan "ulus-devlet" kavramına dayanmaktadır.⁶⁴

Türkçülük akımına dair düşünceler, ilk defa Hüseyinzade Ali tarafından "Turancılık" kavramıyla dile getirilmiştir. Hüseyinzade Ali "*Türkleşmek İslâmlaşmak ve Avrupalılaşmak*" fikrini savunmuştur. O, bu üç fikrin nasıl uzlaştırılacağı hususunda değerlendirmelerde bulunmuştur. 1908'de Ahmet Mithat, Şair Mehmet Emin, Ahmet Hikmet, Yusuf Akçura "Türk Derneği"ni kurmuşlardır. 1913'te "Türk Ocağı" kurulmuştur. Türk ocaklarının faaliyetlerinde İttihat ve Terakkî önemli rol oynamıştır. Türk ocaklarında İttihat ve Terakkî'nin nüfuzu Hüseyinzade Ali ve Ziya Gökalp aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Gökalp Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülüğü uzlaştırmaya çalışmıştır.⁶⁵

Yusuf Akçura, *Üç tarz-ı Siyâset* başlıklı çalışmasında Osmanlı Devleti'nin önündeki seçeneklerin panislamizm, Osmanlıcılık ve ırk esasına dayanan Türk milliyetçiliği olduğunu belirtmiştir. Akçura, son alternatif olan Türkçülüğün bunlar arasında en anlamlısı olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

Batıcıların dikkat çektikleri "modern Batı ve topyekün Batılılaşma" düşüncesi, İslâmcılarda "asr-ı saadete yani saf dine dönüş" şeklini almıştır. Türkçüler bununla, geleneksel toplumsal yapıyı milli bir bilinçle homojen bir toplum haline getirmeyi amaçlamışlardır. Yani milli kodlara yaslanarak "ulus" kurma düşüncesini savunmuşlardır.⁶⁷

II. Meşrutiyet'in ardından Türkçü hareket, temel ideoloji çerçevesinde yaygın kabul görmeye tırdeş olmaktan uzak kalmıştır. Bu ideolojiyi İslâm ile bağdaştırma konusunda fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Babanzade Ahmed Naim, Türkçüler'i "halis Türkçüler" ve "Türkçü-İslâmcılar" diye ikiye ayırırken bu farklılığa işaret etmiştir. Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* başlıklı çalışmasında *İslâm Mecmuası* ve *Yeni Hayat* kitabında Türkleştirilmiş bir İslâm, "Türk İslâm harsı" tezini işlemiştir. Bu çalışmalarda, İslâm'ın Türkleştirilmesi kadar reforma tabi tutulması fikri de ele alınmıştır. 1922 sonrasında ise Türkçülük yeni bir ivme kazanmıştır. Türkçülük

⁶⁴ A.Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, (Ankara: İmge Kitabevi, 1995), 11.

⁶⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi I*, (Konya: Selçuk Yayınları, 1966), 163-165.

⁶⁶ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998), 130.

⁶⁷ Yusuf Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin tarihi ve Gelişimi ve Türk Ocakları*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1994), 14.

düşüncesi, erken Cumhuriyet döneminin ideolojik temellerinden birini oluşturmakla birlikte bilhassa Türk tarih tezinin gelişimi sonrasında yeni bir şekil almıştır. Resmi Türk milliyetçiliğine dönüşen ideoloji, İslâmîyet'i Türk ırkının gelişmesinin engellerinden biri olarak ileri sürmüştür.⁶⁸

İslâmcılık (İslâmcı Yaklaşım ve İslâmcıların Görüşleri)

Âtîf Efendi, İslâmcı yaklaşımı savunan bir düşünürdür. İsmail Kara'nın tanımına göre İslâmcılık, İslâm'ı bir bütün olarak hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları ve İslâm dünyasını batı sömürgesinden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten ve hurafelerden kurtarmaktır. Müslümanları medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan, aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın olan siyasi, fikri ve ilmî çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütünü ihtiva eden bir harekettir.⁶⁹

Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Said Halim Paşa, Âtîf Efendi, Mehmed Akif, Mustafa Sabri, Ferit Kam, Mehmed Ali Ayni, İsmail Fennî, Said Nursi, Musâ Kâzım Efendi, Halim Sabit, Seyit Bey ve M. Şemseddin gibi aydınlar, *Sırat-ı Müstakim* etrafında toplanmışlardır. Bunlar, II. Abdülhamid döneminde devletin dînî kavram ve değerleri ön planda tutan politikası ve bir fikir hareketi olarak organize olmalarını engelleyen idari şartlar nedeniyle müstakil bir muhalefet gurubu oluşturamamışlar, diğer muhalefet guruplarının destekleyicisi olarak kalmayı tercih etmişlerdir. II. Meşrutiyet'ten sonraki basın ve fikir hürriyeti atmosferinde ise bu düşünceler; yoğun ve sistemli bir şekilde *Sırat-ı Müstakim Beyânülhak*, *Livâü'l-İslâm*, *Hikmet*, *İttihâd-ı İslâm*, *Tasavvuf*, *İslâm Mecmuası*, *Volkan* gibi gazete ve dergilerde tartışılmaya başlanmıştır.⁷⁰

İslâmcılar düşüncelerine üç temel varsayım yerleştirmişlerdir.

İslâm; inanç, ibadet, ahlak ayrıca ekonomik, sosyal ve toplumsal hayatın tüm alanlarını düzenleyen bir dindir.⁷¹

İslâm kalkınmaya engel değildir. Müslümanların geri kalış sebepleri kendilerinin dinden uzaklaşmaları, dinlerini yanlış anlayıp hayatlarına uygulamaları veya yanlış

⁶⁸ Hanioglu, "Türkçülük" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 551-554.

⁶⁹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, (İstanbul, Dergâh Yayınları, 2011) I, 17, ayrıca bk. İlhan Kutluer, "İslâmcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 65-67.

⁷⁰ Azmi Özcan, "İslâmcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul: TDV Yayınları 2001), 62-65.

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" *Mahfil*, sy. 5 (1338): 116-118.

uygulamalarıdır.⁷² İslâmcı düşünürlerden Mehmed Âkif, İslâm âlemindeki düşkünlüğün; İslâm'ın mahiyetinden değil, bu dinin itikat ve amele mütaallık hükümlerini anlamakta ve tatbik etmekte yanlış yollara başvurmaktan olduğunu belirtmiştir.⁷³ O, bu düşüncelerini "*Demek İslâm'ın ancak namı kalmış Müslümanlarda bu yüzdenmiş hüsrân-ı millî son zamanlarda. Eğer çiğnenmek isterseler seylab-ı eyyama rucû etsinler artık Müslümanlar sadr-ı İslâm'a.*"⁷⁴ mısraları ile ifade etmiştir.

İslâm, ana kaynaklara dönülerek doğru bir şekilde öğrenilir ve çağın ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlanırsa çağın bütün sorunlarına cevap verebilecek yetiye sahip olacaktır. Müslümanlar eski güçlerine kavuşabileceklerdir.⁷⁵ İslâm toplumlarının çökme durumuna gelmelerinin tek sebebi İslâm'ın asli kaynaklarından uzaklaşmaktır.⁷⁶ "*Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı asrın idrakine söylemeliyiz İslâm'ı. İnmemiştir Kur'an, bunu hakıyla bilin, ne mezarlıkta okunmak ne de fal bakmak için.*"⁷⁷

İslâmcılar, hikmetin Müslümanın kaybolmuş bir malı olduğunu ve İslâmîyet'in gelişmeye engel olmadığını savunmuşlardır. Avrupa medeniyetine üstünlük sağlayan unsurların esasen Müslümanlardan iktibas edildiğini, insan için çalışmanın esas olduğunu vurgulamışlardır.⁷⁸ Âtîf Efendi, bu hususu şöyle değerlendirmiştir. "*İnsan, ancak çalışıp kazanmakla ilim ve servet sahibi olabilir. Dünya ve âhiret saadeti ancak böyle temin edilebilir. Hem şeriat hem de akıl nazarında, çalışmak ve üretmek övülmüştür. Bunun zıddı olan tembellik ve atâlet ise kötülenmiş ve çirkin kabul edilmiştir.*"⁷⁹ Çünkü âyette: "*İnsan için ancak çalıştığı vardır.*"⁸⁰ buyurularak çalışmak övülmüştür.

⁷² Şükrü Karatepe, *Siyasi ideolojiler*, (İstanbul, İz Yayınları, 2014) 205-206; ayrıca bk. Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 167-179.

⁷³ İsmail H. Şengüler, *Mehmed Âkif Külliyyatı* (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1992), 10, 279, ayrıca bak. Mehmed Bayyîğit, "Mehmed Âkif'te Din ve Toplum Sorunu", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 8, (1998): 53-68.

⁷⁴ Mehmed Âkif Ersoy, *Safahat*, (İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 1992), 250-251.

⁷⁵ Karatepe, *Siyasi ideolojiler*, 205-206; Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 167-179, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek", sy. 5, 116-118, "Şerâiti İçtihat Tabâkâtı Müçtehidin", sy. 19, 11, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 21, 127-129, "Çalışıp Kazanmak Tembellik ve Atâlet", sy. 125, 2269-2271.

⁷⁶ Bayyîğit, "Mehmed Âkif'te Din ve Toplum Sorunu", sy. 8, 53-68; Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 167-179, "Çalışıp Kazanmak Tembellik ve Atâlet", sy. 125, 2269-2271.

⁷⁷ Ersoy, *Safahat*, 11.

⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Âtîf Efendi, "İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları", *Beyânülhak*, sy. 9, (1330): 186-187.

⁷⁹ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 181. Benzer düşünceleri Mehmed Âkif'in "*Çalış dedikçe şeriat, çalışmadan durdun onun hesabına birçok hurafe uydurdun sonunda bir de*

İslâmcılık düşüncesini savunanların hedefleri şunlardır: Müslümanlar arasında birlik ve kardeşliği sağlamak.⁸¹ Eğitim ve öğretimi ıslah edip taklîçiliğe karşı savaş açmak. Toplumunu donukluktan çıkarmak ve atâlete sevkeden ahlak anlayışını değiştirerek aktif bir Müslüman tipi ortaya çıkarmak.⁸²

Mûsâ Kâzım Efendi, örf ve millî adetlerin bırakılıp Batı'yı taklîde yönelmenin ne hikmete ne de maslahata hizmet etmeyeceğini belirtmiştir.⁸³ Her toplumun kendine özgü bir yaşam tarzı geçim yolu ve âdeti bulunmaktadır. Memleketin ve toplumun kendine mahsus sanatı, fenni ve ilmi yoktur. İlim ve fenler bütün insanların ve toplumların ortak çalışmasının ürünüdür. İlimler ve sanayi ile hayat tarzı adet ve ahlak arasında bir ilişki kurulması doğru değildir. Mûsâ Kâzım, Batı'yı şekil yönünden taklît etmenin tehlikeli olduğuna dikkat çekmiştir.⁸⁴ Ona göre, hürriyet millî varlığın imhasına kurban edilmemelidir. İnsaniyet ve medeniyet ile ilişkisi olmayan çirkin adetlerin kabul edilmesi, maddi manevi zararlara sebebiyet verdiği için terk edilmelidir. Toplumun içinde bulunduğu geriliğin nedeni İslâm değil bizzat atâlet ve tembelliktir. Beşikten mezara kadar ilmi emreden ve kaybettiğimiz hikmeti nerede bulursak almamızı isteyen dinimiz İslâmdır.⁸⁵

İslâmcılar'ın cevap aradıkları başlıca sorular şunlardır: İslâm dünyası niçin bu hale düşmüştür ve bu durumdan nasıl kurtulabilir?⁸⁶ Batı'nın üstün duruma gelmesinde etkili olan değerler nelerdir ve bunlar İslâm'da da mevcut mudur?⁸⁷ Akıl-nakil

tevekkül sıkıştırıp araya zavallı dini çevirdin onunla maskaraya." mısralarında da görmekteyiz. Bk. Ersoy, *Safahat*, 339.

⁸⁰ Necm, 53/39.

⁸¹ Âtîf Efendi, "Kazanç Kara ve Deniz Ticareti Sanat, Ziraat, Madencilik ve Seyahat", sy. 30, 2510-2512, İslâmcılar, millî mücadele döneminde düşünceleri ile halka birlik beraberlik ve dayanışma ruhu aşılamaşlar vatanın kurtarılması için seferber olmuşlardır. Âtîf Efendi ve Mehmed Âkîf gibi düşünürler, insanları İslâm'a çağırılmış ve Müslümanlar arasında hiçbir ayırım olmaksızın birbirlerine kenetlenmelerini savunmuşlardır. Âtîf Efendi "Cihad ve Gaziliğin Fazileti", sy. 181, 3163-3165, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 181, "Kazanç Kara ve Deniz Ticareti Sanat, Ziraat, Madencilik ve Seyahat", sy. 30, 2510-2512; Nevzat Ayas, Mehmed Âkîf Zihniyeti ve Düşünce Hayatı, (İstanbul: y.e.y. 1939), 565.

⁸² Kara, *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi*, III: 63-66, İlgili konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 21, 127-129; "Kazanç Kara ve Deniz Ticareti Sanat, Ziraat, Madencilik ve Seyahat", sy. 30, 2510-2512; *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*; "Çalışıp Kazanmak Tembellik ve Atâlet", *Beyânülhak*, sy. 125, (1327): 2269-2271.

⁸³ Mûsâ Kâzım, "Güzel Millî Adetler", *Külliyât*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 334-338.

⁸⁴ Âtîf Efendi'nin bu hususa dair görüşleri hakkında bak. Âtîf Efendi, *Frenk Mukallitliği ve Şapka*, nşr. Ömer Faruk (İstanbul, y.e.y. 1340), 27-38.

⁸⁵ Mûsâ Kâzım, "Hakikati Beyan", *Külliyât*, 148, ayrıca bk. Ferhat Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 31, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 221-222; Âtîf Efendi, "Çalışıp Kazanmak Tembellik ve Atâlet", sy. 125, 2269-2271.

⁸⁶ Bak. Âtîf Efendi, "Şerâiti İctihat Tabâkâtı Müçtehidin", sy. 19, 11.

⁸⁷ Bak. Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 208, "Kazanç Kara ve Deniz Ticareti Sanat, Ziraat, Madencilik ve Seyahat", sy. 30, 2510-2512, "Nazar-ı Şeriatta Kuvve-i Berriyye ve

ilişkisinin mahiyeti nedir?⁸⁸ İslâm dini nasıl bir yönetim hukuk ve iktisat düzeni öngörmüştür?⁸⁹ Saltanat Hilâfet ve meşrutiyetin dinle ilişkisi var mıdır? Batıdan neler alınıp neler alınmaması gerekir?⁹⁰ Âtîf Efendi de çalışmalarını bu sorular ekseninde yürütmüştür.

İslâmcıların hukuka dair yaklaşımlarından bahsedelim:

İslâmcıların bu alandaki çabaları içtimai iktisadi ve hukuki hayatta meydana gelen değişikliklere fıkhnın kendi iç dinamizmi işletilerek bir çözüm yolu bulma arzusundan ziyade, zaten başlamış bulunan ve Osmanlı kültürü hukuku ve sosyal yapısı için önemli bir tehdit oluşturan Batı tipi modernleşmeye karşı savunma gayretinden doğmuştur.⁹¹ Farklı düşüncelere sahip olsalar da İslâmcılar belli ölçüde modernisttir. Klasik yapının ve özellikle hukuki kurum ve kuralların olduğu gibi korunması istenmemiştir. İslâmcıların talepleri, Batı tipi modernleşme yerine gerek adli yapıda gerekse uygulanan hukuk kurallarında, İslâmî birikimin yeni bir şekle kavuşturularak muhafaza edilmesidir.⁹²

Geniş bir yelpazede yer alan İslâmcılar, önemli fikir ayrılıklarına düşmüşlerdir. Onlar, İslâm Hukukunun ve kurumlarının asrın ihtiyaçlarına cevap vereceği düşüncesinde müttefiktirdirler. Bu nedenle de Batı'dan kanun ve kurum alınmasına karşı çıkmışlardır.⁹³ İslâm toplumlarının kendilerine uygun bir hukuk düzeni ve hayat biçimi kurmak için İslâmcıların önerdiği yollarda farklılıklar vardır. Âtîf Efendi, İzmirli İsmail Hakkı, Elmalılı Muhammed Hamdi, Seyid Bey, Ahmed Hamdi Akseki yeni içtihatlarla

Kuvve-i Bahriyyenin Ehemmiyet ve Vücubu", *Sırat-ı Müstakim* sy. 109, (1326): 75-77; Mûsâ Kâzım, *Külliyât*, 140-148.

⁸⁸ Bak. Âtîf Efendi, "Akıl İle Naklî Telfik Kanunu", sy. 43, 122, "Akıl ve Nakil", sy. 37, 4-5, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 42. Âtîf Efendi, "Şerâiti İçtihat Tabâkâtı Müçtehidin", sy. 19, 111.

⁸⁹ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 17-48. Mûsâ Kâzım Efendi, İslâm dünyasındaki gerilemeye çözüm olarak şûrayı ön plana çıkarmaktadır. Bu uygulamanın terk edilmesi İslâm ülkelerini geriletmiş ve müstebit yöneticilerin başa geçmelerine neden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bak. Mûsâ Kâzım, "İttihat ve Terakkî", *Külliyât*, 343-344, Âtîf Efendi'nin bu hususa dair görüşleri için bak. Âtîf Efendi, "Kanun Hükümlerini İcra Edecek Hükümet ve Reisin Lüzumu", *Beyânülhak*, c.6, sy. 140 (1338): 2510-2512.

⁹⁰ Özcan, "İslâmcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul: TDV yayınları 2001), 62-65.

⁹¹ Mehmed A. Aydın, "İslâmcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, (İstanbul: TDV yayınları, 2001), 67-70.

⁹² Aydın, "İslâmcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 67-70; Âtîf Efendi'nin bu hususa dair düşünceleri için bak. "Şerâiti İçtihat Tabâkâtı Müçtehidin", sy. 19, 111; "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 21, 127-129; *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye* 50-208; "Çalışıp Kazanmak Tembellik ve Atâlet", sy. 125, 2269-2271; "İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları", sy. 9, 186-187; "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

⁹³ İlgili konu hakkında bak. Âtîf Efendi, "Şerâiti İçtihat Tabâkâtı Müçtehidin", sy. 19, 111, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 21, 127-129.

İslâm Hukukunun zenginleştirilmesini ayrıca diğer mezheplerden yararlanılmasını savunur. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Darülfünun müderrisi Sadreddin ve Said Nursi ise diğer mezheplerden yararlanmaya esastan veya zaman açısından karşı çıkmışlardır.⁹⁴

Elmalılı Hamdi Yazır, Batı dünyasının ihtiyaçlarıyla bu ihtiyaçları gidermek için başvurduğu vasıtaların İslâm dünyasındakilerden farklı olduğunu belirtmiştir. Onların kabul etmiş oldukları kurumların bize uygun düşmeyeceğini söylemiştir.⁹⁵ Ona göre, kanunlaştırma yapılırken İslâm Hukuku uzmanlarından oluşan Mecelle Cemiyeti gibi heyetlerin oluşturulmasını gerekir. Bir taraftan Avrupa kanunları tercüme edilirken diğer taraftan ihtiyaca en uygun kurallar her mezhepten alınmalı,⁹⁶ yeni meselelerde de içtihat yolu işletilmelidir.⁹⁷

⁹⁴ Aydın, "İslâmcılık" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 67-68; bak. Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142, "Şerâiti İctihat Tabâkâtı Müçtehidin," sy. 19, 111, "İctihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

⁹⁵ Abdullah Çolak, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hukukçuluğu (Hak Dini Kur'an Dili Bağlamında)*, (Malatya: EKM Matbaa, 2011), 34, Âtîf Efendi'nin bu hususa dair düşünceleri için bak. Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

⁹⁶ Elmalılı Hamdi Yazır'a göre, problemleri içtihatla çözebilecek âlimler yetiştirilmelidir. Müslümanların İslâmî esaslara dayanmayan kanunlara boyun eğmesi zor olduğundan ihtiyaç duyulan kanuni düzenlemeler İslâm hukuk felsefesine göre hazırlanmalıdır. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, "Makale-i Mühimme", *Makaleler*, II, 27-28, Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 58.

⁹⁷ Aydın, "İslâmcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 67-68.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÂTIF EFENDİ'NİN HAYATI ve ESERLERİ

1. 1. ÂTIF EFENDİ'NİN HAYATI

1. 1. 1. Doğumu, Nesebi ve Ailesi

Âtîf Efendi 1876 yılında Çorum'un İskilip İlçesi Tophane Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Akkoyunlu aşireti beylerinden İmamoğullarından Kara Halil Efendinin torunudur. Babası Hasan Kethüda oğlu Mehmet Ali Ağadır. Annesi, Çorum'a irşat için gelen Benî Hattâb aşireti şeyhlerinden Çorum Kartal Dağı türbesinde metfun Arap Dede olarak bilinen şeyhin torunu Nazlı Hanımdır.⁹⁸

1320/1904 yılında Safranbolulu Fatma Zahide Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten Ayşe Melahat adında bir kızı olmuştur.⁹⁹

1. 1. 2. Eğitim Hayatı

Âtîf Efendi okuma ve yazmayı dedesinden öğrenmiştir. İbtidaiye mektebini Tophane Köyünde tamamlamıştır. Hafızlık eğitimini ise köy imamından geleneksel yöntem ile almıştır. 1891-1892 yıllarında Cacabey Medresesi'ne kaydolmuş ve Merkez Ulu Cami'inde İskilipli âlimlerden dersler almıştır.¹⁰⁰ İskilip'in en tanınmış medresesinde müderris Abdullah Efendi'den dersler alan Âtîf Efendi, kısa zamanda çalışkanlığı ile ön plana çıkmıştır. Ailesinin muhalefetine rağmen ilim tahsili amacıyla İstanbul'a gitmiş ve 1902'de medrese tahsilini tamamlamıştır. Medresede "İskilipli Mehmed" olarak anılmıştır. Meşhur Çarşambalı Hoca'nın rahle-i tedrisine oturmuştur. Öğrenimine devam ederken bir yandan da geçimini sağlamaya çalışmıştır.¹⁰¹ Medrese hayatı boyunca üstün zekâsı, çalışma azmi ve edebi ile dikkatleri üstüne çekmeyi başarmış, yirmi altı yaşında icazetini almıştır. İcazet aldığı yıl içinde açılan ruûs

⁹⁸ Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, (İstanbul: İsmail Akgün Matbaa, 1951), II-III: 969-976; Sinan Omur, *İskilipli Âtîf Hoca Nasıl İdam Edildi?* (İstanbul: Timaş Yayınları 2014), 3.

⁹⁹ Erkoç, *Çorumlu Şeyhülislâmlar ve Âlimler*, 118.

¹⁰⁰ Mehmed Silay, *İskilipli Mehmet Âtîf Hoca*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 22-23.

¹⁰¹ Kasım Tatlıoğlu, "Bir Âlim, Âbid ve Mütefekkir Olarak İskilipli Mehmed Âtîf Efendi" *Her Yönüyle İskilip: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu*, (Çorum: 9-11 Ekim 2014), 275-283.

imtihanında başarılı olmuş ve İstanbul Müderrisliğini kazanarak Fâtih Camii'nde Şerh-i Akâid dersleri okutmaya başlamıştır.¹⁰²

Âtîf Efendi, el yazısı ile yazmış olduğu hal tercümesinde şu ifadelere yer verir:

Bir müddet İskilip kazasının Tophane karyesinde ve hicri 1307-1308 senelerinde İskilip'te Mebâd-i ulûmu tahsil eyledikten sonra 1309 senesi Nisan'ında İstanbul'a geldim. Ulûm-u Âliye'yi tahsil eyledikten sonra icazetname aldım ve o sene Darülfünuna girip 1321 senesinde Darülfünun İlahiyat şubesinden neşet eyledim. Daha evvel 1313 senesinde ruûs¹⁰³ imtihanında muvaffak olarak 1321'de Fatih Cami şerifinde tedrise mübaşeret edip Şerh-i Akâide kadar tedrise muvaffak oldum. 1322'de dersiâmlık ruûsuna nail olduktan sonra 1326'da Medâris Müfettişliğine ve Medrese-i Müdürü Umûmilğine tayin olundum.¹⁰⁴

Âtîf Efendi, iyi yetişmiş bir müderristir. İcazet aldığı yılda yeni açılan Dârü'l Fünûn'un İlahiyat (Ulûm-i Âliye-i Dîniyye) kısmına imtihanla ikinci olarak girmiş ve fakülteyi üç yıl içerisinde başarı ile bitirmiştir.¹⁰⁵

1921-1922'de huzur derslerine¹⁰⁶ muhatab olarak katılmıştır.¹⁰⁷ Birgün saraydaki bir iftar sofrasında kendisinin çatal bıçakla Avrupalı edasıyla yemek yemesine şaşırان padişaha: "*Peygamber Efendimiz'den sonra icat edilen gerekli şeylerin kullanılmasında günah yoktur.*"¹⁰⁸ demiştir. O, bu hususta detaylı açıklamalar yaparak herkesin takdirini kazanmıştır. Kendisine verilen hediyeleri nazik bir şekilde geri çevirmiştir. İhsana alıştırmaması hususunda ricada bulunmuş, bundan sonra da kimseden hediye almamak ilkesinden ayrılmamıştır.¹⁰⁹

1. 1. 3. Memuriyet Hayatı, Cemiyet-i Müderrisin ve Sürgün Edilişi

Âtîf Efendi, 1905'te Fatih Cami'indeki dersiâmlığı yanında, Kabataş lisesi Arapça öğretmenliğine atanmıştır.¹¹⁰ 1918'den sonra Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye

¹⁰² Ethem Erkoç, *Çorumlu Şeyhülislâmlar ve Âlimler*, (Çorum: Kültür Yayınları, 2014), 117.

¹⁰³ Ruûs: Osmanlı bürokrasisinde tayin işleriyle uğraşan kalemin adıdır. Bk. Recep Ahışalı "Ruûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.35 (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 272-273.

¹⁰⁴ Sılay, *İskilipli Mehmet Âtîf Hoca*, 22.

¹⁰⁵ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III: 969-976.

¹⁰⁶ Huzur dersleri: Osmanlılar zamanında 1759'dan 1924'te Hilâfetin kaldırılmasına kadar ramazan aylarında padişah huzurunda gerçekleştirilen tartışmalı tefsir dersleridir. İtibarlı âlimlerin katıldığı ve haftada iki defa yapılan huzur derslerinde dersi başlatan ve ilk tefsiri yapan âlime mukarrir denir. Derse katılan âlimlere ise muhatab denir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmed İpşirli, "Huzur Dersleri" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 441-444.

¹⁰⁷ Mardin, *Huzur Dersleri*, I: 163.

¹⁰⁸ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III: 969-976.

¹⁰⁹ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III: 969-976.

¹¹⁰ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III: 969-976.

Medresesi¹¹¹ *Kısm-ı Âlî Tefsîr-i Şerîf* ve Medresetü'l-Kudât'ta¹¹² *Hikmet-i Teşrîyye* müderrisliğine tayin edilmiştir. 1 Ocak 1919'da İbtidâ-i Dâhil Medresesi umum müdürlüğü idarî görevine getirilmiştir.¹¹³

Bu görevlere tayin edilmesi ile medreselerde ıslah çalışmalarını başlatmıştır. Dönemin ileri gelen isimleri, Âtîf Efendi'nin medreseler üzerinde gerçekleştirdiği ihya hareketlerinin ne denli etkili olduğunu eserlerinde ifade etmişlerdir. Onun gayretleri ile medreselerin kısa zamanda derlenip toparlandığını, tanınamayacak derecede ihya olduğunu, yeniden canlandığını ittifakla dile getirmişlerdir.¹¹⁴ Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları* adlı eserinde bu ihya hareketlerinden şöyle bahsetmiştir: “Medreseyi kısa zamanda öyle ıslah ediyor ki ismi her tarafa yayılıyor. Hem madde hem mana cepheleri ile örnek medresenin ne demek olduğu görülüyor. Ecnebler bile bu örnek medresenin manzarasına hayran.”¹¹⁵

19 Şubat 1919'da Mustafa Sabri Efendi'nin başkanlığında kurulan Müderrisin Cemiyeti'nin ikinci başkanlığına tayin edilmiştir. Cemiyet daha sonra Teâlî İslâm Cemiyeti adını almıştır. Mustafa Sabri Efendi'nin Şeyhülislâmlığa tayin edilmesi üzerine başkanlığa Âtîf Efendi getirilmiştir. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde şubeleri açılan cemiyet, pek çok kitap bastırarak dağıtmıştır. Böylece köylü çocuklarının bilgilendirilmesine öncülük etmiştir. Ayrıca bir ilmihal ve İslâm tarihi kitabı hazırlatmıştır.¹¹⁶

Şimdi de Âtîf Efendi'nin sürgün edilmesinden bahsedelim:

Osmanlı toplumunun en sıkıntılı olduğu bu dönemde memurların maaşları zamanında ödenemiyor, üç beş ay geciktiği oluyordu. Âtîf Efendi de, evliliğinin ilk yıllarında bu sıkıntıları yaşamıştır.¹¹⁷ Yakın arkadaşı Rasim Efendi ile birlikte müderrislerin maaşlarının düzenli verilmesi hususunda mücadeleler vermiştir. Ayrıca müderrislerin haklarını korumak, muhtaç durumda olan talebe ve müderrislere yardımda

¹¹¹ Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi: 1914 yılında yeni bir şekil verilen İstanbul medreselerinin genel adı. Bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 507-508.

¹¹² Medresetü'l-Kudât: Şer'î mahkemelere hâkim yetiştirmek üzere şeyhülislâmlığa bağlı olarak kurulan hukuk medresesi. Bk. Mehmed İpşirli, "Medresetü'l-Kudât" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 343-344.

¹¹³ Albayrak, "İskilipli Âtîf Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 583-584.

¹¹⁴ Erkoç, *Çorumlu Şeyhülislâmlar ve Âlimler*, 119.

¹¹⁵ Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2014), 226.

¹¹⁶ Albayrak, "İskilipli Âtîf Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 583-584.

¹¹⁷ Erkoç, *Çorumlu Şeyhülislâmlar ve Âlimler*, 118.

bulunmak amacıyla *Cemiyet-i Müderrisîn* adında bir dernek kurmuştur.¹¹⁸ Memur kitlesinin mağduriyetlerini giderme noktasında bir tür sendikal mücadele veren¹¹⁹ Âtîf Efendi, toplumsal ihtiyaçları göz önünde bulunduran ve sosyal duyarlılığı olan bir ilim insanı olmuştur.

Âtîf Efendi ve yakın arkadaşı Rasim Efendi, verdikleri bu mücadeleler nedeni ile sürgün edilmişlerdir. Arkadaşı Bodrum'a sürgün edilirken Âtîf Efendi ise Kırım'a gitmek durumunda kalmıştır. Bu arada Kuzeyde Polonya'ya kadar seyahatlerde bulunmuş, Avrupa'yı gezerek sosyal yapılarını incelemiştir.¹²⁰ II. Meşrutiyetin ilanından bir hafta önce İstanbul'a dönen Âtîf Efendi, 1910'da medâris müfettişliğine getirilmiştir.¹²¹ İstanbul'a geldiğinde devletin tüm kurumları çökmüş, medreselerde düzen bozulmuştur.¹²²

31 Mart Vak'ası'nda bir hafta tutuklu kalan Âtîf Efendi, Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi (1913) olayında dahil olduğu gerekçesiyle Sinop'a sürülmüştür. Çorum, Boğazlıyan ve Sungurlu'da yaklaşık bir buçuk yıl kadar sürgün hayatı yaşadıkdan sonra İstanbul'a dönmüştür. Her iki olaydan sonra da resmi makamlar tarafından yapılan açıklamada, bir yanlışlığa kurban gittiği ve suçlu olmadığı ifade edilmiştir.¹²³ Bu olaylar neticesinde dört yıl görev alamamıştır.¹²⁴

1. 1. 4. Medreselerde İslah Görevi

Medreselerin ıslahı konusunda Âtîf Efendi'nin yapmış olduğu çalışmalar, dünyanın pek çok ilim ve kültür merkezlerinin ilgisini çekmiştir. Bu örnek eğitim kurumları, İstanbul'a gelen misyon şeflerince ziyaret edilmiş, pek çok yabancı da hayranlıklarını gizleyemediklerini dile getirmişlerdir.¹²⁵

Bosna Hersek'ten bir heyet İstanbul'a ziyarete gelmiştir. Heyet, Âtîf Efendi'ye Bosna'daki medreseleri gözden geçirmesi ve ıslah etmesi üzerine Bosna'ya gelmesi için resmi bir davette bulunmuştur. Kosova, Üsküp, Plevne Müslümanlarından oluşan heyetler birçok kez İstanbul'a gelip Âtîf Efendi'ye, medreselerini ıslah etmesini veya

¹¹⁸ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III: 969-976.

¹¹⁹ Omur, *İskilipli Âtîf Hoca Nasıl İdam Edildi*, 5.

¹²⁰ Erkoç, *Çorumlu Şeyhülislâmlar ve Âlimler*, 119.

¹²¹ Sadık Albayrak, "İskilipli Âtîf Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22 (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 583-584.

¹²² Erkoç, *Çorumlu Şeyhülislâmlar ve Âlimler*, 119.

¹²³ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III: 969-976.

¹²⁴ Albayrak, "İskilipli Âtîf Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 583-584.

¹²⁵ Erkoç, *Çorumlu Şeyhülislâmlar ve Âlimler*, 123.

memleketlerindeki en yüksek dînî ve ilmî görevleri kabul etmesini teklif etmişlerdir. Pek çok İslâm ülkesinden şeyhülislâmlık makamı teklifi almıştır. Kırım Müslümanları reisi İbrahim Tali, Evkaf Bakanlığı görevi yanında tüm dînî kurumların ıslah yetkisini ona vermek istediğini belirtmiştir. Âtîf Efendi, tüm teklifleri nazik bir şekilde geri çevirmiş, memleketinden başka bir yerde çalışamayacağını belirtmiştir. Medreselerin ıslahı konusunda uyguladığı program ve nizamnameleri kendisine gelen heyetlere vermiş, tavsiyelerde bulunmuştur.¹²⁶

1. 1. 5. Donanmaya Verdiği Destek

Âtîf Efendi, donanma cemiyetine yardım amaçlı kaleme aldığı *Nazarı Şeraiite Kuvve-i Berriye ve Bahriyenin Ehemmiyeti ve Vücûbu* adlı eseri ile tüm Müslümanları donanma cemiyetine yardım etmeye teşvik etmiştir.¹²⁷ Âyet ve hadislerden deliller sunarak¹²⁸ halkı vatana sahip çıkmaya davet etmiştir. Bu çağrılarının halk üzerinde önemli tesirleri olmuştur. İnsanlar üzerinde derin bir etki yapan bu çağrılardan birkaç cümleye yer verelim:

Ey Müslümanlar! Devletimizi teâlî ve terakkî ettirmek Avrupalıların esaretinden kurtulmak ve serbest olmak istiyorsak kuvve-i bahriyemizi yakın zamanda tekâmül ettirmeye çalışalım. Bu cihet bir emri hayırdır. Mâide suresinin ikinci âyetinde 'İyilik ve takvada yardımlaşın' âyeti gereği umuru hayriyeden olan bu cihete destek olmaya hepimiz memuruz. Donanma Cemiyetine yardımda bulunmuş ve ilâhî emri yerine getirmiş oluruz. Donanma için bağış vermek İslâm nazarında tatavvuan hicaza gitmek ve fukaraya sadaka vermekten daha hayırlıdır. Çünkü fukaha-i kiramdan İbn Abidin diyor ki 'karakol, tabya, istihkâm ve Sefine-i harbiye, harp gemisi, kruvazör gibi umuru cihattan muhtaç olunan ihtiyaçları tedarik etmek, hacca gitmekten ve fakire sadaka vermenin sevabından daha faziletlidir.' Bugün donanmaya destek vermek, sürekli hac, sürekli cihad ve daimi sadaka mesabesindedir. Haydin, Din-i Mübin'İ İslâm'a yardım zamanıdır.¹²⁹

Bu cümleleri ile Allah yolunda cihad etmenin Müslümanlar için ne denli önemli ve ne ölçüde kıymetli bir yer teşkil ettiğini dile getirmiştir. Müslümanlar, devletlerini ve vatanlarını kaybederlerse hacca gidecek maddi imkânlarını dahi kaybedecekleri hususunda telkinlerde bulunmuştur.

Âtîf Efendi, Allah yolunda cihad etmenin; sabahlara kadar nafilâ namaz kılmaktan, tespih çekmekten ve senelerce nafilâ oruç tutmaktan daha sevap, hacca

¹²⁶ Erkoç, *Çorumlu Şeyhülislâmlar ve Âlimler*, 123.

¹²⁷ Omur, *İskilipli Âtîf Hoca Nasıl İdam Edildi*, 7.

¹²⁸ Bak. Nisa, 4/95, Fetih, 48/16-17, Müslim, "İmare", 163.

¹²⁹ Âtîf Efendi, "Nazar-ı Şeraiatta Kuvve-i Berriyye ve Kuvve-i Bahriyyenin Ehemmiyet ve Vücûbu", sy. 109, 75-77.

gitmekten daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir.¹³⁰ Onun bu düşünceleri Hz. Peygamber (s.a.v.)'in şu hadis-i şerifini akıllara getirmektedir: "*Sınırdaki bir gün bir gece nöbet tutmak, gündüzleri oruçla, geceleri ibadetle geçirilen bir aydan daha hayırlıdır. Bu kişi, vazife başında ölürse kendisine öteden beri yapmakta olduğu amellerinin sevabı verilir. (şehitlerde olduğu gibi) rızık devam eder ve kabir meleklerinin sorgusundan kurtulur.*"¹³¹

Maksada ulaşmakta, hâlis bir niyet ile yalnız Allah'ın rızasını gözetmenin önemine dikkat çekmiştir. Çünkü sahabe-i kiram tarafından Resûl-i Ekrem'e, bazı insanların ganimet, bazılarının şöhret, bazılarının ise gösteriş için savaştığı, bunlardan hangisinin Allah yolunda olduğu sorulunca Hz. Peygamber (s.a.v.), "*Ancak Allah'ın sözünü ve dîn-i celîl-i ilâhîyi yüceltmek maksadı ile savaşan kimse Allah yolundadır.*"¹³² buyurmuşlardır. O, bu düşünceler ışığında tüm halkı, birlik ve beraberlik şuuruyla vatanlarına sahip çıkmaya davet etmiştir.

Halis bir niyet ile yalnız Allah'ın rızasını gözeterek vatan savunmasında bulunan, sınırların güvenliğini sağlayıp nöbet tutan askerlerin, Allah'ın yardımı ile düşmana galip gelerek dünya maksadına, ahiret nimetlerine ve yukarıdaki hadiste geçen cihad ve gazilik için vaad edilen sevaba nâil olacaklarını belirtmiş¹³³ ve askerlere şöyle çağrıda bulunmuştur:

Ey özleri Hakk'a doğru ve kalpleri iman ile dolu Allah'ın arslanları ve mücahitleri! Cenâb-ı Hakk'ın rızasını kazanmak, Resûl-i Ekrem Efendimizi hoşnut etmek, hesapsız ve azapsız olarak Mukarrabîn ile birlikte cennet-i âlâya girip, en yüce olan Allah'ın cemâlini görmek isterseniz, bilin ki bugün tutmuş olduğunuz yol, sizleri doğrudan doğruya bu maksada ulaştıracaktır. Riyadan ve dünya maksatlarından mücerred ve arınmış olarak niyet-i hâlise ile kalplerinizi Hakk'a bağlayıp, yapmakta olduğunuz cihad ile ancak rızâ-ı ilâhîyi ve dîn-i celîl-i ilâhînin rızasını kast ediniz.¹³⁴

İstiklâl Savaşı'nda işgal güçlerine karşı mücadeleler vermiştir. Yunanlıların İzmir'i işgali üzerine, İzmir'e yapılan saldırıları protesto amacıyla ortak bir bildiri yazarak itilaf devletleri temsilcilerine vermiştir.¹³⁵

¹³⁰ Âtîf Efendi, "Cihad ve Gaziliğin Fazileti", sy. 181, 3163-3165.

¹³¹ Müslim, "İmare", 163.

¹³² Buhârî, "Cihad" 15.

¹³³ Âtîf Efendi, "Cihad ve Gaziliğin Fazileti", sy. 181, 3163-3165.

¹³⁴ Âtîf Efendi, "Cihad ve Gaziliğin Fazileti", sy. 181, 3163-3165.

¹³⁵ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III: 969-976.

1. 1. 6. İslâmcı Kişiliği

Âtîf Efendi, ömrünü ilme adanmış üretken bir ilim ve fikir adamıdır. Eserlerinde memleketin sorunlarına değinmiş, toplumu bilinçlendirmeyi hedeflemiştir.

Beyânülhak, *Sebîlürreşâd* ve *Mahfil* gibi gazete ve dergilerde yazılar yazmıştır. Cenab Şahabeddin, Ömer Rıza (Doğrul) ve Süleyman Nazif ile itikadî ve fikhî konularda kalem münakaşalarına girmiş,¹³⁶ çözüm odaklı bir üslup benimsemiştir.

Yaşadığı dönem, Osmanlı devletinin yıkılış dönemine rastlar. Devletin içinde bulunduğu yozlaşma, gerileme ve çöküş durumundan kurtulması için İslâm'ın temel prensiplerinden yola çıkarak bir ıslah ve yenilik vurgusu yapmıştır.

İslâm dininde vakıaların genelinin hükümleri kapsayıcı ve sağlam olmakla birlikte Cenâb-ı Hak, " *الْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ* " *Bugün sizin için dininizi olgunlaştırdım.*"¹³⁷ âyeti ile İslâm dininin tamamlanmış olduğunu bildirmiştir. İslâm, her dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek ölçüde veri sağlayan bir dindir:

Binaenaleyh dîni celîle, birbirini takip eden tüm olayların hükümlerini kapsamakla şeriat kâmil olduğundan kıyamete kadar bekası ile hüküm olunmuştur. Onun için kat'î surette hüküm olunur ki İslâm dini, her asırda beşerî hayatın tamamlanmasını ve insanlığın saadetini teminat altına almayı, korumayı ve medeni hayatın faydalarını içerir.¹³⁸

O, bilinçsiz bir taklîtçilikten ziyade, kendi özümüzde mevcut olan; kendi bedenimize, ruhumuza ve toplumumuza uygun, temel prensiplerimize dayanarak bir reform gerçekleştirmemiz gerektiğini savunur.¹³⁹ Ona göre mevcut olan durum ise olması gerekenin tam aksidir.

Bu durum tıpkı, ölçüleri kendi bedenimize uymayan bir elbiseyi zorla giymeye çalışmak gibi özümüze yabancı olan bir kültürü özümsemeye çalışmaktır. Müslümanların acziyete düşmelerinin nedenleri; İslâm'ın esaslarından uzaklaşmaları, hizipçilik, ahlâki farklılaşma, şahsî menfaatçilik, fîsk, sefahat, zulüm ve istibdattır. Bu durumdan çıkmanın yolları ise şer'î esaslara bağlanmak ve Müslümanlar arasındaki

¹³⁶ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III: 969-976.

¹³⁷ Maide 5/3.

¹³⁸ Âtîf Efendi, "Şerâiti İçtihat Tabâkâtı Müçtehidin", Sy. 19, 111.

¹³⁹ Âtîf Efendi'ye göre Mısır, Hindistan, Tunus, Cezayir ve Osmanlı Müslümanları, Avrupa'nın ahlak dışı kötü yaşam şeklini kabul etmişlerdir. Bu milletler, aralarında birleşerek birbirlerini tahkim ve takviye etmeleri gerekirken birbirleri ile çatışma halindedirler. Bak. Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye", *Beyânülhak*, sy. 173, (1328): 3035-3038; "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", *Beyânülhak*, sy. 169, (1328): 3005-3007; "Terbiye-i Etfal", *Beyânülhak*, sy. 101, (1326), 1877-1882.

birlik, beraberlik, dayanışma ve kardeşlik ruhunu yeniden canlandırmaktır. Böylece yeni bir uyanış çağı başlatmaktır.¹⁴⁰

Böyle bir uyanış çağının başlatılmasına esas olan düşüncelerini ve o düşüncelerini doğrular nitelikteki gerekçelerini ise şu ifadeleri ile perçinler:

Müslümanlar! Dünyada uğradığınız şu zillet ve hakareten kurtulmak, diğer milletler gibi siz de varlığınızı âleme tanıtmak ve ahirette saadete ulaşmak isterseniz ahlak noktasından birleşiniz. İslâm Dininin koymuş olduğu güzel adetler ve Kur'an ahlakı ile ahlaklanınız İşte o zman aranızda dostluk, kardeşlik, birlik meydana gelir. Bunun en güzel meyvesi olarak da uğradığınız zillet ve esaretten kurtulursunuz. Çirkin ahlakta ısrar ederseniz akıbetinizin daha vahim olacağında şüphe yoktur. Bir millet ahlâkî fazilet ve insanî meziyetlerinde ne kadar yükselir ve ilerlerse o nispette saadet, medeniyet, servet ve mülk genişliğine nâil olur. Bu faziletlerde ne kadar gerilerse saadet, medeniyet, servet ve mülk genişliğinde de o nispette gerilemiş olur. Birlik, beraberlik ve dayanışma, ahlâki bir fazilet olduğu için halkın birbirine olan muhabbeti sebebi ile halktan bir topluluk tek bir şahıs mesabesinde dir. Bu topluluk tek bir irade ile hareket eder ve istenen gayeye doğru topluca çalışarak saadet, medeniyet, servet ve mülk genişliğine nail olur.¹⁴¹

Vatan bilinci ve şuuru imandandır. İmanımız ise köklerimizi hayatta tutan can suyumuzdur.¹⁴² O, bizi biz yapan değerlere sarılarak elbirliği içerisinde yurdumuzu ileriye taşıyanların yine bizler olacağını şu sözleri ile belirtmiştir: " *Müslümanlar; ticaret, sanayi, madenler, seyahat ve ahlâk gibi beşerî hayatın idâmesi için gerekli olan işlerde, varid olan Allah'ın emirlerine uyup, icapları ile amel etseydiler büyük bir kuvvet ve servete sahip olurlardı.*"¹⁴³ Böylece Müslümanlar hiçbir yönden Avrupalıların esaretine düşmez ve onlara muhtaç olmazlardı.

Devletlerin var olabilmeleri kendilerini yenilemeleri ve geliştirmelerine bağlıdır. Gelişim ve ilerlemenin yolu ise ilme özen göstermek ve çok çalışmaktır. O; kabuğu içine sıkışan değişim, gelişim, dinamizm ve yeniliğe kapalı biri değildir. Aksine ilim dünyasındaki donukluğa dikkat çekmiştir. Değişime açık örf ve âdete dayalı olan hükümlerde içtihat etmenin ve içtihat yeterliliğine sahip âlim yetiştirmenin ve usûl geliştirmenin gerekliliğinin, şu sözlerle altını çizmiştir: "*İlim mesleğine önem verilmez,*

¹⁴⁰ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 47-174. Âtîf Efendi, "Cihad ve Gaziliğın Fazileti", sy. 181, 3163-3165.

¹⁴¹ Âtîf Efendi, "Kazanç Kara ve Deniz Ticareti Sanat, Ziraat, Madencilik ve Seyahat", sy. 30, 2510-2512. Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 208.

¹⁴² Âtîf Efendi, "Cihad ve Gaziliğın Fazileti", sy. 181, 3163-3165.

¹⁴³ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 208.

*ilmin neşrine özen gösterilmezse, kitaplardan dini istihraç edebilecek kabiliyette din âlimi yetişmeyecektir."*¹⁴⁴

Toplumda birlik, beraberlik ve dayanışma unsurunun önemine dikkat çekmiş ve toplumda ayrışma, yozlaşma ve gerileme nedenlerinin İslâm'dan uzaklaşmak olduğunu belirtmiştir.

Şeriat nazarında insanlar, birbirlerine özellikle de ihtiyaç sahiplerine, hayırlı işlerde mal söz ve bedenle yardım etmek üzere mükellef kılınmıştır. Kötülük, zulüm, masiyet ve küfürde ise birbirlerine yardım etmekten nehy olunmuştur. Binaenaleyh "*İyilik ve takva hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın*"¹⁴⁵ âyeti ile medeniyet ve terakkînin zulüm ve esaretten kurtulmanın esas temelleri gösterilmiştir.¹⁴⁶

Çözüm önerilerinde İslâmcılık vurgusu yapan Âtîf Efendi, İslâm'ın emirlerinin içerisinde, yasaklarının ise dışarısında kaldığı müddetçe topluma aydınlanmanın kapılarının açılacağını belirtmiştir. O, "*Yüce İslâm dinine sarılmak terakkîye sebep, İslâm'dan uzaklaşmak ise inhitad ve tedennî vesilesidir.*"¹⁴⁷ sözleriyle İslâm'ın medenileşmenin önünde bir engel olmadığını vurgularken âyet ve hadisler ışığında yaptığı açıklamalarla, İslâm dininin insanlığı ileriye taşıyarak medeni bir toplum haline getirmeyi amaçlayan yegâne bir din olduğunu savunmuştur.

Âtîf Efendi, beşerin kemâlini sağlayacak olan alt yapının İslâm'da mevcut olduğunu öyle ki İslâm'ı doğru anlamak ve İslâm'a yüzünü dönmekle insan hayatının kemâle ereceğini savunmuştur. İslâm'a yüzünü dönmek, geçmişi dondurup bu güne taşımak değildir. İslâm, insanlar için canlı, dinamik ve ileriye dönük bir yaşam sağlar. İçtihat, bu hayatın gerçekleşmesini sağlayacak en önemli unsurlardandır. Dînî sabiteleri ihlal etmeden değişen zamanın ihtiyaçlarına uygun, güncel problemlere çözüm üretebilecek ilim insanları yetiştirmek, toplumun ve devletin en önemli vazifelerindendir.

1. 1. 7. Vefatı

Âtîf Efendi, 1922'te yazıp Maarif Vekâleti'nin izni ile bastırıldığı *Frenk Mukallitliği ve Şapka* adlı risâlesi nedeniyle şapka kanununa muhalefetten dolayı 7 Aralık 1922'te tutuklanmıştır. Söz konusu eserini kanunun çıkmasından yaklaşık bir

¹⁴⁴ Âtîf Efendi, "Şerâitü İçtihat Tabâkâtı Müçtehidin", sy. 19, 111.

¹⁴⁵ Maide, 5/2.

¹⁴⁶ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 174.

¹⁴⁷ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 208.

buçuk yıl önce yazmış olması ve suçunun sabit görülmemesi üzerine berat ettiyse de serbest bırakılmayarak İstanbul'a getirilmiştir. Tekrar Ankara'ya gönderilen Âtîf Efendi, 1926 yılı başlarından itibaren Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından tutuklu olarak yargılanmıştır.¹⁴⁸

Savcı Necip Ali'nin iddia makamı olarak istediği üç yıllık kürek cezasına karşılık mahkeme heyetince idama mahkûm edilen Âtîf Efendi, 4 Şubat 1926'da Ankara'da eski meclis binası yakınlarındaki Karaoğlan Çarşısı'nda Babaeski Müftüsü Ali Rızâ Efendi ile beraber idam edilmiştir.¹⁴⁹

1. 2. ÂTIF EFENDİ'NİN ESERLERİ

Âtîf Efendi, kendi adında bir kütüphane kurmuş 50 eser çıkarmayı hedeflemiştir. İdama mahkûm edilmesi neticesinde zamansız ölümü nedeniyle hedeflediği elli eser arasından yalnızca on tanesini neşredebilmiştir.

1922 yılına kadar padişah huzurunda gerçekleştirilen huzur derslerine katılmıştır. *Âtîf Efendi Kütüphanesi Neşriyatı* adında bir kütüphane kurmuştur. Kapalı Çarşı civarında bir dükkân açmış ve burada bir seri kitap yayımlamaya başlamıştır. Hedefi, on yıl içinde elli eser çıkarmaktır.¹⁵⁰ Eserlerini yayımlama amacı, halkı irşat etmek ve elde ettiği gelirler ile ailesinin geçimini sağlamaktır. Yayımladığı eserleri şunlardır:

1. *Muinü't-Talebe* (İstanbul: 1326/1908-1909)
2. *Nazar-ı Şeriatta Kuvve-i Berriyye ve Bahriyye'nin Ehemmiyet ve Vucubu* (İstanbul:1326/1908-1909)
3. *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyât-ı Dîniyye* (İstanbul: 1329/1911)
4. *Mir'âtü'l-İslâm* (İstanbul: 1332/1913-1914)
5. *İslâm Yolu* (İstanbul: 1338/1919-1920)
6. *İslâm Çığırını* (İstanbul: 1339/1920-1921)
7. *Tesettür-i Şer'î* (İstanbul: 1339/1920-1921)
8. *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât* (İstanbul: 1340/1921-1922)

¹⁴⁸ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III: 969-976.

¹⁴⁹ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III: 969-976, ayrıntılı bilgi için bak. Albayrak, "İskilipli Âtîf Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 583-584.

¹⁵⁰ Sılay, *İskilipli Mehmed Âtîf Hoca*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011),51.

9. *Frenk Mukallitliği ve Şapka* (İstanbul: 1340/1921-1922)

10. *İslâm Fıkhi* (İstanbul: ty.)

Şimdi de Eserlerinden bazılarının muhtevalarını inceleyelim:

1. 2. 1. Tesettür-İ Şer'î

Âtîf Efendi bu eserinde, dînî esaslara göre örtünmenin önemini açıklamış, tesettürün ilerlemenin önünde bir engel teşkil etmeyeceğini belirtmiştir.¹⁵¹ Konu ile ilgili fikirlerini kendi ifadeleriyle inceleyelim:

Tesettür-i Şer'î gibi dînî hükümler, esasen medeniyet-i fazıla ve hakiki terakkilere hiçbir suretle mani teşkil etmez. Çünkü medeniyet-i fazıla, ulum-u maarif, sanayi, ticaret ile hâsil olmuş olur. Tesettür-i Şer'î bunlara mani değildir. Çünkü Resûl-i Ekrem Efendimiz ilmihal derecesinde ilim öğrenmek ile insanlara muhtaç ve onlara yük olmayacak derecede helalinden rızık kazanmak her Müslim ve Müslime üzerine farz olduğunu beyan buyurarak herkesi kendi gayret ve çalıŐmasıyla geçinmeye sevk etmektedir. Tesettür gibi Şer'î hükümler medeniyet-i fâzılaya mani olsaydı, kimsesiz ve fakir kadınların kendi çalışma ve gayretleri ile geçinmeleri farz kılınmazdı.¹⁵²

1. 2. 2. Dîn-i İslâm'da Men-i Müskirât

Bu çalışmasında, içkinin ve zararlı maddelerin insan üzerindeki zararlarından ve olumsuz etkilerinden bahsetmiştir. İçki ve zararlı maddelerin insan sağlığını, aile huzurunu, toplumun güvenliği ve asayişini tehdit ettiğini belirtmiştir. Sağlığı, huzuru ve güvenliği bozulan bir toplumun gerileme ve çökmeye maruz kalacağını söylemiştir.

Müskirâtın; iktisadî, âilevî, şahsî, içtimâî ve dînî gibi pek çok zararları vardır. Müskirâtın kullanılması ile nefsanî arzularına boyun eğmiş olan kimseler, aile hukukunu ifa edemezler, çoluk çocuğunun ihtiyacını temin etmekten aciz olurlar. Böylece geçimsizlik baş gösterir. Bu zararlar, böyle anadan babadan doğan nesillere de sirâyet eder. Çocuk bu yüzden ebeveyninden irsi bazı hastalıklara duçar olur. Çocuk, vücudu zayıf, malul ve ahlâkı bozuk olarak yetişir. Amerikalılar dinen müskirât kullanımından yasaklı olmadıkları halde aklî, tecrübî ve ilmî bakımdan o helak edici afatın, insanlar üzerindeki sıhhi, ahlâkı, âilevî, içtimâî pek çok zararlarına vakıf olunca her vasıta ile içki aleyhinde mücadeleye başladılar. Milletlerini onun zararlarından korumak için kanunlar yaptılar. İçkinin; yapımını, kullanımını, alınıp satılmasını ve memleketlerine ithalini büyük bir şiddetle men etmişlerdir. Müslümanların çoğu ise İslâmî hislerden uzaklaşmış olmalılar ki İslâm dininin koymuş olduğu yararlı hükümleri, emir ve yasakları dikkate almayarak müskirât yapımı, kullanımı ve satışı ile uğraşıyorlar. Müslümanlar, bu suretle gerek

¹⁵¹ Âtîf Efendi, "Tesettür-ü Şer'î" , *Mahfil*, (1338): sy. 32, 33.

¹⁵² Âtîf Efendi, "Tesettür-ü Şer'î" , sy. 32, 33.

kendilerinin gerekse Müslüman kardeşlerinin felaket ve mazarratlarına, içtimâî hayatın çöküşüne bütün kuvvetleri ile çalışmış oluyorlar.¹⁵³

1. 2. 3. Frenk Mukallitliği ve Şapka

Bu eserde, bilinçsizce yapılan Avrupa taklîtciliğini ve bunun toplumumuza yansımalarını ele almıştır.¹⁵⁴ Eser, şapka inkılâbından bir buçuk yıl önce yazılmıştır

Avrupa'yı ilim ve fen yönünden model almak yerine sadece kılık kıyafet hususunda şekil yönünden taklît etmenin yanlış olduğunu ve böyle bir taklîtciliğin bizi benliğimizden uzaklaştıracağı ve ileriye götürmeyeceğini belirtmiştir.¹⁵⁵ Aksine yozlaşma ve zaafa uğratar. Özünden ve kültüründen uzaklaşarak kendine yabancı bir medeniyeti ve kültürü benimseyen toplum, bağımlı bir topluma dönüşür.

1. 2. 4. Medeniyet-i Şer'iyye ve Terakkîyat-ı Dîniye

Bu çalışmada, dünya ve ahiret saadetinin ancak İslâm'ın ipine sarılmak ile mümkün olacağını, İslâm'ın emir ve yasaklarına tabi olup onun prensipleri içerisinde kalındığı sürece refah ve sürur içerisinde olunacağını ifade etmiştir.¹⁵⁶

Müslümanların birbirine karşı mükellef oldukları vazifeleri sevgi, kardeşlik ve yardımlaşmadır. Bir milletin mutluluğa erişebilmesi, aralarındaki hakiki muhabbetin meydana gelmesine bağlıdır. Ona göre hakiki muhabbet, imanın ilk şartı olup ahiret saadetini temin eder. Muhabbet, halkı birbirine yakınlaştırarak aralarında güçlü bir bağ ve kardeşlik sağlar.¹⁵⁷ Bu kardeşlik, birlik ve beraberlik ile yardımlaşma meydana getirecektir. Bu vesile ile de servet, medeniyet ve maarif gibi ilerlemeler sağlanacaktır.

Muhabbet ve kardeşliğin pek çok faydaları vardır. Hatta adalet bile muhabbet ve kardeşliğin halefidir. Onların olmadığı yerde adalet ve hukuk mutluluk ve refahı

¹⁵³ Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340), 15-16.

¹⁵⁴ Âtîf Efendi, *Frenk Mukallitliği ve Şapka*, (İstanbul: y.e.y. 1340), 29; Silay, *İskilipli Mehmed Âtîf Hoca*, 58.

¹⁵⁵ Âtîf Efendi, Müslümanların Avrupayı taklît etmeleri hususunda, Avrupalı bir müsteşriğin ibret niteliği taşıyan şu sözlerini bize aktarmıştır: "*Ey Şarklılar! Şarkın ahlak adet ve muâşeretindeki medeniyeti gâyet güzel ve gâyet naziktir. Bu medeniyeti hakir görmeyin terk ve ihmal etmeyin. Avrupanın o haşin medeniyeti sizin güzel medeniyetinizi yok etmek azmindedir. Şarklılar mutlaka Avrupalıların en iyi kâidelerini, en temiz adetlerini almıyorlar. Meyhaneleri ve kerhaneleri, oyunlarını ve süfli müesseselerini daha önce alıyorlar. Milli hüviyetinizi kaybettirecek hareketlerde bulunmayın ve batıllılığa özenmeyin. Siz ne yaparsanız yapın bir İngiliz, bir Fransız olamazsınız.*" Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Terekkîyat-ı Dîniyye", Sy. 171, 3005-3007. Âtîf Efendi, "Terbiye-i Etfal", Sy. 101, 1877-1882.

¹⁵⁶ Âtîf Efendi; *Medeniyet-i Şer'iyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, çev. Sadık Albayrak, (İstanbul: Şamil Yayınları, 1975), 68.

¹⁵⁷ Âtîf Efendi; *Medeniyet-i Şer'iyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 166-168.

sağlamak için devreye girer. Bir milletin arasında sevgi ve kardeşlik olursa adalete bile ihtiyaç duyulmaz. Muhabbet ve kardeşlik adaletten daha üstündür. Sevgiden dolayı gösterilen itaat, korkutmaktan dolayı gösterilen itaatten daha üstündür.¹⁵⁸ Çünkü korkuya bağlı itaat, korku sebebinin yok olması ile ortadan kalkar. Âtîf Efendi'nin bu düşüncelerine paralel olan şu sözlerine bakılabilir: "*Avrupalı siyasetçilerin çoğuna göre siyasi istibdat, dînî istibdattan doğmuştur. Bazılarına göre ise aralarında her ne kadar bir doğma yoksa da kardeş olduklarında şüphe yoktur. Çünkü biri kalpler âlemine hâkimdir, diğeri ise madde âleminde hükümleri yerine getirir.*"¹⁵⁹ Âtîf Efendi, Avrupalı siyasetçilerin bu görüşlerinin, hurafe kabilindeki uydurma batıl dinler hakkında geçerli olduğunu, eşitlik ve hürriyetin kaynağı olan İslâm dini hakkında ise geçerli olmayıp bunların hata ve iftira olduğunu ifade etmektedir.

O, "*İslâm devletlerinin geri kalmış olmaları ve ileri gelenlerinin, halk ve tebaaya haksızlıkta bulunmalarının nedeni; inanmış oldukları İslâm dininden değildir, aksine şeriata ve dine bağlanmamaları ve boyun eğmemelerindedir.*"¹⁶⁰ kanaatinde bulunmaktadır. Âtîf Efendi, "*Demek oluyor ki Müslümanların bütün çektikleri zillet ve esaretler; kendi itikatlarının, ahlâklarının ve amellerinin günahıdır.*"¹⁶¹ derken, bu cümleleri ile adeta *إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ*: "*Bir millet kendi durumlarını değiştirmedikçe Allah onların durumlarını değiştirmez.*"¹⁶² âyetine işaret etmektedir. Tüm bu değerlendirmeleri ile İslâm'ın amacını ortaya koymaktadır. İslâm'ın amacı, medeni hayatın tesisi iken İslâm'ın medeniyetin önünde bir engel olması, hangi suretle mümkün olabilir?

1. 2. 5. İslâm Fıkhı

Eser, Abdullah Sivridağ ve Mümtaz Habib Güven tarafından yayıma hazırlanmış ve altı cilt halinde 1994'te basılmıştır. Bu çalışma, 956/1549 tarihinde vefat eden İbrahim Halebî'nin *Mülteka'l-Ebhur* adlı eserinin tercüme ve şerhinden ibarettir. Yıllarca medreselerde okutulmuş eser, fikhın (ibadet, muâmelât ve ukûbâtta oluşan) bütün kısımlarını içerir ve defalarca tercüme edilmiştir.

¹⁵⁸ Âtîf Efendi; *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 166-168.

¹⁵⁹ Âtîf Efendi; *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 170-171.

¹⁶⁰ Âtîf Efendi; *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 170-171.

¹⁶¹ Âtîf Efendi; *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 170-171.

¹⁶² Ra'd 13/11.

Âtîf Efendi, bu eseri Osmanlı Türkçesine çevirmiştir. Onun deyimi ile mufassalandır yani açıklamalı tercümedir. Metni yalnızca Türkçeye aktarmamış gerektiği yerlerde açıklamalarda bulunmuş ve açıklamaların kaynaklarını zikretmiştir. Mesela namaz bahsinde hutbe Cuma namazında farzdır ve namazdan önce okunur. Bayram namazında ise sünnettir ve namazdan sonra okunur. Bu hususta şöyle açıklamalarda bulunmuştur:

Hutbesiz cuma namazı sahih olmaz, bayram namazı sahih olur. Bununla beraber sünnete aykırı olduğundan bayram namazında hutbeyi terk etmek hata olur. Bayram namazında hutbenin namazdan evvel okunması kerâheten caizdir. Binaenaleyh namazdan sonra iade olmaz. Bayram namazı ile cenaze namazı bir araya geldiklerinde bayram namazı cenaze namazından evvel kılınır. Cenaze namazı da bayram hutbesinden öne alınır.¹⁶³

Temizlik bahsinde abdestin farzlarından olan başın dörtte birinin mesh edilmesinin farz olmasının nedenini de şöyle açıklamıştır:

بِرُّؤُسِكُمْ kelimesindeki ب harfi ilsâk (bitiştirme) için olup, meshe alet olan el, miktar olarak başın dörtte birine yakın olduğundan mesh denilecek kadar başa eli sürmekle dörtte bir miktarın hâsıl olmasındandır. Fıkıh usûlünde kararlaştırılmıştır ki mesh edilecek yer olan -başlarınız- kelimesine gelen ب harfi, mesh fiilini alete yani ele nakleder. Âyet-i kerime, -elleriniz ile başlarınızı mesh edin- şeklinde anlaşılması gerektiğinden, mesh edilecek miktarın elin kapladığı yer kadar olması gerekir. Fakat alete yani ele birleşen ب harfi bunun aksinedir. -Yetimin başını elimle okşadım- denilince başın tamamını içine almaktadır.¹⁶⁴

Eseri herkesin anlayabileceği şekilde sade bir dille çevirmiştir. Kendi zamanında, Müslümanların dînî-fikhî hükümleri kendi dilleri ile yazılmış bir kaynaktan okuyup öğrenme ihtiyaçlarına cevap verebilecek özelliğe sahiptir. Eser günümüzde kısmen bu ihtiyacı karşılamak, bütün halinde ise fıkıh ve kültür tarihimize ışık tutmak gibi önemli hizmetleri ifa etmektedir.¹⁶⁵

Mülteka'l-Ebhur adlı esere kısaca yer verelim:

Bu eser, Hanefî mezhebi literatüründe *mütûn-i erbaa* adı verilen Abdullah b. Mahmud el-Mevsîlî'nin *el-Muhtâr*, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Kenzü'd-dekaik*, Sadrüşşeria'nın *Vikâyetü'r-rivaye fi mesa'ili'l-Hidaye* İbn Saati'nin *Mecma'u'l-bahreyn* adlı eserlerinin muhtevasının tamamını içerir. Bu eserler, VIII.(XIV) yüzyılın başından itibaren gerek fıkıh eğitimi gerekse fetva ve kazâ faaliyetlerinin temel metinleri olarak kabul edilmiştir. *Mülteka'l-Ebhur*; bu eserler arasındaki kapsam ve muhteva farklılıkları,

¹⁶³ Âtîf Efendi, *İslâm Fıkıhı*, çev. Abdullah Sivridağ-Mümtaz Habib Güven, (İstanbul: Nehir Yayınları, 1994), 1: 289.

¹⁶⁴ Âtîf Efendi; *İslâm Fıkıhı*, 1: 16.

¹⁶⁵ Âtîf Efendi; *İslâm Fıkıhı*, 1: 11.

uygulamaya esas kabul edilecek hükümlerin sınırlarının nihaî şekilde tespitine yönelik giderek artan ihtiyaç neticesinde kaleme alınmış bir eserdir. Bu eserin en önemli özelliği, Hanefî mezhep birikiminden gerek fikhî faaliyetlerin temelini teşkil edecek meseleler, gerekse bu meselelere dair "sahih, muhtâr esah, müftâbih, ma'mûlün bih" gibi kavramlarla yapılan tercihler hakkında VIII. (XIV) asırdan itibaren azalsa da mevcudiyetini sürdüren bir dizi farklılığı ortadan kaldırmasıdır.¹⁶⁶

XVII. yüzyılda *Mültekâ*'nın hem saraydaki eğitim kurumlarına hem de İstanbul ve taşra medreselerinin müfredatına hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Batılı oryantalistler *Mülteka*'yı -Osmanlı Devleti'ni idare eden kanunlar mecmuası- diye tanımlamaktadır. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin hazırlanmasında en çok müracaat edilen eserlerin başında gelmektedir.¹⁶⁷

Mülteka üzerine daha müellif hayatta iken şerh yazılmaya başlanmış ve ellinin üzerinde şerh ve haşiye yazılmıştır. Hibri Ali Efendi'nin 1073'te (1663) tamamladığı *Zuhrü'l-Âhire*'si, *Mülteka*'nın muhtemelen ilk Türkçe tercümesidir. Mehmed Tahir b. Mehmed er-Rahimi, İbrahim b. Abdullah el Babadağı ve Mahmud b. Abdülvehhab el-Hamidi'nin tercümeleri de zikredilmelidir. Midillili Mevküfati Mehmed Efendi'nin çevirisi *Mülteka* tercümeleri içinde en meşhur olanıdır.¹⁶⁸

Osmanlı coğrafyasında kapsam ve muhteva bakımından uygulamaya esas olan eser, sadece bu kaynakların birleşiminden ibaret değildir. Halebî bu altı eserde bulunmayan meselelere de yer vermiştir. Bazı konularda şârihlerin zamana en uygun tercih diye değerlendirdikleri daha farklı görüşlere de yer vermiştir. Ebû Hanife'nin velisiz kızın nikâhlanması hakkında zahirü'r-rivaye görüşü yerine Hasan b. Ziyad'dan rivâyet edilen nadirü'r-rivaye görüşünü tercih etmesi bunlardan biridir. İlmiye çevresinde büyük takdir toplayan eser, ilmihal geleneğinin başlıca kaynaklarından olmuştur.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Şükrü S. Has, "Mülteka'l-Ebhur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 31 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006) 549-552.

¹⁶⁷ Has, "Mülteka'l-Ebhur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 549-552.

¹⁶⁸ Has, "Mülteka'l-Ebhur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 549-552.

¹⁶⁹ Has, "Mülteka'l-Ebhur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 549-552.

Bazı Gazete ve Dergi Yazıları

Âtîf Efendi, İstanbul'da basılıp bütün Osmanlı ülkelerine dağıtılan değişik gazete ve dergilerde makaleler yazmıştır. En çok *Beyânülhak*, *Sebîlürreşâd* ve *Mahfil* mecmualarında yazmıştır. Hindistan'dan Mısır'a, Kırım'dan Tripoli'ye ve Libya'ya kadar ulaştırılan dergi ve mecmualardaki yazıları sayesinde, fikirleri saygı ile dinlenip okunmuştur.¹⁷⁰ Âtîf Efendi'nin yazılarını gözden geçirdiğimizde en fazla 1919-1920 yıllarında yazdığını söyleyebiliriz. *Beyânülhak*, *Mahfil* ve *Sırat'ı Müstakim*'de makaleler yazan Âtîf Efendi, en çok *Mahfil* dergisinde yazmıştır. Dînî, ilmî ve edebî bir dergi olan *Mahfil*, dînî inançları zedeleyici yazı ve gelişmelerin konu edinildiği bir dergidir.¹⁷¹ Âtîf Efendi'nin bu dergide yazdığı yazıları, bazı konulardaki müelliflerin görüşlerine cevap niteliği taşır. Örneğin, Cenap Şehabettin'in *Peyâm'ı Sabah*'ta yayımlanan *Yarınki Efkâr-ı İslâmîyye* adlı yazısına cevap olarak *Oruç Meselesi Hakkında* adlı yazısını kaleme almıştır.

İslâmcı kişiliği ile ön plana çıkan Âtîf Efendi, yazılarında İslâm'ın evrenselliğini, hükümlerinin bağlayıcılığını ve evrensel olan bu ilkelerin tek kurtuluş yolu olduğunu vurgulamıştır. Çalışmalarındaki ana tema; Müslümanların özünden uzaklaşmadan kendilerini geliştirmeleri ve bu hususta çalışmaya özen göstermeleri, aralarında birlik beraberlik kardeşlik ve dayanışmayı sağlamaları ve bu yolda tek rehber olarak İslâm'ı seçmeleri gerektiğidir. Gazete ve dergi yazılarını bu ekseninde yürütmüştür.

¹⁷⁰ Sılay, *İskilipli Mehmed Âtîf Hoca*, 29.

¹⁷¹ Alim Kahraman, "Mahfil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 27, (Ankara: TDV. Yayınları, 2003), 333-334.

Tablo 1. 2. Âtîf Efendi'nin Yazıları

	Makale Adı / Konu	Dergi/Gazete	Sayı	Sayfa	Tarih
1.	Nazar-ı Şeriatta Kuvve-i Berrîye ve Kuvve-i Bahriyenin Derece-i Ehemmiyet ve Vücubu	Sırat-ı Müstakim	108,109	60-62,70-77	1326
2.	2. Bir Hasbihal	Beyânülhak	145	2590-2591	1327
3.	Çalışıp Kazanmak-Tembellik ve Atâlet	Beyânülhak	125	2269-2271	1327
4.	Esbâb-ı Zâhireye Teşebbüs Tevekküle Manî Değildir	Beyânülhak	126	2281-2284	1327
5.	Harf ve Sanayi	Beyânülhak	128	2311-2314	1327
6.	Menâfi Arz ve Seyahat	Beyânülhak	129	2331-2334	1327
7.	Terakkîyât-ı Dîniyye	Beyânülhak	139	2495-2497	1327
8.	Rasim Efendi İçin Hükümetten Bir Rica	Beyânülhak	177	3103-3104	1328
9.	Cihad, Esbâb-ı Maddîye ve Esbâb-ı Manevîye	Beyânülhak	178	3114-3116	1328
10.	Cihad İçin İâne	Beyânülhak	179	3130-3133	1328
11.	Cihad ve Zaferin Esbâb-ı Manevîyyesi	Beyânülhak	180,181	3163-3166 3146-3148	1328
12.	Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyât-ı Dîniyye	Beyânülhak	139...	2495...	1328
13.	Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli	Beyânülhak	103	2714-2718	1330
14.	Kanun Hükümlerini İcra Edecek Hükümet ve Reisin Lüzumu	Beyânülhak	140	2510-2512	1330
15.	Hilâfette Kureyşli Olmanın Şart Kılınması Hikmet ve Sakıt Olmasının Keyfiyeti	Beyânülhak	143	2556-2557	1330
16.	Şehitliğin Fazileti	Beyânülhak	182	3178-3181	1330
17.	Tabâkât-ı Müçtehidin	Mahfil	21	142	1338
18.	Hükümler ve Hakikatlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği	Mahfil	39	41-42	1338
19.	Akıl İle Nakli Tefik Kanunu	Mahfil	43	123	1338
20.	Akıl ile Naklin Tesâdümüne Dair Mesâlik	Mahfil	41	77-78	1338
21.	Oruç Meselesi Hakkında	Mahfil	51	35	1338
22.	Şerâiti İçtihat ve Tabâkât-ı Müçtehidin	Mahfil	19, 4, 20	11, 57, 127, 142	1338
23.	Kazanç, Kara ve Deniz Ticareti, Ziraat, Madencilik ve Seyahat	Beyânülhak	30	2510-2512	1338
24.	İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları	Beyânülhak	9	186-187	1338
25.	Enbiyâ Hazretlerine Vahiy ve İnzal Olunan Din Bir Dindir	Mahfil	4	57-59	1338
26.	İçtihat Ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek	Mahfil	5	116-117	1338
27.	Akıl ve Nakil	Mahfil	37	4-5	1338
28.	Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar	Mahfil	50, 51	57	1338
29.	Veliyyül Emir ve Erkânî Hükümetin Takip Edeceği Meslekler	Beyânülhak	144	2574-2576	1338
30.	Cenab Şehabettin'e Verilen Cevaplar	Mahfil	8-9	13-133	1338
31.	Tesettür ve Kadınların Erkekler ile İhtilâli	Mahfil	29	94-95	1338
32.	Cihad ve Gaziliğin Fazileti	Beyânülhak	181,182	3163-3178	1338
33.	Cihad ve Gaziliğin Manevi Sebepleri	Beyânülhak	180	3147-3148	1338
34.	Dîn-i İslâm'ın Vaz'ı	Mahfil	2	21-23	1338
35.	Enbiyâ-ı Kirâm Hazerâtına Vahiy ve İnzal Olunan Dîn-i İslâm'ın Şerâyi' ve Menâhicde İhtilâfi	Mahfil	4	57-59	1339
36.	Ummet-i İslâmîyye'nin Hazret-i Muhammed Aleyhisselâmdan Dîn-i İslâm'ı ve Ahkâm-ı Şer'îyyeyi Telakkîsi	Mahfil	6	95-96	1339
37.	Cenab Şehab Bey'e Birinci Cevap	Mahfil	8	130-133	1339
38.	Cenab Şehab Bey'e İkinci Cevap Tesâvir ve Temâil	Mahfil	9	146-149	1339
39.	Uçuncü Cevap	Mahfil	10	161-164	1339
40.	Diyânet-i İslâmîyye Ef'âl-i Beşerîyye ile Ölçülemez	Mahfil	14	78-79	1340
41.	Mahfel İlmi ve İntikâdî Hamli Meryem ve Vilâdet-i İsa Meselesine Dair	Mahfil	22	165-167	1340
42.	Hamli Meryem	Mahfil	23	191-194	1340
43.	Tesettür-i Şer'in Faydaları	Mahfil	32, 33, 34	134-149	1341
44.	Tesettürün Hikmet-i Şer'îyyesi	Mahfil	30	118	1341
45.	İhticâb ve Tesettür-i Şer'i	Mahfil	28	70-73	1341

İKİNCİ BÖLÜM

ÂTIF EFENDİ'NİN FIKHÎ YAKLAŞIMLARI

Çalışmamızın bu bölümünde, Âtîf Efendi'nin makalelerinden hareketle fikhî yaklaşımları üzerinde duracağız. Âtîf Efendi'nin İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukuk Usûlüne dair görüşlerini ele alacağız.

2.1. İSLÂM HUKUK TARİHİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Çalışmamızın bu kısmında Âtîf Efendi'nin İslâm Hukuk Tarihi ile ilgili görüşlerine yer vereceğiz. Âtîf Efendi, *Tabâkât-ı Müçtehidin* adlı makalesinde; şer'î ilimlerin yükselme, duraklama ve gerilemeden ibaret olan gelişim seyrini ele almıştır. Âtîf Efendi'nin İslâm Hukuk Tarihinin tüm evreleri ile ilgili düşüncelerini değil, müçtehitlerin İslâm Hukuk Tarihinin hangi dönemlerinde varlıklarını koruyup hangi dönemlerinde çok fazla varlık gösteremedikleri ve bu durumun, şer'î ilimlerin gelişim seyri ile orantılı olup olmadığına dair tespitlerini inceleyeceğiz.

2.1.1. İslâm Hukuk Tarihinin Geçirdiği Evreler Hakkındaki Yaklaşımları

Hicri IV. (X) yüzyıla kadar ilimler derin bir hassasiyetle ele alınmış ve şer'î ilim tahsiline son derece özen gösterilmiştir.¹⁷²

Âtîf Efendi'ye göre, Hicri IV. (X) asırdan itibaren "*Mutlak müçtehit olmak için gerekli ilimlerin tamamını kendinde toplayan din âlimi yetişemediğinden o zamandan beri mutlak müçtehit ortaya çıkmamıştır. Meselede müçtehit derecesinde pek çok din âlimi yetişerek*"¹⁷³ mezhep sahibi tarafından belirlenmemiş birçok fer'i meselede içtihat etmişlerdir. Dört imam gibi ilk asırlarda yetişen müçtehitler, dînî hükümlerde insanların ihtiyaçlarını giderecek derecede hüküm istinbat etmişlerdir. Birkaç asırda bir gelebilecek farazi meselelerde dahi karışıklığa mahal verecek hiçbir şey bırakmamışlardır. Âtîf Efendi, bu düşünceleri ile içtihadın dinamizminin korunduğuna dikkat çekmiştir. İçtihadı duyulan bu ihtiyacın, Hicri IV. asırdan itibaren mukayyet müçtehitler tarafından giderildiğini ifade etmiştir ve "*Her asırda meselede müçtehit*

¹⁷² Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", *Mahfil*, sy.21, (1338): 142.

¹⁷³ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

derecesinde din âlimi yetiştirmek İslâm ümmetinin en önemli vazifelerindendir." ¹⁷⁴ diyerek içtihat kapısının daima açık olduğunu ve hiçbir zaman kapanmayacağını belirtmiştir.

Âtîf Efendi, duraklamaya giriş nedenleri hakkında özetle şu değerlendirmelerde bulunmuştur: İslâm'ın başlangıç dönemlerinde ümmet bu dînî vazifeye çok önem veriyordu. İnsanların geneli doğu ve batıda ulemayı korur ve gözetirdi. İlim mesleğine rağbet ve teveccüh fazlaydı. İlmiye müntesibi, geçim sıkıntısı yaşamadıkları için sadece ilim tahsilinde gayret ediyorlar, başka şeylerle meşgul olmuyorlardı. İlmi satırlarda değil sadırlarda muhafaza ederlerdi. İstinbat ahkâmı hususunda Kur'an bilgisi, tefsir, sahih hadisler ve sahabe sözlerine oldukça önem verirlerdi. ¹⁷⁵

Âtîf Efendi, "*Bu dönemlerin feyiz ve bereketi ile hem mutlak müçtehit hem de mukayyet müçtehit kabiliyetinde pek çok din âlimi yetişerek şer'î hükümlerde sayısız denecek derecede içtihat ettiler.*" ¹⁷⁶ demiştir. İlme verilen önem sayesinde İslâm memleketlerinde pek çok uzman âlim yetişmiştir. İlim talebeleri, alanında uzman olan bu âlimlerden aldıkları ilimler sayesinde kısa zamanda eksiksiz kâmil ve donanımlı birer âlim olmuşlardır. Âtîf Efendi, "*Bu usûl neticesinde kısa zamanda İslâm memleketlerinin pek çok yerinde kapsamlı ilimler meydana gelmiş, İslâm milleti faydalı ilimlerden istifade etmişlerdir.*" ¹⁷⁷ sözleri ile ihtisas usûlüne dikkat çekmektedir.

İslâm ilimlerinin neşir ve tamim vazifesi Osmanlı Hükümetine intikal ettikten sonra ilim mesleğine rağbetsizlik baş göstermiştir. Samimi bir şekilde dînî ilim tahsiline rağbet edenler azalmış, Âtîf Efendi'nin ifadesi ile "*ilmin sükûtu artmıştır.*" ¹⁷⁸

2.1.2. İslâm Hukukunda Osmanlılar Zamanında Gerileme Nedenleri

Âtîf Efendi, İslâm Hukukunda gerilemenin nedenlerini şöyle açıklamıştır:

1. Osmanlılar zamanında âlimlik vasfı kazanabilmek için her ilim ve fenni öğrenme usûlü uygulanarak öğrenci her alandan mesul tutulmuştur. ¹⁷⁹ Müttekaddimûn ve selefin uyguladığı tek bir alanda uzmanlaşma usûlü terk edilmiştir. Âtîf Efendi,

¹⁷⁴ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

¹⁷⁵ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

¹⁷⁶ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

¹⁷⁷ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

¹⁷⁸ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

¹⁷⁹ Medreselerin ıslahına yönelik çözüm önerilerinde bulunan Osmanlı aydınlarından Şevketî bu hususta şöyle demiştir: "*Bir insan için değil birkaç ilmi birden bilmek, bir ilmi hatta ilmin tek bir şubesini bile kâmil olarak ihâta etmek, senelerce çalışmayı ve mümarese etmeyi gerektirir. İlimler haddi zatında bir kimsenin ihâta edebileceğinden pek çoktur.*" Ayrıntılı bilgi için bak. Şevketî, *Medâris-i İslâmiye İslâhat Programı*, (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1329), 4-10.

"İhtisas usûlü neticesinde kısa zamanda İslâm dünyasında kapsamlı ilimler meydana gelmiş pek çok müçtehitler, muhaddisler, müfessirler, filozoflar ve dilciler yetişmiştir."¹⁸⁰ diyerek ihtisas usûlünün öğrencinin yeterliliğini artırma noktasında çok daha faydalı olacağını belirtmiştir.

2. Ders usûlü bozulmuştur. Selefin eserleri terk edilerek müteahhirûn âlimlerin kısa ve muğlâk ibareli kitapları medreselerde okutulmuştur. Bu kitapların anlaşılması için şerh ve haşiyelere fazlaca yer verilmesi neticesinde öğretimde güçlük meydana gelmiştir.¹⁸¹

3. Lafız ve ibare tahlilleri ile gereğinden fazla meşgul olunmuş, faydalı ve gerekli ilimlerle daha az meşgul olunmuştur

4. İlmiye mensubu, geçim sıkıntısı ile karşı karşıya kaldığından başka alanlara yönelmiştir. Şer'î ilimlere ise münasip olmayan kişiler geçmiş, bu kimseler önemli görevlere gelmişlerdir. Zeki öğrencilerin ilme olan rağbetleri azalmıştır. Memuriyet ve makam peşinde koşarak ilimden mahrum kalmışlardır.¹⁸²

5. İbn Kemal ve Ebüssuûd gibi âlimlerden sonra ilmin idaresine ehil olmayan, ilim mesleğini ifa edebilecek kabiliyetten mahrum kişiler geçmiştir.

6. Hıfz metoduna verilen önemin azalmasıyla "*İlim sadırlarda değil satırlarda muhafaza edilmiştir.*"¹⁸³

Osmanlılar zamanında ilim dünyasındaki gerileme arttığından mutlak ve mukayyet müçtehit mertebesinde kimse yetişmemiştir. "*Osmanlıların ilk devirlerinde Molla Hüsrev, İbn Kemal, Ebüssuûd gibi fikhın ve dinin inceliklerine vakıf ulema yetişmişse de tahriç, tercih, temyiz derecesinde fakihlerin yetişip yetişmediği şüphelidir.*"¹⁸⁴

Âtîf Efendi, ilme verilen önemin azalmasında etkili olan diğer nedenleri şöyle açıklamıştır:

¹⁸⁰ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

¹⁸¹ Mûsâ Kâzım bu konuda "*Bilmem nasıl olmuş da metin bırakılmış şerh okunmaya başlanmış. Ne Tuhaf hale gelmiş. Evvela bir şerh, sonra bir haşiye, bir haşiye daha böylece bir kitabı beş altı senede ancak okuyabiliriz. Bu kitaptan ne anladık ne gibi mesâlik öğrendik diye sorsan hiçbir şey yok.*" demiştir. Bak. Mûsâ Kâzım, "Medreselerde Tedrisatın İslahı, *Sırât-ı Müstakîm*, sy. 54 (1325): 22-23.

¹⁸² Medreselerin ıslahı üzerine çalışmalar yapan Aksekili, düzenlediği raporda müderris maaşlarının dereceye göre artırılmasının ve bunun kanunla tespit edilmesinin gerekli olduğunu söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bak. Ahmet Hamdi Aksekili, "Medresetül İrşad", *Sırât-ı Müstakîm*, sy. 538-539 (1339): 143.

¹⁸³ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

¹⁸⁴ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

Kanunların başka devletlerin kanunlarından alınması ve İslâm ümmetinin mukadderatına hâkim olanların batıya karşı bir özenti ve hayranlık içinde olmaları, dinden uzaklaşmalarına ve devletin ilim mesleğine verdiği önemin kesintiye uğramasına neden olmuştur. İlim mesleği hak ettiği değerden büsbütün uzaklaştırıldığı için ilim tahsiline rağbet edenler azalmıştır. Bunların neticesinde son zamanlarda mukallidin üzerinde onu geçecek kabiliyette din âlimi yetişmemiştir.¹⁸⁵

İlim mesleğine önem verilmezse dînî kitaplardan, dînî meselelerin hükümlerini istinbat edebilecek kabiliyette din âlimi yetişmeyecektir.¹⁸⁶ O, "*İlmin neşrine önem verilmezse İslâm âlemi yozlaşmaya maruz kalmaktan kurtulamaz.*"¹⁸⁷ sözleri ile İslâm dünyasındaki ilerlemenin ilim dünyasındaki ilerleme ile doğru orantılı olduğuna dikkat çekmiştir.

Âtîf Efendi, İslâm Hukuk Tarihinin gelişimini hicri IV. (X) asır öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayırmıştır.

IV. asır öncesinde ilim mesleğine rağbetin fazla olması ve içtihadî önem verilmesi nedeniyle istinbat yeterliliğine sahip hem mutlak müçtehit hem de mukayyet müçtehit seviyesinde din âlimleri yetişmiştir. İslâm Hukukunun dinamizmi korunmuştur. Her dönemde hüküm istinbatında bulunabilecek kabiliyette âlimler yetiştirmek, ümmetin en önemli vazifelerindendir.

Dördüncü yüzyıla gelindiğinde mutlak müçtehit seviyesinde din âlimi yetişmemiştir. Yapılan ilmî çalışmalar tekrarlardan ibaret olmuş İslâm Hukuku duraklama dönemine girmiştir. Osmanlı dönemine gelindiğinde ilme rağbet azalmış, sistemsel hatalar neticesinde ilim erbabı liyakatsiz kişilerden oluşmuştur.

İslâm'ın başlangıcından IV. (X) yüzyılın başlarına kadar devam eden zaman dilimi İslâm ilimleri tarihinde genellikle mütekaddimîn devri olarak adlandırılmaktadır. İslâm ilimleri bu dönemde teşekkülünü tamamlamıştır. İlimlerin teşekkülünü tamamladığı bu süreç, ilimlerin ana yapıları üzerinde rahatça konuşulabilen ve mutlak içtihat yapılabilen bir dönemdir. Bu gelişmeye göre mutlak içtihat devri III.(IX) yüzyılın sonunda tamamlanmış ve bundan sonra ana çatı üzerinde içtihat imkânı fiilen kalmamıştır.¹⁸⁸

Hicri IV. (X) asrın ilk yıllarından itibaren İslâm ilimlerinde duraklama dönemi başlamıştır. Abbasilerin son zamanları ile Selçuklular devri fikhin duraklama dönemidir.

¹⁸⁵ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

¹⁸⁶ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

¹⁸⁷ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

¹⁸⁸ Murteza Bedir, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c. 32 , (İstanbul: TDV yayınları, 2006), 186-188.

Bu devir, hicri dördüncü asrın ilk yıllarından (313/925) başlar, Moğolların Bağdat'ı istila ettikleri (656/1258) tarihine kadar devam eder.¹⁸⁹

Osmanlılar döneminde kanunların başka devlerin kanunlarından alınması, devletin ilme verdiği önemin ve desteğin azalmasına yol açmıştır. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Türk devletinin hukukî yapısının bütünüyle Avrupa kanunlarına dayanması gerektiği yönünde bir kanaat değişikliği ortaya çıkmıştır. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt tarafından, Mecelle ta'dil komisyonlarının çalışmaları durdurularak, İsviçre Medeni Kanunu'nun alınması faaliyetlerine hız verilmiştir. Tercüme edilen İsviçre Medeni Kanunu 17 Şubat 1926'da, Borçlar kanunu 22 Nisan 1926'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilmiştir. Her iki kanunun 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmesi ile Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye yürürlükten kaldırılmıştır. Bunun yerine Alman Ticaret Kanunu, İsviçre Medeni Kanunu ve İtalyan Ceza Kanunu alınmıştır.¹⁹⁰

Kur'an, "*De ki hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*"¹⁹¹ ifadesinde İslâm'ın ilme verdiği önemi açıklamıştır. Kur'an, ilim sahibi olanların derecelerinin yükseltileceğini belirtmiştir.¹⁹² "*Andolsun ki biz, Dâvuda ve Süleyman'a ilim verdik. Onlar: 'Bizi kullarının birçoğundan üstün kılan Allah'a hamdolsun' dediler.*"¹⁹³ âyeti de bunu desteklemektedir. İslâm'da ilk emir, "*oku*"¹⁹⁴ olarak gelmiştir. Kur'an,¹⁹⁵ "*Rabbim ilmimi artır.*"¹⁹⁶ şeklinde Allah'a dua etmemizi öğütler.¹⁹⁷ Buradan hareketle dinimizin ilme ne denli kıymet verdiği açıkça görülmektedir.

Müslümanlar, şer'î ilimlere önem vermediği sürece İslâm âleminin gerileme ve yozlaşmaya maruz kalması kaçınılmazdır. Bu durumdan kurtulmanın yolları şunlardır:

İlme ve donanımlı âlim yetiştirmeye özen gösterilmelidir. Dînî sabiteleri ihlal etmeden insanların her dönemde ihtiyacını giderecek ve ideal toplum olma yolunda kemâle ermelerini sağlayacak bir hukuk sistemi inşâ etmek gerekir. Topluma, dînî esaslar çerçevesinde manevi değerler ölçüsünde bir hayat felsefesi kazandırılmalıdır.

¹⁸⁹ Çolak, *İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukukunun Kaynakları*, 131.

¹⁹⁰ Çolak, *İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukukunun Kaynakları*, 144.

¹⁹¹ Zümer 39/9.

¹⁹² Mücadele 58/11.

¹⁹³ Duhan 44/32.

¹⁹⁴ Alak 96/1.

¹⁹⁵ Bakara 2/120.

¹⁹⁶ Taha 20/114.

¹⁹⁷ Hayreddin Karaman vd. "*Kur'an Yolu*" (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007) 4: 601-603.

Huzurlu, sağlıklı ve birlikte yaşama bilinci taşıyan bireylerin yetişmesi için İslâm ahlakına atf yapılması da tercihten öte bir zarurettir.¹⁹⁸

Âtîf Efendi'nin düşünceleri doğrultusunda, eğitimin gelişmesi ve ilerlemesi devlet desteğine bağlıdır. Devletin yapması gereken en önemli yatırımlardan biri de eğitime yapacağı yatırımdır. Devlet, ilim erbabını destekler insanları ilme teşvik ederse ilim mesleği ilerler ve gelişir. İslâm dünyasının ilerleyip yükselmesi ilimde yükselmesi ile paraleldir. İslâm medeniyeti için bir tehdit oluşturan yozlaşma, gerileme ve çöküş durumlarına engel olmak ancak ilmin değer kazandırılması ve yükseltilmesi ile mümkündür.

2. 2. İSLÂM HUKUK USÛLÜNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Çalışmamızın bu bölümünde Âtîf Efendi'nin İslâm Hukuk Usûlüne dair görüşlerine yer vereceğiz. Müellifimizin düşüncelerini, "Şer'î Deliller (Akıl delili)", "Delillerin Teâruzu" ve "İçtihat" başlıkları altında inceleyeceğiz. Bu hususların tüm yönleriyle ele alınması tezimizin sınırlarını zorlayacağından Âtîf Efendi'nin görüş bildirdiği hususlar çerçevesinde incelemelerde bulunacağız.

2. 2. 1. Şer'i Deliller (Akıl Delili)

Şer'î deliller aklî ve naklî deliller olmak üzere iki çeşittir. Naklî delilleri bilmenin yolu nakildir. Çünkü bunlar Şariden nakledilen asıllardır.¹⁹⁹ Bunların meydana gelmesinde müçtehidin bir katkısı yoktur. Aklî deliller ise naklî delil ile bağlantılı olmakla birlikte aklî muhakeme ve beşeri yorumun ağırlıkta olduğu, oluşmasında müçtehidin katkısının bulunmadığı delillerdir. Şer'î aklî deliller, müçtehidin naklî delillerin dolaylı ifadelerini genel ilke ve amaçlarını veya boş bıraktığı alanları

¹⁹⁸Halis Demir, "Kuvvetler Ayrılığı Etrafındaki Yaklaşımların Tahlili", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, (2010), 223-246.

¹⁹⁹Şer'î deliller, hükme delâletinin kuvvetine göre katî ve zannî şeklinde ikiye ayrılır. Kendisinden şer'î bir hükmün açıkça anlaşıldığı ve başka türlü anlaşılmasının doğru olmayacağı deliller delâleti katî, dolaylı şekilde hüküm bildiren, yorum ve izaha muhtaç olanlar da delâleti zannî delillerdir. Aklî delillerin şer'î hükme delâletleri daima zannîdir. Kitap ve Sünnet'in şer'î delil olarak kabulünde görüş birliği vardır. İcmâ ve kıyas da büyük çoğunluğa göre şer'î delildir. Bu dört delil usûl kitaplarında "şeriâtın asılları" (usûlü's-şer') olarak anılmaktadır. Bak. Ali Bardakoğlu, "Delil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 138-140; Abdullah Kahraman, *Fıkıh Usûlü*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 60-65.

gözeterek yeni şer'î hükümler elde etmede kullandığı istidlal metodları ve akıl yürütmelerdir. Bu zihni faaliyetin genel adı kıyastır.²⁰⁰

Aklî delilleri; nakil tarafından müsaade edilmiş ve muteber addedilmiş olmaları, naklin ilke ve amaçlarına dâhil bulunmaları veya naklî delilleri işletme aracı olmaları gibi gerekçelerle nakil çerçevesinde düşünmek mümkündür. Bütün naklî delilleri genel yöneliş itibariyle kitaba irca edip Kur'an, "aslî'l-usûl" olarak da nitelendirilebilir.²⁰¹

2. 2. 1. 1. Aklın İlâhî Bir Hüccet Olması ve Akıl Delilinin Kullanıldığı Alan

İslâm âlimleri aklın önemine binaen akli olmayanın dini yoktur demişlerdir. Bu ifade, akli olmayan dinsizdir anlamına gelmez. Akli olmayana mükellefiyet yoktur anlamı taşır. Akıl ilâhî bir hüccettir. Hükümleri anlamada aklın önemli bir yeri vardır. Ancak vahiy olmadan akıl bir yerde tıkanmaktadır. Vahyin ışığında, aklın rehberliğinde çıkılacak bir hakikat yolculuğu, Allah'ın yardımı ile menziline ulaşacaktır. Âtîf Efendi'nin, aklın ilâhî bir hüccet olduğu ile ilgili önemli tespitleri bulunmaktadır.

Âtîf Efendi, aklın sahih nakil gibi ilâhî delillerden olduğunu belirtmiştir.²⁰² Aklî ve naklî delillerden bazıları kat'î, bazıları zannî ilim ifade eder. Nakil ulaşılmaz, akıl ile kavranılması mümkün olan ve nakle dayandırılmak istenen bir konuda akıl ile istidlal etmek vaciptir.²⁰³ Âtîf Efendi, aklın ilâhî bir hüccet olduğunun delillerini şöyle sıralamıştır:

1. Âtîf Efendi, Enam 74. âyetinden yola çıkarak "*İbrahim'in (a.s.) babası ile kavmine hitaben: 'إِنِّي أَرَىٰكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ* : '*Dalâlette olduğunuz bana vahiy olundu*'²⁰⁴ demeyip de '*Putlara ilahlar ittihaz ediyorsunuz sizi dalalet içinde görüyorum.*' demesi, aklın rehber ve delil olduğuna açık bir delildir."²⁰⁵ tespitinde bulunmuştur.

2. Akıl deliline işaret eden âyetlerden bir diğeri de Enam 83. âyettir. Hz İbrahim'in yıldızlar ile Allah'ın varlığını delillendirmesi, bu vasıta ile de Rabbi'nin bilgisine ulaşmış olması akıl delilinin hüccet olduğunu göstermektedir. "*وَتِلْكَ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا* " *İşte bunlar kavmine karşı İbrâhim'e verdiğimiz hüccet(kanıt)lerimizdir.*"

²⁰⁰ Bardakoğlu, "Delil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 138-140.

²⁰¹ Gazâlî, *Mustasfa*, trc. H. Yunus Apaydın, (Kayseri: Rey Yayınevi, 1994), I: 100; Şatîbî *Muvâfakât*, trc. Mehmed Erdoğan, 4: (İstanbul: İz Yayınları, 1990), III: 4142.

²⁰² Âtîf Efendi, "Akıl ve Nakil", sy. 37, 4-5.

²⁰³ Âtîf Efendi, "Akıl ve Nakil", sy. 37, 4-5.

²⁰⁴ Enam 6/74.

²⁰⁵ Âtîf Efendi, "Akıl ve Nakil", sy. 37, 4-5.

²⁰⁶ Âyette, Hz İbrahim'in Allah'ın bilgisine akıl delili ile ulaştığı ve bu akli delillendirmenin de Allah tarafından Hz. İbrahim'e bahşolunmuş bir hüccet olduğu beyan olunmaktadır.

3. Küfür ehlini hak din İslâm'a davet etmek vaciptir. Bunlardan dehriyye, âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunmaktadır. Âtîf Efendi, bu materyalist akıma, naklî deliller ile bir savunmada bulunmanın doğru olmayacağını belirtmiştir. Bunlar, peygamberler gönderen ve kitaplar indiren yaratıcının kâinatı var ettiğini inkâr ederler. O; dehriyye, natüralistler ve materyalistler gibi akımlara karşı, "Nakil ile değil ancak akıl ile istidlal vaciptir."²⁰⁷ tespitinde bulunmaktadır. Zikredilen deliller ile aklın ilâhi bir hüccet olduğu sabit olmuştur. Âlemin meydana gelişi, yaratıcının varlığı ve birliği gibi meselelerin ispatında dehriyye, natüralistler ve materyalistler gibi akımların görüşlerine karşı akli deliller ile savunma yapılmalıdır.²⁰⁸

Kavmine karşı akli delili pek çok kullanan Hz İbrahim'e Ebü'l-Hüccet nâmı verilmiştir. "قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ : *Resûlleri onlara yani ümmetlerine dediler ki gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe olabilir mi?*"²⁰⁹ Âyeti ile beyan buyrulduğu üzere diğer peygamberler de ümmetlerine karşı akli delile müracaat etmişlerdir. Zikredilen meselelerin ispatında aklın müstakil bir delil olduğu sabit olmuştur. Âtîf Efendi, akıl delili ile amel etmenin gerekliliğini şöyle ifade etmiştir: "Şer'î deliller ile amel vacip olduğu gibi nazar ve akıl ile idrak olunup da şer'î temel alan ve ona dayandırılmış meselelerde de akıl ile amel etmek vaciptir."²¹⁰

Aklın ilâhi hüccet oluşu âyetlerle²¹¹ sabit olduğu için insanların mücerret akılları ile Allah'ın bilgisine ulaşmaları vaciptir.²¹² Bu nedenle İmâm-ı Âzam: "İnsan, yaratıcısını bilmemekten maruz sayılamaz." görüşünü benimsemiştir.²¹³ Âtîf Efendi, itikat usûlünde mücerret aklın yeterli olması nedeniyle, bu hususa dair içtihat hata etmenin, şer'an özür sayılamayacağını ifade etmiştir. Bu nedenle de âlimler, itikat usûlünde hatanın küfür ve dalâlet olduğunda ilmen ittifak etmişlerdir.²¹⁴

²⁰⁶ Enam 6/83.

²⁰⁷ Âtîf Efendi, "Akıl ve Nakil", sy. 37, 4-5.

²⁰⁸ Âtîf Efendi, "Akıl ve Nakil", sy. 37, 4-5.

²⁰⁹ İbrahim 14/10.

²¹⁰ Âtîf Efendi, "Akıl ve Nakil", sy. 37, 4-5.

²¹¹ İlgili âyetler için bk. Enam, 6/74-83; İbrahim 14/10.

²¹² Âtîf Efendi, "Akıl ve Nakil", sy. 37,4- 5.

²¹³ İmâm-ı Âzam Ebü Hanife Nu'man İbn-i Sabit, *Fıkhu'l Ekber*, (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1957), 27.

²¹⁴ Âtîf Efendi, "Akıl ve Nakil", sy. 37, 4-5.

Kur'ân-ı Kerîm'e göre insanı insan yapan, onun her türlü eylemlerine anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında insanın yükümlülük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan şey "akıldır."²¹⁵ Dinen mükellef olmaya esas teşkil eden akıl, birinci anlamdaki akıldır. Kur'ân'ın birçok âyetinde akıl sayesinde kazanılan bilginin, gene bu gücün kontrolünde kullanılması gerektiği, bunu yapmayanların sorumlu tutulacağı sık sık ifade edilmektedir.²¹⁶

İlâhî hüccetlerden olan akıl delili, Allah'ın insanlara bahşettiği bir nimettir. Hz. İbrahim'in akıl yürütme ile Allah'ın varlığı bilgisine ulaşması, bunun delilidir.²¹⁷ Âtîf Efendi'nin; insanların, mücerret akılları ile Allah'ın bilgisine ulaşmakla sorumlu oldukları düşüncesi, İmâm-ı Âzam'ın görüşleri ile paraleldir. Bazı konularda muhataba cevabın vahiyle verilme zorunluluğu yoktur. Hatta böyle bir şey abesle iştigaldir. Nitekim Kur'an: "*Allah, akledesiniz diye âyetlerini işte böyle açıklamaktadır.*"²¹⁸ âyeti ile akla; ilâhî hakikatleri sezme, anlama, onların üzerinde düşünüp yorum yapma görev ve yetkisi vermiştir.

2. 2. 1. 2. Hükümlerin İdrakinde Aklın Yeri (Hükümlerin Ta'îli)

İslâm âlimleri, hükümlerin hüsün-kubuh (iyi ve kötü) kavramları açısından değerlendirilmesi, yani bunların gayelerinin akılla kavranıp kavranamayacağı hususunda değişik görüşler ortaya koymuşlardır. Aklın rolünü en üst düzeyde tutma eğilimini temsil eden Mutezile de dâhil olmak üzere İslâm bilginleri, "taabbüdiyyât"²¹⁹ alanında aklın böyle bir değerlendirmeye yetkili olmadığını kabul etmişlerdir. Bu alanın dışında kalan dinî hukukî hükümlerin amaçlarının ise akılla kavranabileceği, fikhî faaliyetin vazgeçilmez bir ilkesi olarak karşımıza çıkmaktadır.²²⁰

Âtîf Efendi, hükümlerin idrakinde aklın bulunduğu/bulunması gerektiği yeri şöyle açıklamaktadır:

²¹⁵ İlgili âyetler için bk. Bakara, 2/242, 171; Yunus 10/100.

²¹⁶ S. Hayri Bolay, "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.2, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 238.

²¹⁷ Bk. Enam 6/83.

²¹⁸ Bakara 2/242.

²¹⁹ Taabbüdülik, vaz edilmiş gerekçesi akılla kavranılamayan dinî bir yükümlülüğü sadece Şâri'in emri ya da nehyi olduğu için kabul edip gereğini ifâ etmektir. Şâtîbî, *Muvafakat*, II: 318-319; Dehlevî Şahveliyyullah Ahmed b. Abdurrahman, *Huccetullâhi'l-bâliğa*, (Beyrut: 1990), I: 385-386.

²²⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, "İllet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22 (İstanbul: TDV yayınları, 2000), 117-120.

Akıl, ilâhî delillerden bir delil ise de dünyevî ve uhrevî maslahatlarda Allah tarafından Hz. Peygamber'e indirilen hükümler ve dînî hakikatlerin bir kısmının aklı deliller ile ne ispatı ne de nefyi mümkündür. Bu hakikatler, vahiy ve açıklamalar olmaksızın mücerret akıl ve tefekkür ile idrak olunamazlar. Mesela haşir-neşir, sevap-günah, cennet-cehennem ve bunların durumlarının tafsilatı ile ibadetlerin keyfiyeti, cevazının şartları, vakitleri, rükunları, zekâtın, hadlerin, kefaretlerin miktarları ve suçlar bu kısımdandır. Âtîf Efendi "*Bunlar, yalnız nakil ve şer'i ile sabit olup akıl ancak imkânını idrak edebilir. Onun için hükümlerde şer'i şerif (tevkif) asıl ve esastır.*"²²¹ demiştir.

Hükümler ve dînî hakikatlerin diğer bir kısmı mücerret bir anlayış ve doğru bir inceleme ile idrak olunur. Bu da iki kısımdır.

1. Akıl ile idraki mümkün olan konular bu kısımdandır. Mesela âlemin sonradan meydana gelmesi, yaratıcının varlığı, kudreti, ilim ve iradesi ile ilgili hükümler, şeriat gelmeden önce de akıl tarafından yakînen sabit olan hükümlerdir. Şeriat yani Kitap ile Sünnet, ilâhî kelama bağlıdır.²²² Âtîf Efendi, âlemin meydana gelmesi, yaratıcının varlığı, kudreti, ilim ve iradesi gibi hakikatlerin akla dayandığını ve onunla sabit olduğunu ifade eder. Vahyin, zikredilen bu gerçeklerin hakikatini açıklayarak akli desteklediğini söyleyebiliriz. Âtîf Efendi, zikredilen bu gerçekler, "*Vahye dayanan sem'i delilden alınmış ve onunla desteklenmiş olduğu için şer'an itibar edilmiş ve güvenilirirdir.*"²²³ diyerek aklın kat'î delil olarak vardığı sonuçların, vahiy ile desteklendiğine dikkat çekmiştir.

2. Derin bir inceleme ve tefekkür ile idrak edebilme imkânı bulunmakla beraber, akıl yolu ile kavranılması yakînen sabit olmayanlar: Ru'yetullah, Allah'ın yeryüzünü yaratması, fiillerinde yalnız olması gibi meseleler ile aklın kavramakta yetersiz kaldığı hükümlerin çoğu ve dînî gerçekler bu kısımdandır. Âtîf Efendi, "*Kesin bilgiler sadece akıl ile olmadığı için zikredilen meselelerin sübutu şer'in vüruduna bağlıdır.*"²²⁴

²²¹ Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 42. Şer'î hükümler, taabbudî hükümler ile mana ve maksatları anlaşılan hükümler olmak üzere iki kısımdır. Manası anlaşılan hükümler için kıyas ismi verilebilir ancak hükümlerin her iki çeşidi de tevkifidir. Kıyas yolu ile elde edilen hükümler, nasla elde edilen hükümlere mukabil değil onun bir parçasıdır. Şer'î hükümlerin tamamı Şari'in bildirimidir. Gazâlî, kıyasın tevkife alternatif görülmesine karşı çıkmıştır. Bir şeyin aralarındaki benzerlik nedeni ile benzerine ilhak edilmesi şeklinde sadece benzerlik esasları dayanan kıyas batıldır. Kıyas tevkifin mukabil değil bir çeşididir. Gazâlî *Mustasfa* II: 200-240.

²²² Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 42.

²²³ Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 42.

²²⁴ Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 42.

ifadesiyle bu hükümlerin idrakinde aklın tek başına neden yeterli olmayacağını özetlemiştir.

Âtîf Efendi'ye göre, âlemin yaratılması, tevhit gibi akıl dairesinde bulunan bazı dînî hakikatleri bilmekte akıl yeterli olsa da ahiret hayatının tafsilatında, ibadetlerin nitelik ve nicelik şartlarının bilinmesinde; ibadetlerin vakitleri, zekâtın sınırı, kefâret miktarları gibi aklın kavramakta zorlandığı bazı hükümleri bilmekte akıl tek başına yeterli değildir. Bu hükümler ancak mucizeler ve haberi sadık yolu ile kavranabilir.²²⁵ Böylece hükümlerin tamamının akıl ile idrak olunamayacağını ve aklın tek başına hüküm koyma yetkisinin bulunmadığını ifade eder.

Beşer akli, zayıf ve yanılma ihtimali olduğundan büyük bir şüphe ile karşı karşıyadır. Akıl, maslahatların sınıflandırılmasından ve maslahatların tamamını idraktan aciz olduğu için her hususta güvenilir olamaz. Bu nedenle Allahû Teâlâ, peygamberler göndererek dînî ve dünyevî işlerde insanların muhtaç oldukları hükümler ve gerçekleri halka tebliğ ve irşat etmelerini buyurmuştur.²²⁶

Âtîf Efendi, "*Akl, Şâri'in hitabını ve dünyevî maslahatlarını anlamak için bir alettir.*"²²⁷ derken bu düşüncesini de "*Alet haddi zatında aciz olduğundan failin yardımı olmadan fiili gerçekleştirmez.*"²²⁸ şeklindeki ifadeleriyle açıklar. Buradan hareketle "*Kulların doğru yola ulaşmasını sağlayan ancak akıl vasıtası ile Allah'tır.*"²²⁹ sözleri ile Allah'ın yardımı olmadan aklın tek başına doğru yola ulaşamayacağına dikkat çekmektedir.

Âtîf Efendi bu düşüncesini, "*Onun için akıl, fikir, zekâdan ve Allah'ın yardımından mahrum olanlar, mücerret akılları ile doğru yolu bulamayıp, sapıklık ve hüsranda kalırlar ki helak olmuş ve oluyorlar.*"²³⁰ ifadeleri ile de pekiştirmektedir.

Aklın kendi başına ulaşamayacağı hükümler, taabbudî/tevkîfî hükümler olarak ifade edilir. Taabbudî hükümler; doğrudan aklın alanına girmeyen Şâri'in kendisiyle neyi amaçladığı gizli kalmış, vaz edilmiş gerekçeleri akılla tam anlaşılamayan hükümlerdir.²³¹ Gerekçesi akıl ile kavranabilen hükümler ise tali'li hükümler olarak

²²⁵ Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 42.

²²⁶ Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 42.

²²⁷ Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 42.

²²⁸ Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 42.

²²⁹ Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 42.

²³⁰ Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 41.

²³¹ Şâtîbî, *Muvafakat*, II: 300-315; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhit fi usûli'l-fikh*, (Kuveyt: y.e.y. 1992), V: 96-98.

ifade edilir. Hükümlerin vazediliş gerekçesini tespit için yapılan işleme de tali'l denir.²³² İslâm bilginleri ibadetlerin tevkîfî olduğu yönünde görüş birliği içerisinde.²³³

Hükümlerin taabbudî ve tali'lî özellik taşıması hususunda iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Birincisi: şer'î hükümlerin tamamının taabbudi karakterli olduğunu savunan, onların elde edilmiş sürecinde akla ve ta'lile dayalı istinbata hiç yer vermeyen yaklaşımdır. Zahiriler, Şia ve Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelenleri bu yaklaşımı savunanlardandır. İkincisi ise şeriatların gönderiliş amacının kulların yararı (maslahat) olduğunu belirten, bu yararın akılla kavranabileceğinden hareketle ta'lile kapı aralayan ve çoğunluk tarafından benimsenen yaklaşımdır.²³⁴ İkinci eğilime göre, nasların yeterliliği ancak istinbat yoluyla mümkündür. Bu sebeple nasların tali'l edilmesi gereklidir.²³⁵

Kural olarak taabbudî hükümlerin kıyasa açık olmadığı kabul edilmekle birlikte taabbüdîliğin anlamı, alanı, sınırları konusunda görüş ayrılığı vardır. Taabbudî hükümlerin bir yönüyle makul anlamlı olup olmadığı konusunda ekoller arasında anlayış ve yaklaşım farklılıkları mevcuttur. Mesela namaz gerek bütünü gerekse ayrıntıları bakımından taabbudî sayılmış ve namazla ilgili hükümlerin ta'lile açık olmadığı söylenmiştir. Buna karşılık şahitlik hükmünün aslı itibariyle mâkul anlamlı olduğu, yani şahitliğin zan ifade etme amacına yönelik bir hüccet sayılmasının akılla anlaşılabilirliği, fakat buradan hareketle ayrıntılarının ta'lile elverişli olduğu sonucuna ulaşılamayacağı ifade edilmiştir.²³⁶ Taabbudî hükümlerde mâkul anlamlı bir yön bulunabileceği gibi tamamen mâkul anlamlı sayılan muâmelât hükümlerinde de taabbudî bir yön olabileceği, yaygın biçimde kabul edilmektedir.

Ta'lile ve kıyasa açık hükümler ise genellikle anlamı, konuluş gerekçesi açık, akılla anlaşılabilir olanlar (ma'kulü'l-ma'nâ) ve açık olmayanlar (taabbüdiyyât) şeklinde

²³² Mustafa Şelebi, *Ta'lilü'l-Ahkâm*, (Beyrut: Daru'n-Nehda el-Arabiyye, 1981), 12.

²³³ Koca "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 19 (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 248-252.

²³⁴ Dört büyük mezhep hukukçularının, ikinci yaklaşımın mutedil temsilcileri olduklarını söyleyebiliriz. Söz konusu mezhepler hükümlerde kıyas metodunu kabul etmektedir. Kıyası kabul edenlerin ise hükümlerde ta'lili kabul etmemeleri düşünülemez. Bak. H. Yunus Apaydın, "Naslarda Yetki ve Yöntem Sorunu", *Marife*, Sy. 1, (2002), 7-24.

²³⁵ Apaydın, "Kıyas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 25 (Ankara: TDV yayınları, 2002), 539-540.

²³⁶ Apaydın, "Ta'lil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 511-514.

nitelendirilir. Nasların ta'lilini kabul eden usûlcüler²³⁷ genellikle ibadet hükümlerinin ta'lile kapalı, muâmelât hükümlerinin ise açık olduğunu söyleyeler de ibadet hükümlerinin belli oranda mâkul anlam içerebileceğini, mu'amelât hükümlerinin de bir tür taabbüd anlam içerdiğini belirtmişlerdir.²³⁸

Mesela Şatîbî'ye göre, dar anlamda taabbüdî olan hükümler hiçbir şekilde ta'lil edilemediğinden kıyasa konu olmazken, geniş anlamda taabbüdî hükümler gerekçeleri tespit edilebildiğinden kıyasa konu olmaktadır.²³⁹ Şatîbînin muamelat alanındaki taabbüdden kastı dar anlamında bir taabbüd olmayıp geniş anlamda bir taabbüd anlayışıdır.²⁴⁰ Onun muamelat alanında bulunduğunu tespit edip, dar anlamda taabbüdî alana dâhil olduğunu belirttiği hükümler ise istisna kabilindedir.²⁴¹

İslâm hukukçularının çoğunluğu -naslarda ta'lilin esas olduğu- görüşünü benimsemektedir.²⁴² İslâm Hukukun klasik doktrininde dar anlamda taabbudi olan hükümlerin sahasının dar tutulması yönünde güçlü bir eğilim bulunmaktadır. Bu eğilimin en temel sebebi, İslâm hukukçularının çoğunluğunun kıyas metodunu benimsemiş olmalarıdır.²⁴³ Tali'li esas alanlara göre, bütün dînî hitap ve hükümlerde bir takım illet, sebep ve maksatlar vardır.²⁴⁴ Bunlar olmazsa söz konusu hüküm ve hitaplar gereksiz ve keyfi olur. Bu ise her şeyi hikmet ile yapan Allah'ın hikmetine sığmaz.²⁴⁵

²³⁷ Kıyası aklen vacip gören bu âlimler, sınırlı nasların sınırsız olaylara yetmeyeceğini ve olayların hükümsüz kalacağını söylemişlerdir. Cessas, *el-Fusûl fi'l-usûl* nşr. Uceyl Casim en-Neşemî, IV (Kuveyt: y.e.y. 1994), 75-76.

²³⁸ Apaydın, "Ta'lîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 511-514.

²³⁹ Şatîbî ve Gazâlî, dar anlamdaki taabbudiliği daha çok inanç, ibadet, ibadetle bağlantılı olarak kefaretlar, ahlak ve değişmesinde insanların maslahatları bulunmayan genel prensipler sahası ile sınırlı tutmuşlardır. Hadler ve miktar bildiren hükümlerin, dar anlamda taabbüdî hükümlerden olmadıklarını söylemişlerdir. Şatîbî, *Muvafakat*, II, 308-309.

²⁴⁰ Dar anlamda taabbüdî olan hükümler, sadece ibadet sahasına inhisar etmiş değildir. Her alanda dar anlamda taabbudi hükümler bulunmaktadır. Muamelat sahasında taabbüdî hüküm bulunmayıp bu alandaki ölçü maslahattır. Ancak hükmün taabbüdî özellik taşıdığı Şari' tarafından bildirilirse o zaman söz konusu illeti araştırılmadan tabi olunur. Bak. Şatîbî, *Muvafakat*, II: 308-309; Gazâlî *Mustasfa* II: 200-240.

²⁴¹ Şatîbî, *Muvafakat*, II: 308-309.

²⁴² Serahsi, *Usûl*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, (Beyrut: y.e.y. 1973), II: 138.

²⁴³ Abdullah Kahraman "İslâm Hukuk Düşüncesinde Tabbudî Hükümler ve Taabbudiyat Sahası Üzerine", *İslâm Hukuku Araştırmaları*, Sy. 2 (2003), 25-57.

²⁴⁴ Dini hükümlerde her zaman için bir hikmet gözetilmiştir. Hükmün hikmetsiz olması, Allah'ın hâkim sıfatı ile bağdaşmaz. Bazı hükümler, makul olmakla birlikte yine de akıl onların neden ve niçinini anlamaktan aciz kalır. Bu durumda istenileni yerine getirmekten başka bir şey yapılamaz. İbn Kayyim, *İ'lamü'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Âlemîn*, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l-İlmiyye, 1991) II: 86-87; Şatîbî, *Muvafakat*, II: 300-315.

²⁴⁵ Şelebi, *Tali'lu'l-Ahkâm*, 10-18.

Âtîf Efendi'ye göre nitelik ve nicelik yönünden ibadetler, hadler ve miktar bildiren hükümler, taabbudî hükümlerdendir ve tali'le kapalıdır.²⁴⁶ O, bu hususta Hanefilerin görüşünü benimsemiştir.

Hanefî usûlcüler ibadetler, hadler, kefareter, miktarlar,²⁴⁷ ruhsatlar ve belirli kişilerle durumlara mahsus ya da genel kurala aykırı hükümlerin tali'lin dışında olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre, söz konusu hükümler taabbüd kapsamında değerlendirilir.²⁴⁸ Taabbud sahasını en geniş tutan Hanefilerin, taabbudi alanda kıyasa başvurmaktan kaçınmalarının en önemli sebebi, mümkün oldukça dini subjektiflikten korumaktır. Ayrıca dinde değişmemesi gereken alanın söz konusu özelliğine kıyas yöntemi ile hâle getirilmesine engel olmaktır. Yoksa her hükmü ta'lil etme melekesini kazanmış olan fukahanın, belirtilen konuları akılla temellendirmesi hiç de zor değildir. Onlar, taabbudi alanın en tipik örnekleri olan ibadet hükümlerini daha esnek bir kavram olan hikmetle talil etmekten geri durmamışlardır. Bu durum, tali'l melekesini kazandıklarının en önemli kanıtıdır. Fakat onların taabbudi alanı illele ta'lil etmekten ve bu alana kıyası sokmaktan özellikle kaçınmış olmaları, dinin asıl unsurlarında ortak kanaati sağlama ve bu alanda asgari müştereki yakalama gayreti ile izah edilebilir.²⁴⁹

Âtîf Efendi'nin düşünceleri doğrultusunda Şari'i, insan aklının her alanda mutlak hâkimiyetinin olmadığını, hükümlerde taabbüdi bir alan vaz ederek ortaya koymuştur. Taabbudi hükümlerin varlığı, insan aklına verilen yetkinin sınırlı olduğu anlamına gelmektedir.²⁵⁰ Allah, aklın kendi alanına giren konularda aklın kullanılmasını istemiştir. Yetkisi olmadığı yerlerde aklı boyun eğmeye yönlendirmiştir. Muamelat alanında akla hitap etmiş hükümlerin maslahatlarını sorgulamaya yöneltmiştir.²⁵¹

Burada maslahata riâyeti en güçlü delil olarak kabul eden²⁵² Tûfi'nin görüşlerine değinmekte fayda görüyoruz. Tûfi, bu hususu şöyle değerlendirmiştir. "*Biz maslahatı*

²⁴⁶ Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 42.

²⁴⁷ Hadler, kefareter ve miras payları gibi miktar bildiren hükümler muamelat alanına dâhil olan taabbudî hükümlerin en belirgin olanlarıdır. Bak. Serahsi, *Usûl*, II: 122; Mustafa Şelebi, *Tali'lu'l-Ahkâm*, 297; Zeydan, *el-Veciz, fi Usûli'l-fikh*, (Beyrut: 1982) 198; Şâtîbî, *Muvafakat*, II: 300-315; Tufî *Risâle fi Riâyeti'l-Maslahat*, thk. Ahmed Abdürrahim es-Sâiyh. Kahire: y.e.y 1993) 115-137.

²⁴⁸ Serahsi, *Usûl*, II: 100-125.

²⁴⁹ Kahraman "İslâm Hukuk Düşüncesinde Tabbudî Hükümler ve Taabbudîyyat Sahası Üzerine", Sy. 2, 25-57; Mehmet Özkan, "Şer'i Hükümlerin Tali'lî ve İbadetlerde İctihat Meselesi Üzerine", *Yalova Sosyal Bilimler*, Sy. 5, (2012-2013), 55-74.

²⁵⁰ Kahraman "İslâm Hukuk Düşüncesinde Tabbudî Hükümler ve Taabbudîyyat Sahası Üzerine", Sy. 2, 25-57;

²⁵¹ Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39-42.

²⁵² Tûfi maslahata riâyeti, muamelat sahasında fikh usûlündeki delillerden biri hatta en muteberi olarak görmüş ve buna bağlı yeni bir içtihat metodu önermiştir. Yapılan bu işlemin adına da tahsis demiştir. Maslahata riâyetin Âmma sadece tahsis ve beyan yoluyla takdim edileceğini belirtmiştir. Bu durum,

ibadet vb. alanlarda değil muâmelât vb. alanlarda ele aldık."²⁵³ Çünkü ibadetler dinin hakkıdır ve ona özgüdür. Dinin hakkı olan bir şeyi sayı, keyfiyet, yer ve zaman açısından bilebilmek, ancak dinden kaynaklanan bir bilgi (nass veya icmâ) ile mümkündür. Kulun, lafızlarda bulunan hükümlere aynen uyması gerekir. İbadetler ve mukadderat ile ilgili hükümler tabbudîdir. Aklın ibadetlerdeki cüzi maslahatları idrak etme imkânı yoktur.²⁵⁴

Usûlcüler, prensip olarak hüküm koyma hak ve yetkisinin Allah'a ait olduğunu ve reyin ibtidâen hüküm koymaya elverişli olmadığını²⁵⁵, nassın hükmünü keşfetmeye ve benzer olaylara geçirmeye yaradığını özellikle vurgulamışlardır.²⁵⁶

Akıl, amaçladığı veya hedeflediği şeyde başarıya ulaşmak için, ferdî bir hukukçunun hoşâ giden düşüncesini ilahi iradeden bağımsız bir hukuk kaynağı olarak çalıştırmamalıdır. Beşer davranışının nihai amaç ve gayeleri, Allah tarafından ortaya konulmuştur. Bunlar, beşer aklı böyle olmaları gerektiğini tespit ettiği için değil Allah böyle emrettiği için istenilirler ve haktırlar. Bu nedenle ilahi vahiyle kurulmuş prensipler karşısında beşer aklının rolü ikinci derece olmalıdır.²⁵⁷

Vahyin anlaşılması ve yorumlanması akıl ile olur. Esasen bunlar birbirlerine rakip değildir. Birinin varlığı diğerinin yokluğunu gerektirmez. Aksine bunlar birbirini tamamlarlar ve her birinin alanı farklıdır. Hayat yolculuğunda etrafı aydınlatan ışık vahiydir ve yolu gösterir, akıl ise o yolculuğu gerçekleştiren araçtır.²⁵⁸ Vahyin ışığında,

maslahata riâyetin tahsisi değil maslahatın âmm nassı neshetmesi veya bu maslahatın dayandığı delillerin tahsisi anlamına gelir. Ayrıntılı bilgi için bk. Koca, "Tûff", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 41 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 327-330. Bu görüş; maslahat olduğu iddia edilen şeyin İslâm Hukukuna göre maslahat sayılabilmesi için gereken asgari şartları taşımaması ve hakiki maslahatlarla naslar arasında gerçek bir çatışmanın söz konusu olmaması sebebiyle tercih edilmemiştir. Koca, "İslâm Hukukunda Maslahat-ı Mürsele ve Necmüddin et-Tûff'nin Bu Konudaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *İlam*, sy. 1, (1996): 93-117.

²⁵³ Necmüddin Tûffî, *et-Ta'yîn fi Şerhi'l-Erbain*, thk. Ahmed Hac Muhammed Osman (Beirut, y.e.y. 1998), 253-270.

²⁵⁴ Ali Pekcan, "Necmeddin Tûffî'nin Maslahat Risalesi" *Dinbilimleri*, sy. 1 (2003): 267-312; ayrıca bk. Necmüddin Tûffî, *et-Ta'yîn fi Şerhi'l-Erbain*, 234-280; Koca, "İslâm Hukukunda Maslahat-ı Mürsele ve Necmüddin et-Tûffî'nin Bu Konudaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", sy. 1, 93-117.

²⁵⁵ Mâtürîdî, aklın kendi başına mucip olmadığını ancak eşyanın hüsun ve kubhünü bileceğini, gerçek vacip kılanın yalnızca Allah olduğunu, aklın ise bu icabı açıklayıcı bir işlevinin bulunduğunu söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, (İstanbul: Mektebetü'l-İslâmîyye, 1979), 176-178.

²⁵⁶ Serahsî, *el-Usûl*, II: 90.

²⁵⁷ Noel J. Coulson, "İslâm Hukukunun Çatışma ve Gerilim Alanlarından Biri Olarak Vahiy ve Akıl", trc. Ferhat Koca, *Marife*, sy. 3 (2003): 343-351. Ayrıntılı bilgi için bk. Noel J. Coulson, *İslâm Hukuk Biliminde İhtilaf ve Gerilimler*, trc. Ferhat Koca, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 31-47.

²⁵⁸ Mehmed Erdoğan, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009), 37-41.

aklın rehberliği ile çıkılacak bir hakikat yolculuğu, Allah'ın yardımı ile menziline ulaşacaktır.

Âtîf Efendi, Allah'ın yardımı olmadan aklın tek başına doğru yola ulaşamayacağını belirtmektedir. Nitekim Kur'an, Allah doğruyu göstermedikçe, aklın kendiliğinden doğru bir bilgi elde edemeyeceğini bildirmiştir.²⁵⁹ *"Ve onlar derler ki: Bizi bu nimete kavuşturan Allah'a hamdolsun Allah bize bahşetmeseydi biz kendiliğimizden elde edemezdik. Hakikaten Rabbimizin elçileri gerçeği getirmişler."*²⁶⁰ âyeti de insan bilgisinin gerçek kaynağının Allah olduğunu açıklamaktadır.

İnsanlara doğru yolu gösteren ve o yolda yürümelerini sağlayanın Yüce Allah olduğu Kur'an'da açıkça ifade edilmiştir.²⁶¹ Buradan hareketle aklın bilgi kaynağı olduğunu, ancak hakikatlerin tamamının bilinmesinde tek başına yeterli olmadığını, bu nedenle de vahye muhtaç olduğunu söyleyebiliriz.

2. 2. 2. Delillerin Teâruzu

Tearuz iki eşit hüccetin aralarının uzlaştırılması mümkün olmayacak şekilde karşı karşıya gelmesi demektir. Tearuzu var eden şey birbirine denk iki hüccetin birbirine zıt hükümler içermesidir.²⁶²

Akıl, İslâm düşüncesinde duyular ve sâdik haberle birlikte üç ana bilgi kaynağından biridir. Çelişmezlik prensibine göre, akıl bir konuda olumlu veya olumsuz kesin bir hükme ulaşırsa artık burada teâruz söz konusu değildir. Akıl ve nakil arasında çatışma bulunduğu ileri sürülen hallerde Kur'an ve hadislerin doğru anlaşılması ya da hadislerin doğru şekilde nakledilmemesi veya akıl yürütmede yapılan yanlışlık ya da eksiklikten kaynaklanmaktadır. Tearuzun ancak iki zanni delil arasında söz konusu olabileceğini savunan cumhura göre ikisi de kat'î olan deliller arasında teâruz olamaz.²⁶³ Şimdi de Âtîf Efendi'nin bu hususa dair tespitlerine yer verelim:

²⁵⁹ İlgili âyetler için bk. Bakara 2/31-33; İsrâ 17/9; Bakara 2/120; Nahl 16/9; Sâd 38/84.

²⁶⁰ Araf 7/43.

²⁶¹ Hayreddin Karaman vd. *"Kur'an Yolu"* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007) 3: 380.

²⁶² Ayrıntılı bilgi için bak. Serahsî, el-Usûl, I: 29-166.

²⁶³ Şükrü Özen, "Teâruz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40 (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 208-211.

2. 2. 2. 1. Akıl ile Naklin Uzlaştırılması

Âtîf Efendi'ye göre, bir şeyin sübûtu ve tahakkukuna aklî delil ile vakıf olunduktan sonra, zahir olarak onun hilafına işaret eden naklî bir delil ile karşılaşıldığı takdirde, aklen dört ihtimal bulunur.²⁶⁴

1. Akıl ile naklin muktezasını tasdik etme ihtimalidir. Bu durum akıl ile naklin çatışma ihtimalini kabul etmek anlamına gelir ki muhal ve batıldır.²⁶⁵

Bu ihtimali savunanlar, akla önem vermede aşırıya giden kimselerdir.²⁶⁶ Şimdi de Âtîf Efendi'nin, bu ihtimali savunanlar hakkında yapmış olduğu açıklamalara yer verelim:

Bunlar, akıllarına yatmayan sahih nakillerin; insanların anlayabileceği şekilde halkın derecesine indirilmelerinin zorunlu olduğunu, bazen de bu nakillerin zıddına hüküm verilebileceğini ve buna dair Hz. Peygamber'in beyanı olduğunu söylüyorlar. Haber sahiplerini ve peygamberleri yalanlamak sureti ile iftiraya yelteniyorlar.²⁶⁷ Bunlardan bazıları şer'î delilleri inkâr ediyor, bazıları da sağlam bir işaret, kesin bir aklî delil bulunmadığı halde hükümleri arzu ve hevâlarına göre yorumluyor. Kimileri de nefsî heveslerine ve zevklerine uygun görmediği için şer'î hükümleri, medeniyete engel görüyorlar. Akıllarına ve arzularına uygun olan şeylerin dinden olduğunu kabul ediyorlar, uygun olmayanları ise reddediyorlar.²⁶⁸

Bunlar; felsefeciler, Bâtıniyye ve galât-ı sûfiyye'dir.²⁶⁹ O, "*Her asırda karşılaşacağımız bu kimseler, maalesef ki gelecek yüzyılda ve zamanımızda da ehl-i İslâm arasında görülecektir.*"²⁷⁰ sözleri ile bu kimselerin düşüncelerinin, toplumun bazı kesimleri tarafından karşılık bulacağını ve böylece Müslümanların da bunların peşinde yalnızca sürükleneceğine dikkat çekmiştir.

İnsan aklının kavramakta yetersiz olduğu dînî emirler ve dünya işleri vardır. Bunları anlamakta Allah'ın doğru yolu göstermesine ihtiyaç vardır. Akıl, hükümlerin tamamını idrak etmekte yetersiz olduğundan, bazı hükümlerde vahye ihtiyaç vardır. Bundan dolayı İslâm dini, insanlığın menfaatine akl-ı selimin kabul edeceği emir ve yasaklar koymuştur.²⁷¹ Dinde tahribata yol açan insanların fesadından korunmak ve bunlarla mücadele etmek, dînî bir vecibe olarak her Müslüman üzerine vaciptir.

²⁶⁴ Âtîf Efendi, "Akıl ile Nakli Telfik Kanunu", sy. 43, 122-123.

²⁶⁵ Âtîf Efendi, "Akıl ile Nakli Telfik Kanunu", sy. 43, 122-123.

²⁶⁶ Âtîf Efendi, "Akıl ve Naklin Tesâdümüne Dair Mesâlik", *Mahfil*, sy. 41, (1338), 77-78.

²⁶⁷ Âtîf Efendi, "Akıl ve Naklin Tesâdümüne Dair Mesâlik", sy. 41, 77-78.

²⁶⁸ Âtîf Efendi, "Akıl ve Naklin Tesâdümüne Dair Mesâlik", sy. 41, 77-78.

²⁶⁹ Âtîf Efendi, "Akıl ve Naklin Tesâdümüne Dair Mesâlik", sy. 41, 77-78.

²⁷⁰ Âtîf Efendi, "Akıl ve Naklin Tesâdümüne Dair Mesâlik", sy. 41, 77-78.

²⁷¹ Âtîf Efendi, "Akıl ve Naklin Tesâdümüne Dair Mesâlik", sy. 41, 77-78.

2. Akıl ile naklin muktezasının reddedilmesi ihtimalidir. Bu durum, çatışmanın tekzibini gerektirdiği için bu da muhaldir.²⁷²

Âtîf Efendi, ikinci ihtimali savunanları ise şöyle açıklar: Bu kimseler, nakle itimat edip akla önem vermezler. Hz. Peygamber'den gelen sahih nakilleri kabul ederler. Nakillerin zahirinde gözle görülür bir uyumsuzluk fark edildiğinde yani te'vîl teklif olduğu takdirde, te'vilden kaçınıp Allah her şeye Kâdirdir. Biz Allah'ın kastettiğine ve hakikatine vakıf olamayız²⁷³ derler. Âtîf Efendi bu kimseler için "*Bu gurup, te'vilin tehlikelerinden kurtulmak için görüşlerini sahih nakillerin zahirine hapsediyor. Ondan anlaşılan ve bilinen manası ile yetiniyor ve kanaat ediyor.*"²⁷⁴ tespitinde bulunur. Zahiriyeye olarak adlandırılan bu gurup, akla iltifat etmeyip bu hususta akıl yürütmedikleri için cehalete düşerek ona razı olurlar.²⁷⁵

3. Naklin zahirini kabul edip kat'î akli yalanlama ihtimalidir. Usûlü'd-dîn ve şer'în sübûtu ve tasdiki, akıl ile ispat olduğu için bu ihtimal de batıldır. Âtîf Efendi, "*Nakli tashih için akli tekzip etmek, naklin tekzibini gerektirir. Zira şer'în doğruluğu, akli delil ile bilinir. Akli delil, şer'în doğruluğunu onaylamadıkça doğru ile yalanın arasını ayırmak mümkün olmaz.*"²⁷⁶ ifadesinde bulunur. Çünkü kelimeler, nakil ile sabit olduğu halde, nakil ile aklın yalan olma ihtimalinin imkân dairesi dışında olduğunu belirtmişlerdir.²⁷⁷

Bu ihtimali savunan kimseler, akıl ile nakilden her birini önemli bir kaynak kabul edip çatıştığı yerlerde aralarını cem ve telif ederler. Ancak bunlar oldukça güç bir yolu seçmişlerdir. Çünkü bazı işlerde akıl ile naklin arasını telif kolay ise de çoğu zaman zordur.²⁷⁸

Aklî ve şer'î ilimlerde yetkin bir din âlimi, çoğu şeyde akıl ile naklin arasını yakın te'vile muktedir olsa da sure başlarındaki hurûf-i mukattaa gibi aklen tevili, aslen idraki mümkün olmayan konularda uzak te'vile ihtiyaç duyulur.²⁷⁹ Âtîf Efendi, "*Bu güçlüklerle maruz kalmayacaklarını zannedenler, ya varlığı imkânsız olan konular*

²⁷² Âtîf Efendi, "Akıl ile Nakli Telif Kanunu", sy. 43, 122-123.

²⁷³ Âtîf Efendi, "Akıl ve Naklin Tesâdümine Dair Mesâlik", sy. 41, 77-78.

²⁷⁴ Âtîf Efendi, "Akıl ve Naklin Tesâdümine Dair Mesâlik", sy. 41, 77-78.

²⁷⁵ Âtîf Efendi, "Akıl ve Naklin Tesâdümine Dair Mesâlik", sy. 41, 77-78.

²⁷⁶ Âtîf Efendi, "Akıl ile Nakli Telif Kanunu", sy. 43, 123.

²⁷⁷ Âtîf Efendi, "Akıl ve Nakil", sy. 37, 5.

²⁷⁸ Âtîf Efendi, "Akıl ile Nakli Telif Kanunu", sy. 43, 122-123.

²⁷⁹ Âtîf Efendi, "Akıl ile Nakli Telif Kanunu", sy. 43, 122-123.

hakkında bilgileri zayıftır veyahut haberleri mütalaa etmekten ve hadislerden mahrumdurlar."²⁸⁰ sözleri ile akıl ile nakli birleştirmenin zorluğuna dikkat çekmiştir.

4. Zikredilen ihtimallerin butlanı söz konusu olduğundan geriye dördüncü ve son ihtimal olan " *Akıl ve naklin muktezası ve mufâdı*"²⁸¹ ihtimali kalır. Yani Şâri'in maksadının peşine düşmektir. Bu görüşü kabul edenlere göre, nakil sahih ise Şari'in kastettiği mananın bu olmadığına karar verilir ve asıl mananın peşine düşülür, nakil sahih değil ise reddedilir.²⁸²

Bu görüşü savunanlar, Kur'an âyetlerinde hükmü açık bir şekilde bulunan, sahih sünnetin beyan ettiği ve sahabe-i kiram ile tabiinden ibaret olan selef ümmetinin kabul ettikleri dînî meselelerde, Allah'ın Kitabı ile Resûlullah'ın sünnetinin zahirini tercih ederler. İtikada dair konularda, selef ümmetinin akidesinin tamamını kabul ederler. Akli delili, ilâhî hüccet olarak kabul ederler, onun muhalefetine asla itibar etmezler. Âtîf Efendi bu ihtimalin, ihtimaller arasında en muteber görüş olduğunu belirtmiş, ehl-i sünnet çizgisinin akıl ile nakli uzlaştırmada en makul yol olduğu fikrini benimsemiştir.²⁸³

Akıl ile naklin uzlaştırılması hususunda müellifimizin değerlendirdiği yaklaşımları özetleyecek olursak: sahih nakilleri reddedip akılda aşırıya gidenler, naklin sadece zahirine itibar edip akli devre dışı bırakanlar, nakil ile aklın arasını cem ve telfik edenler ve son olarak ehl-i sünnetin benimsediği görüş olan akıl ve naklin muktezası ve mufâdı, yani sözün kast edildiği asıl manaya itibar etmektir.

Akıl ile naklin teâruz ihtimallerinden birinci ihtimal: Akıl ve nakil arasında bir teâruz olma ihtimalini kabul etmektir ki bu, muhal ve batıldır. Bu yaklaşıma sahip kimseler, akli düşüncelerinin merkezine alıp onu asıl kabul ederler. Akıllarına uygun olan şer'î nakilleri kabul ederler, akıllarına aykırı olanları ise peygamberlerin, avamın anlayabilmesi için onların seviyesine uygun olarak yaptıkları bir takım metaforik anlatımlar olduğunu iddia ederler. Gazzâli bu guruptakilerin akıl konusundaki aşırı tutumları ve peygamberlere yalan isnat etmeleri nedeni ile küfre düşüklerini söylemektedir.²⁸⁴

²⁸⁰ Âtîf Efendi, "Akıl ile Nakli Telfik Kanunu", sy. 43, 122-123.

²⁸¹ Âtîf Efendi, "Akıl ile Nakli Telfik Kanunu", sy. 43, 122-123.

²⁸² Âtîf Efendi, "Akıl ile Nakli Telfik Kanunu", sy. 43, 122-123.

²⁸³ Âtîf Efendi, "Akıl ile Nakli Telfik Kanunu", sy. 43, 122-123.

²⁸⁴ Gazzâli, *Kânûnû't-Te'vil*, Mecmûatü Resâilî'l-İmâmî'l-Gâzzâlî, Tahk. İbrahim Emin Muhammed, (Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, t.y.), 625.

İkinci ihtimalde ise akıl ile naklin zahirinde hiçbir şekilde uyumsuzluk bulunmayacağını iddia etmektir ki bu da muhaldir (akıl ile naklin zahirinde uyumsuzluk fark edilebilir bu, onların çatıştığı anlamına gelmez). Gazâlî'ye göre bu yaklaşımı tercih edenler ilkini tercih edenlere nazaran daha temkinli dururlar ve böylece küfür sınırında gezinmeyip cehalet içerisinde kalmışlardır. Birinci gurup ise peygamberlerin maslahat gereği bildikleri şeyin hilafına konuşabildiklerini düşünmektedirler ki bu durum, cehaletten daha kötü bir durum olan küfür durumudur.²⁸⁵

Üçüncü ihtimalde ise nassın tashihi için akli tekzip etmek naklin tekbirini gerektireceği için bu da muhaldir. Bu düşünceyi savunanlar, naklin gerekliliğini kabul ettikleri gibi aklın da gerekliliğini kabul etmişlerdir ancak nakli asıl kabul edip akli ona tabi kılarlar. Araştırmalarını nakil üzerinde yoğunlaştırdıkları için pek çok zahir mana arasında zihinlerinde cem gerçekleşmiştir. Akli konulara önem vermediklerinden te'vile başvuramazlar. Akılda uzmanlaşmadıkları için aklen neyin mümkün olduğunu neyin mümkün olmadığını bilmemektedirler. Örnek verecek olursak; mekândan münezzeh olan Allah'a, herhangi bir yer yön belirlemenin imkânsız olduğunu bilmedikleri için Allah hakkında istiva gibi yön içeren âyetleri te'vile ihtiyaç duymazlar.²⁸⁶

Bu kimseler, Allah'ın sıfatlarını ve müteşabihleri te'vil etmek yerine onları aynen tasdik edip Allah'a teslim olmayı ve işi ona havale etmeyi benimsemişlerdir. Bu konulardaki nasları lafzî manalarıyla anlayarak teşbihe doğru yönelmişlerdir.²⁸⁷ Hâlbuki burada teville ihtimali olan akıl değil nakildir. Akıl hem nakil için bir asıl hem de yakini bilgiye ulaşmak için bir yoldur. Bir şeyin ayrıntısını tashih etmek için aslını çürütmek onun her ikisini de çürütmek demektir.²⁸⁸

İlahi sıfatlar ve müteşabih naslar hakkında te'vil ve akıl yürütmenin yol açabileceği hatalardan korunmak için suskun kalmak, aczini itiraf edip konuyu Allah'a havale etmek, zihinlerde kurulan nedensellik bağlarını ortadan kaldırdığı için insanların cahil kalmasına neden olmaktadır.²⁸⁹

Allah, bize okuyup anlayabilmemiz için apaçık âyetler göndermiştir.²⁹⁰ Şâyet Kur'an'da manası kapalı bir âyet varsa onu izah edecek başka bir âyet veya sünnet

²⁸⁵ Gazâlî, *Kânûnüt-Te'vil*, 625.

²⁸⁶ Yusuf Eşit, "Kelamcı Usûlcülerin Usûl Düşüncesinde Akıl Nakil İlişkisi", *Usûl*, sy. 31, (2019): 59-71.

²⁸⁷ Koca "İslâm Düşünce Tarihinde Selefîlik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği" *İlahiyat Akademî*, Sy. 1-2, (2015): 15-70.

²⁸⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, thk. Abdulkerim Osman, (Kahire: y.e.y 1988) 88; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl fi İlmi'l-Kelâm*, thk. Tâhâ Cabir el-Ulvânî, (Riyad, y.e.y. 1979) I: 3/112.

²⁸⁹ Koca "İslâm Düşünce Tarihinde Selefîlik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği", Sy. 1-2, 15-70.

²⁹⁰ Bk. Hac, 22/16.

mutlaka bulunur. Böyle bir delil yoksa bu durum o meselede susulması anlamında değildir. Belki de söz konusu âyetin manasının açıklanmasının bilinçli bir şekilde insanlara bırakıldığı ve onların adı geçen kapalı âyeti Kur'an ve sünnetin genel ilkeleri çerçevesinden anlayıp açıklayabilecekleri manasına gelir.²⁹¹

Âtîf Efendi'nin düşünceleri doğrultusunda, dördüncü ihtimal olan akıl ve naklin muktezası ve mufâdı görüşü ise İslâm Hukuk Usûlüne göre en muteber görüştür. Bu hususa dair naklî deliller sahih ise, metnin zahir anlamının sözün ifade ettiği asıl mana olmadığına karar verilir ve Şâri'in asıl maksadı aranır. Nakil sahih değil ise reddedilir.²⁹² Gazzâlî, bu durumu şöyle izah etmektedir: "*Eğer akla aykırı sem'i bir delil vârid olmuşsa, ya mütevâtir değildir ve böylece sahih olmadığı bilinir, ya da mütevâtirdir ve te'vil edilir. Her iki durumda da teâruz söz konusu olmaz. Akıl deliline aykırı olarak, hata ve te'vile ihtimali bulunmayan mütevâtir bir nassın bulunması mümkün değildir.*"²⁹³ Bu hususa örnek verecek olursak: "*O her şeyi bilendir.*"²⁹⁴ Akıl bu âyetin umum olduğuna delalet eder ve bu âyete, "*De ki; Siz Allah'a, bilmediği bir şeyi mi haber veriyorsunuz?*"²⁹⁵ âyeti teâruz etmez. Çünkü bunun anlamı; "yani asılsız olduğunu bildiği şeyi mi..." şeklindedir. İşte akıl deliline aykırı olan veya da aklın, umum olduğuna delalet ettiği şer'î bir delile aykırı olan her şeyin te'vili her zaman böyledir.²⁹⁶

Şeriatta zahiri itibariyle aklî delile muhalif olan bütün konular; şeriat iyice incelenirse, onda zahiri itibariyle bile aklî te'viline şahitlik yapan veya şahitlik yapma derecesine yaklaşan başka bir şer'î delil mutlaka bulunur.²⁹⁷

Âtîf Efendi akıl ile nakil arasındaki ilişki hususunda dört farklı yaklaşım olduğunu savunur. Âtîf Efendi'nin düşüncelerinin Gazzâlî'nin görüşleri ile aynı doğrultuda olduğunu söyleyebiliriz ancak Âtîf Efendi'den farklı olarak Gazzâlî, bu yaklaşımlara bir ihtimal daha ekler ve böylece beş farklı yaklaşımdan bahseder. Şimdi de Gazzâlî'nin bu husustaki düşüncelerine değinelim:

1. Sadece nakli asıl kabul eden yaklaşımdır ve Âtîf Efendi'nin ikinci ihtimalde yer verdiği yaklaşım ile aynı doğrultudadır.

²⁹¹ Koca "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği", Sy. 1-2, 15-70.

²⁹² Özen, "Teâruz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 208-211.

²⁹³ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 2: 143. Ayrıca bak. Serahsî, *Usûl*, II: 12; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, 88; Şirâzî, *Şerhu'l-Lüma*, thk. Abdülmecid Türkî, (Beirut, y.e.y 1988), I: 359.

²⁹⁴ Bakara 2/29.

²⁹⁵ Yunus 10/18.

²⁹⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 2: 143.

²⁹⁷ İbn Rüşd, *Faslu'l Makal*, thk. Muhammed Ammâre, (Kahire: Darü'l-Ma'rife, ty), 33.

2. Sadece akıllı asıl kabul eden yaklaşım. Bu guruba Âtîf Efendi birinci ihtimalde yer vermiştir.

3. Akıllı asıl kabul edip nakle gerektiği özeni göstermeyen yaklaşım. Âtîf Efendi bu yaklaşıma, akıl ile naklin teâruzu ihtimalleri arasında yer vermemiştir.

4. Nakli asıl kabul edip akla gerektiği özeni göstermeyen yaklaşım. Âtîf Efendi bu yaklaşımı, ihtimaller arasında üçüncü sıraya yerleştirmiştir.

5. Akıl ile nakle gereken önemi verme noktasında orta yolu tutan yaklaşım.²⁹⁸ Âtîf Efendi bu yaklaşımı, dördüncü ve son ihtimal olan akıl ile naklin muktezası ve mufâdı olarak nitelendirmiştir.

Şer'î deliller aklî prensiplere ters düşmez. Şer'î deliller aklî delillere ters düşseydi o zaman onlar ne şer'î bir hüküm için ne de başka bir şey için insanlar hakkında delil olamazlardı. Hâlbuki onlar, sağduyu sahiplerinin görüş birliği ile delil olmaktadır. Bu da onların aklî prensipler doğrultusunda gelmiş olduklarını gösterir.²⁹⁹

Âtîf Efendi ve çoğunluğa göre, sarîh akıl ile sahîh naklin çatışması muhal ve batıldır. Dört mezhep imamı başta olmak üzere usûlcüler ile hadisçilerin çoğunluğu, Allah ve Resûlü'nden gelen aklî ve naklî hiçbir delilde teâruz olamayacağını, delillerin zahirleri böyle bir çelişkiyi vehmettiriyorsa delillerin kendi zatından değil tarihlerinin bilinmemesinden veya müçtehidin kendi zannından kaynaklandığı görüşünü savunurlar.³⁰⁰

Sonuç olarak Sahîh akıl ile sahîh nakil çelişmez. Deliller, akılcı kabul edilebilir olacak ki onların gerekleri ile amel edilsin ve yükümlülük getiren hükümler altına girilsin.³⁰¹ Bu da insanlara, akıl ile şer'î delillerin birbirleriyle fikir birliğinde olduklarını ve birbirlerini doğruladıkları derecede ancak muntazam bir mükellefiyetlik kazandırılabilceğini açıklar. Mükellefiyet için akıl sahibi olmak şarttır. Mükellefe sorumluluk yükleyen bir şer'î delilin, akıl ile çelişebileceğini düşünmek, hükümlerle yükümlü tutulmanın akıl şartına bağlanmış olmasını anlamsız kılar.

²⁹⁸ Gazâlî, *Kânûnüt-Te'vîl*, 625.

²⁹⁹ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 3: 14.

³⁰⁰ Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 373; Ayrıca bakınız, Ali Bardakoğlu, "Delil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 138-140.

³⁰¹ Erdoğan, *Vahiy- Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, 41.

2. 2. 3. İctihat

Âtîf Efendi, yazılarında içtihadın önemine vurgu yapmaktadır. Çalışmamızın bu kısmında; "ictihat ve içtihadı duyulan ihtiyaç", "ictihat ehliyet şartları", "müçtehit tabakaları", "ictihadın alanı", "zamanın değişmesi ile hükümlerde değişim", gibi hususlarda Âtîf Efendi'nin değerlendirmeleri ele alınacaktır.

2. 2. 3. 1. İctihadın Anlamı ve İctihâda Duyulan İhtiyaç

Âtîf Efendi, içtihadın gerekliliğini şu ifadelerle ortaya koymuştur:

"Hükümlerin tamamı, Kur'an âyetleri ve hadis-i şerifler de mevcuttur. Bunların bir kısmı herkes tarafından anlaşılabilir derecede açıktır. Diğer bir kısmı ise Kur'an ve hadis-i şeriflerde mevcut olan esas kâide ve kurallar içerisinde gizli bulunduğundan herkes tarafından anlaşılabilir." 302 Âtîf Efendi, Şâri'in kâide ve kurallar içerisine gizlediği bu hükümlerin anlaşılmasında, içtihadı başvurmak gerektiğini şöyle ifade etmiştir:

"Şâri'in esas kâide ve kurallar içerisine gizlediği bu gizli ahkâm, yalnız içtihat derecesine eren âlim ve müçtehitler tarafından idrak edilerek istinbat edilebilir." 303 O, içtihat yeterliliğine sahip kimseler hakkında, *"Her yerde ve her asırda Kur'an-ı Kerim ve sahih hadislerden hüküm istinbatı yapabilirler." 304* diyerek içtihat kapısının bu kimselere açık olduğuna dikkat çekmiştir.

Âtîf Efendi, *"Mükellef olan her insanın işlediği her fiil, vacip, nedb, mubah, haram, kerahet gibi İslâm dininin vaaz eylediği beş hükümden birine maruzdur ve ondan uzak kalması imkânsızdır." 305* şeklindeki ifadeleri ile mükellefin her fiilinin hükmi bir karşılığının olduğunu belirtmiştir. Naslarda hükmü açıklanmayan meselelerin hükmünün, içtihadı başvurmak sureti ile istinbat edilmesi gerekmektedir.

Âtîf Efendi, içtihadın anlamını şöyle izah etmiştir:

İctihat, lügatte bir emri tahkik ve tetkik etmek için gayret sarf etmektir. Âtîf Efendi, *"اجتهاد في حمل الرحي: değirmen taşını taşımada var gücü ile çalıştı" denir de "اجتهاد في حمل نواة hurma çekirdeğini taşımada var gücü ile çalıştı" denilmez." 306* açıklamaları

³⁰² Âtîf Efendi, "Şerâiti İctihat Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 4, 58.

³⁰³ Âtîf Efendi, "Şerâiti İctihat Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 4, 58.

³⁰⁴ Âtîf Efendi, "Şerâiti İctihat Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 4, 58.

³⁰⁵ Âtîf Efendi, "Şerâiti İctihat Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 4, 58.

³⁰⁶ Âtîf Efendi, "İctihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek", sy. 5, 116-118, ayrıca bk. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II: 315.

ile içtihadın yalnız külfet ve meşakkatli olan şeylerde kullanılacağını belirtir. Usûlcülerin ıstılahında içtihat, ahkâm-ı şer'îyye-i fer'îyyede, zannî bir bilgi elde etmek için fakihin son derece gayret sarf etmesidir.³⁰⁷ Âtîf Efendi, "*Aklî, hissî ve örflî ahkâma vakıf olmak için gayret sarf etmeye içtihat denilmez.*"³⁰⁸ demiştir. O, herhangi bir hadisenin hükmünü idrak etmek üzere, "*Şer'î hüküm isteme ve araştırmada muzaffer olmak hususundaki gayret sarf etmeye ve mütekellim hâkim tabip, dil bilimci gibi fıkıh ilminde ihtisası bulunmayan ulemânın şer'î hükümleri istinbat için gayret sarf etmelerine de içtihat denilemez.*"³⁰⁹ cümleleri ile şer'î hükümlere dayandırılmayan her gayretin de içtihat sayılamayacağına dikkat çekmiştir.

İçtihadın yukarıdaki açıklamasından/tefsirinden müçtehit ve müçtehedün fi h öğrenilmiş oluyor ki müçtehit, içtihat sıfatı ile vasıflanmış kişi demektir. Müçtehedün fi h de, hakkında sarîh şer'î hüküm bulunmayan mesele demektir.

Âtîf Efendi Şâri'in, Kur'an âyetleri ve hadis-i şeriflerden hüküm çıkarımı için iki yol tayin ettiğini bildirmiştir. Birincisi, ümmet icmâsı yani bir asırda içtihat yeterliliğine sahip bulunan kimselerin dînî bir meselede ittifak etmeleridir. İkincisi, içtihat mertebesine eren müçtehitlerin, Allah'ın Kitabı ile hadislerden şer'î hüküm istinbat etmeleridir.³¹⁰ Âtîf Efendi, "*İstinbat yoluna muvaffak olanlar, Kur'an ve hadislerden, şer'î hüküm istinbatı için, ilâhî yol üzere memur olunmuşlardır.*"³¹¹ diyerek içtihat ehliyetine sahip olan kimseler üzerinde bunun bir görev olduğuna dikkat çekmektedir.

Âtîf Efendi'ye göre insanlığın ihtiyaç duyacağı hükümlerin tamamı Kur'an âyetleri ve sahih hadislerde ya ayrıntılı ya da kendisine ışık tutacak ilkeler düzeyinde mevcuttur. Bu sebeple hükümlerin bir kısmı naslarla beyan edilmişken diğer bir kısmı ise kâide ve kurallar içerisinde gizlidir ve müçtehitlerin içtihadına havale edilmiştir. Allah: "*Bugün sizin için dininizi kemâle erdirdim size nimetimi tamamladım sizin için din olarak İslâm'ı seçtim.*"³¹² buyurmuştur. Şâri'in kâide ve kurallar içerisinde gizlediği ahkâmın istinbatında içtihâda başvurulur. Çünkü Allah, naslar tarafından hükmü beyan edilmeyen meselelerin Kur'an ve sahih hadislerden istinbat edilmesini emretmiştir.

³⁰⁷ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek", sy. 5, 116-118, Cessas'a göre içtihat, müçtehidin araştırma yaptığı konuda var gücüyle çalışmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Cessas, *el-fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en- Neşemî, IV (Kuveyt: y.e.y 1985), 10; Gazâlî, *Mustasfâ*, II: 315; Cüveynî, *Varakât*, trc. Adnan Memduhoğlu, (İstanbul: Beyan yayınları, 2016), 95.

³⁰⁸ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek", sy. 5, 116-118.

³⁰⁹ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek", sy. 5, 116-118.

³¹⁰ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek", sy. 5, 116-118.

³¹¹ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek", sy. 5, 116-118.

³¹² Maide, 5/3.

Hakikat, ancak Allah'ın nass veya delâlet olarak bildirmesi ile bilinebilir. Allah'ın Kitabında Müslümanların karşılaşacakları her olaya ilişkin çözüm yoluna işaret eden bir delil, mutlaka mevcuttur. Allah'ın hükümlerini bilmenin ve kavramanın yolu ise nas ve istidlaldır.³¹³ "İçlerinden haberin mana ve maksadını çıkarabilenler şüphesiz onu anlarlardı."³¹⁴ âyeti, bazı hükümlerin çıkarılması için kıyas ve içtihadı başvurulması gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü bazı hususlarda nas bulunmaz ancak onlar için çeşitli medluller olabilir.³¹⁵

İçtihat, nasların lafız, mana ve bilinçli boşluklarında gizli şer'î-amelî ahkâmı ortaya çıkarmaya yönelik beşerî çabayı ifade eder.³¹⁶ İçtihat, Şâri'in maksadını keşfetme çabasıdır. İçtihat faaliyetinin ilâhi irade hakkındaki bir keşif çabası olarak değerlendirilmesi ve bu çabanın din kapsamında görülmesi de içtihat faaliyeti sonucunda ulaşılan hükümlerin meşruiyetini ve onlara itaat ve itibar etmenin gerekli olduğunu anlatma amacına yöneliktir.³¹⁷

İçtihadın gerekliliğini Cessas şöyle açıklamıştır: Kitabın herşeyi açıklamak için gönderildiğini bildiren âyet,³¹⁸ içtihat ve kıyasın gerekli olduğuna delâlet eder. Çünkü bu âyete göre Şari' her şeyi açıklamıştır. Şari'in herşeyi açıklamış olmasından maksat, Kitap Sünnet ve icmâda bulunmayan hususlarda içtihat yolu ile hükme varmanın gerekliliğidir. Zira hükme götüren başka bir yol yoktur.³¹⁹

Âtîf Efendi, mükelleflerin her fiilinin hükmî bir karşılığının olduğunu söylemiştir. Çünkü naslar tarafından açıklanmayan meselelerde içtihadın devreye girmesi her fiilin hüküm ifade ettiğini gösterir. Naslar, dünya hadiselerinin tamamını teker teker hükme bağlasaydı kütüphaneler dolusu mukaddes metinlerin olması gerekecek ve bunları ne yazmak ne de ezberlemek mümkün olacaktı.³²⁰ Hâlbuki Allah, kulları için kolaylık murat ettiğini ve onlara güçlük çıkarmak istemediğini, " يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ: Allah sizin için kolaylık istiyor güçlük çekmenizi istemiyor."³²¹ buyurarak bildirmiştir.

³¹³ Şafîî, *er-Risâle*, 19-20.

³¹⁴ Nisa, 4/83.

³¹⁵ Cessas, *Ahkâmü'l-Kur'an*, (y.y. Matbaatü'l-Evkâfû'l-İslâm, 1917), II: 215.

³¹⁶ Apaydın, "İçtihat" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c. 21 , (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 432-445.

³¹⁷ Apaydın, *İslâm Hukuk Usûlü*, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 318.

³¹⁸ Bk. Nahl, 16: 89.

³¹⁹ Cessas, *Ahkâmü'l-Kur'an*, III: 190.

³²⁰ Karaman, *İslâm Hukukunda İçtihat*, 29.

³²¹ Bakara 2/185.

İçtihat, şer'î bakımdan bir yükümlülük, pratik hayat bakımından ise bir zorunluluktur.³²²İçtihadın zorunluluğunu kabul edip etmemekte iki ihtimal ortaya çıkar: Birincisi Şâri'in Hz Peygamberin vefatından itibaren hayatın durmasını yani içtimâî, iktisadî ve teknik şartların değişmemesini murat ettiğini düşünmektir. İkicisi ise hayatın normal seyrinde devam ettiğini ve şartların değişmesi neticesinde meydana gelen yeni olaylar karşısında dinin hükmünü beyan için Şâri'in içtihadı farz kıldığını ve hayat devam ettikçe içtihadın da devam edeceğini kabul etmektir. Birinci ihtimal eşyanın tabiatına aykırıdır. Ayrıca nesh hâdisesi de Şâri'in muradının birinci ihtimal olmadığına delalet eder. O halde içtihat, hayati bir zarurettir. Bunun için Müslümanlara içtihat, yerine göre aynı yerine göre kifâi olarak farzdır.³²³

2.2.3.2. İçtihat Ehliyetinin Şartları

Müçtehidin, Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerden hüküm istinbat edebilmek için içtihat ehliyet şartlarını taşıması gerekmektedir. Âtîf Efendi, içtihat ehliyetinin şartları hususunda dört esas üzerinde durmuştur. Şimdi de bu esasları inceleyelim:

1. İçtihatta bulunacak kimse, hükümlerin bilinmesine bağlı olan Kur'an-ı Kerim'in şer'î ve lügâvi manasını bilmelidir. Temel kaynaklar Arapça olduğu için Arap lisanının; sarf ilmi, nahiv ilmi, ilm-i meânî, beyan ilmi ve diğer Arapça ile ilgili ilimleri kavramak ve bu ilimlere vakıf olmak. Fıkıh usûlü ilminde beyan olunan nazım kısımları, yani hâs, âm, müşterek, müevvel, mücmel, müfesser, muhkem, mutlak, mukayyet, sarîh, kinâye, zâhir, nas, hafî, müşkil, müteşâbih, ibarenin delâleti, işaretin delâleti, iktizanın delâleti, mefhum-u muteber, emir ve nehyin muktezasını bilmek gerekmektedir. Âtîf Efendi, "*İçtihat hususunda zikredilen kısımların yalnız hakikatlerini bilmek yeterli olmayıp doğruluklarını da bilmek lazımdır.*"³²⁴ ifadeleriyle bu durumu ortaya koymuştur. Devamında da şu sözleriyle konuyu açıklamıştır: "*Şu lafzın hâs bunun âm veya müşterek olduğunu, hangisinin nâsîh hangisinin mensuh olduğunu bilmek ve bu minval üzerine her âyet ve her hadisin dâhil olduğu kısımları inceleyerek hükümlerini tatbik etmeye muktedir olmak.*"³²⁵

³²² Yusuf el-Karadavi, *İslâm Hukuku Evrensellik-Süreklilik*, çev. Yusuf Işıcık-Ahmet Yaman, (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2012),17.

³²³ Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İçtihat*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1996), 29.

³²⁴ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³²⁵ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

Âtîf Efendi, müçtehidin ahkâm âyetlerini de bilmesinin gerekli olduğunu belirtmiştir. Âyet ve hadislerden nâsîh ile mensuhu tayin edebilmek için nasların vârid oldukları tarihlerini de öğrenmek gerekir ki sabık (önce) ile mesbuk (sonra) tayin edilebilsin.³²⁶

2. Ahkâm ile ilgili hadis-i şeriflerin tamamı bilinmelidir. Müçtehit, "*Kur'an-ı Kerim'e dair beyan olunan kısım ve çeşitlerin hadis-i şeriflerde de yerlerini tespit edip ayırt ettikten sonra her hadisin bize tevatür, meşhur veya haber-i vâhid'den hangisi ile ulaştığını bilmelidir.*"³²⁷ Son olarak kapsamlı bir hadis bilgisine sahip olan müçtehidin, hadisi rivâyet eden zatın cerh ve tadil yönünden durumunu bilmesi gerekir. Cerh ve tadil ilminin kapsamlı bir ilim olduğunu ifade eden Âtîf Efendi, bu ilim için sağlam bir tarih bilgisine vakıf olmak gerektiğini belirtmiştir.³²⁸

3. İstinbat metotlarını bilmek, yani müçtehidin hüküm istinbatına ulaşacak yolları ve bu yolların şartlarını, erkânını, ahkâmını, aksamını, makbul veya reddedilmesini iyice kavrayıp ayırt etmesi gerekir.³²⁹

4. Müçtehit, icmâ'a ehil olan müçtehitlerin ittifakı ile sabit olan hükümleri ve nakilleri bilmelidir ki içtihat yaparken böyle bir icmâ'a muhalefet meydana gelmesin.³³⁰

Âtîf Efendi, bahsedilen şartlardan başka müçtehidin, "*İman ve adalet ile vasıflanması da en önemli şartlardandır. Binaenaleyh dinsizler ile gayrimüslimlerin içtihadâda yetkileri yoktur.*"³³¹ demiştir. O, içtihat şartlarını taşımayan kimselerin içtihat edemeyeceğini şöyle açıklamıştır:

Arz olunan şartlar ve vasıflara haiz muhterem zatlar her zamanda, her muhitte Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerden içtihat ve hüküm istinbatında bulunabilirler. Binaenaleyh bu özellikleri taşıyan kimseler için içtihat kapısı daima açıktır. Ancak zikredilen şartlar ve vasıflara haiz olmayanlar için içtihat kapısı daima kapalıdır.³³²

³²⁶ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³²⁷ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³²⁸ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118. Usûlcülerin çoğunluğuna göre içtihat edecek kimsenin, nasları bilmesi gerektiği gibi icmâ konularını da bilmesi gerekir. Şafîî icmâ bilgisi olmayan kimsenin içtihat edemeyeceğini söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Şafîî, *er-Risale*, thk. Ahmet Muhammed Şakir, (Kahire, y.e.y. 1979), 510.

³²⁹ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 117, Şafîî içtihat edecek kişinin sağlıklı muhakeme gücüne sahip olmasının ve benzerlik gösteren şeyleri birbirinden ayırabilmesinin şart olduğunu söylemiştir. Bk. Şafîî *er-Risale*, 510.

³³⁰ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 117.

³³¹ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118, Gazâlî'ye göre müçtehit olabilmek için iki şart vardır. Birincisi şer'in temel kaynaklarını (Kitap, sünnet, icma, akıl) bilmek. Şer'in temel kaynaklarını bilmek için de istinbat metotlarını bilmek gerekmektedir. İkincisi ise âdil olmaktır. Bu şart, içtihadın sıhhat şartı değil fetvanın kabulünün şartıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Gazâlî, *Mustasfâ*, II: 316.

³³² Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

Yukarıda geçen vasıf ve şartlar mutlak müçtehitler için geçerlidir.³³³ Hicri IV. (X.) asırdan itibaren, İslâm âleminde zikredilen bu ilimleri almış ve açıklanan vasıfları taşıyan kimseler yetişmediği için bu tarihten itibaren zamanımıza kadar mutlak müçtehit ortaya çıkmamış ise de ümmetin ihtiyacını giderecek derecede mukayyet müçtehitler yetişmiştir.³³⁴ Âtîf Efendi, "*Her asırda meselede müçtehit derecesinde din âlimi yetiştirmek, İslâm ümmetinin en önemli vazifelerindedir.*"³³⁵ ifadeleri ile müçtehit yetiştirmenin önemine dikkat çekmektedir.

O, içtihat ehliyet şartlarını belirtirken usûlcülerden çoğunluğun görüşünü benimsemiştir. İctihat yeterliliği için müçtehidin taşınması gereken şartları dört ana madde altında toplar. İctihat ehliyet şartları: ahkâma dair Kur'an bilgisi, hadis bilgisi, icmâ bilgisi ve istinbat metotlarını bilmektir. Buraya kadar sayılan şartlar mutlak müçtehit için geçerlidir. Şimdi de Âtîf Efendi'den farklı olarak Gazâlî'nin içtihat şartları ile ilgili değerlendirmelerine kısaca yer verelim:

Gazâlî'ye göre içtihat şartlarında müçtehidin Kur'an âyetlerinin tamamını bilmesi şart değildir, ahkâm âyetlerini bilmesi yeterlidir. Ayrıca kendisine hüküm taalluk eden sünnetleri bilmesi gerekir. Ahkâma ilişkin bütün hadisleri ve ahkâma ilişkin bütün hadisleri toplayan temel bir kitabın elinde bulunması yeterlidir. Ayrıca ahkâm hadislerini ezberlemesi şart olmayıp fetvaya gerek duyduğunda başvurmak üzere konuların yerlerini biliyor olması yeterlidir. İctihat edecek kimsenin aykırı fetva vermemesi için içtihat edecek kişinin icmâ konularını da bilmesi gerekir. İcmâ ve ihtilaf edilen konuların tamamını bilmek şart olmayıp fetva vereceği meseleler ile ilgili olanları bilmek yeterlidir. Arap dili sarf ve nahivi bilmek. Nasların; sarihini, zâhirini ve mücmelini, hakikatini, mecazını, âmmını, hâssını, muhkemini, müteşâbihini, mutlak ve mukayyedini yine nassını, lahnını ve mefhûmunu birbirinden ayırabilecek derecede Arapça bilgisine sahip olmak, Kitap ve Sünnetin nâsîh ve mensûhunu bilmek gerekir.³³⁶ Gazâlî'nin bu hususa dair düşüncelerini incelediğimizde, onun kolaylık ilkesini temel aldığını söyleyebiliriz.

Âtîf Efendi, adalet vasfının içtihat için gerekli olan ilave şartlardan olduğunu söylemiştir. Ancak Gazâlî adalet vasfının içtihadın sahih bir şekilde gerçekleşmesinin değil, fetvanın kabulünün bir şartı olduğunu belirtir ve şu ifadeleri kullanır: "*İctihat*

³³³ Âtîf Efendi, "İctihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 117.

³³⁴ Âtîf Efendi, "İctihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 117.

³³⁵ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy. 21, 142.

³³⁶ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II: 315-318.

*şartlarından olan adalet şartı, müçtehidin fetvasına itimat edilmesi içindir. Âdil olmayan kimsenin fetvası kabul edilmez. Kişinin kendisi açısından ise bu problem söz konusu değildir. Bu durumda adalet, içtihadın sıhhat şartı değil, fetvanın kabulünün şartı olmaktadır."*³³⁷

Bize göre de adalet, yani farzları ifa etme ve büyük günahlardan kaçınma şartının fetva görevi bağlamında değerlendirilmesi daha uygundur.

Hüküm istinbatında bulunacak kimsenin içtihat ehliyet şartlarını taşıması gerekmektedir. Zira Allah'ın Kitabının hükümlerinin bilgisini kendinde toplamış kimseler ancak içtihat yapabilirler.³³⁸ İctihat için gerekli olan vasıfları kendinde bulundurmayan, bu işe ehil olmayan kimselerin, içtihat diye ileri sürdükleri şey aslında körü körüne atılan bir adımdır. Hevâ ve heveslerine uymaktır. Bu tarzda ortaya çıkan herhangi bir görüşün muteber olmayacağı konusunda en ufak bir şüphe yoktur. Çünkü bu tür keyfi görüşler, Allahû Teâlâ'nın indirdiği hakkın zıddı olmaktadır.³³⁹

Gerekli şartları kendinde toplamış bir kimsenin içtihadî kanaatini açıklaması, şer'în kendisine tanıdığı bir yetki kullanımını olduğundan kural olarak serbesttir. Tarihte içtihadâda bazı sınırlamalar getirilmiştir. Bunun nedeni içtihat kapısının kapanmış olması değil içtihat ehliyeti olmayan kimselerin toplumun huzurunu bozan sakıncalı içtihat faaliyetlerini kontrol etmektir.³⁴⁰

İlim ancak öncekilerin yaptıklarına sonrakilerin katkıları ile tekâmül eder, yoksa onu yıkmaları veya tümünden almaları ile değildir. Bu katkı, bazen eleme ve ıslah, bazen seçme ve tercih, bazen yenileme ve tamamlama, bazen de tashih ve tadil şeklinde olur.³⁴¹ Bu durum bütün müspet ve dînî ilimler için geçerlidir.

Âtîf Efendi'nin içtihadın canlandırılması gerektiğine dair çabalarını görmekteyiz. Değişen şartlar, maslahatlar ve örf yeni içtihatlarla ihtiyacı doğurmuştur. Tarihte değişim faktörü arttıkça, içtihadâda olan ihtiyaç da artmıştır. Sahabe, tabiin ve müçtehit imamlar dönemi ile kendi dönemimizi karşılaştırdığımızda onların yaşadığı dönem, hükümlerin tesis edilip hayata uyarlandığı ve dinin tamamlandığı peygamber dönemine daha

³³⁷ Gazzâlî, *Mustasfâ*, II: 315.

³³⁸ Şafîî, *er-Risâle*, 509. Şafîî; kıyas, içtihat ve istidlali eş anlamda kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Şafîî *er-Risale*; Bilmen içtihat yeterliliği hususunda: "*Pek büyük bir kabiliyet, geniş bir mâlûmat gerekir. Pek büyük bir diyanet ve pek azim bir seciyye-i ahlâkiyye iktiza eder. Bu salahiyeti haiz olmayanlar için İslâm âlemince kabul edilmiş olan bir müçtehit için taklitten başka yol yoktur.*" demiştir. Ayrıntılı bilgi için bak. Ömer Nasuhi Bilmen, "*Hukukî İslâmîyye ve Istîlâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*" (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1967) 1: 245-250.

³³⁹ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 126.

³⁴⁰ Apaydın, *İslâm Hukuk Usûlü*, 335.

³⁴¹ Yusuf el-Karadavi, *İslâm Hukuku Evrensellik-Süreklilik*, 127.

yakındır. Onların zamanındaki değişim faktörü, bizim zamanımızdaki değişim faktörüne göre daha azdır. Buna rağmen sahabe, tabiin ve müçtehit imamlar, içtihad bizden daha fazla başvurmuş, böylece içtihadın dinamizmini korumuşlardır.

Müçtehit imamların, birkaç asırda bir gelebilme ihtimali bulunan farazi meseleleri dahi hükümsüz bırakmak istememeleri, içtihat unsuruna ne denli önem verip canlı tuttuklarını göstermektedir. Müçtehitlerin içtihadı önem vermesinin en önemli nedenlerinden biri de dinin toplum hayatındaki bekâsının temel şartı olan içtihat müessesesinin zayi olmamasıdır. Allah ve Resûl'ün yerine müçtehitleri, Kitap ve Sünnetin yerine de imamların söylediklerini koymaya kadar varabilen taassubun yerleşmemesidir.³⁴²

Günümüzde içtihadı gereken önem verilmemektedir. İctihadı yeniden işlerlik kazandırmak için yapılan çalışmalar yetersiz kalmaktadır. Bu ihtiyacı karşılayabilecek ilim insanlarını yetiştirmek için gerekli imkânlar hazırlanmalıdır. İctihadı verilen önemin azalması neticesinde Âtîf Efendi'nin de dikkat çektiği gibi -İslâm toplumlarında yozlaşma, gerileme ve çöküş durumlarının meydana gelmesi- kaçınılmazdır.

İctihadın canlandırılması, evvela ilimler içerisinde ona daha geniş bir yer açmak ile sağlanabilir. Açılan bu alanda, içtihat ruhunu besleyen bir eğitim sistemi ile donanımlı, dîni sabiteleri ihlal etmeden, güncel problemlere çözümler üretebilecek ilim insanları yetiştirmek, günümüz İlahiyat ve İslâmî İlimler Fakültelerinin en önemli vazifelerinden olmalıdır.

2. 2. 3. 3. Müçtehit Tabakaları

Çalışmamızın bu kısmında Âtîf Efendi'nin müçtehit tabakaları hakkındaki tasnifine değineceğiz. Âtîf Efendi'nin görüşlerine geçmeden önce Hanefiler ile Şafîiler'in benimsemiş oldukları müçtehit tabakaları tasnifine kısaca yer vereceğiz.

Müçtehitler ve diğer fukahânın tabakalara ayrılmaları, sahabe ve tabiin devrinden sonra olmuştur. İslâm sınırlarının genişlemesi ile şer'î hadiseler çoğalmış, bir kısım âhkâm ile ilgili çeşitli içtihatlar meydana gelmiş ve birtakım ilimlerin bir araya getirilmesi gerekli görülmüştür. Bunun neticesinde ilimler, şer'î kitaplarda toplanıp bir araya getirilmiş ve bu ilimlerde ihtisası olanlar, tabâkâta tabi tutulmuştur. Böylece fikhî mezheplere mensup âlimlere ait Tabâkât-ı Müçtehidin meydana gelmiştir.³⁴³

³⁴² Karaman, *İctihat*, 148.

³⁴³ Bilmen, "*Hukukî İslâmîyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*", 1: 312.

Konumuza Hanefîlerin benimsemiş oldukları sınıflandırma ile başlayalım.

Müçtehit tabakaları hususunda Hanefî âlimlerden sistematik anlamda taksimde bulunan ilk fakih Şeyhülislâm İbn Kemal Paşa'dır. Onun fakihlerin sınıflandırılmasına yönelik bu çalışması, şüphesiz İslâm Hukuk literatürüne en büyük katkılarından biridir.

344

İbn Kemal'in tasnifi, Osmanlı hukukçularının karşılaştıkları sorunları çözerken hangi hukukçuların görüşüne öncelik verdiklerini göstermesi açısından önemli bir kaynaktır.³⁴⁵ İbn Kemal'e göre bir mezhebi taklît eden müftü, farklı görüşler arasında bir tercih yapabilmesi için kimin görüşü ile fetva vereceğini bilmesi gerekir. Özellikle muhalif görüşler hakkında uygun olanı temyizde gerekli basirete, zıt görüşleri tercihte yeterli kudrete sahip olabilmesi gerekir. Bu nedenle müftü, fakihin rivâyetteki mertebe ve dirâyetteki derecesini ayrıca fakihler tabakasındaki yerini bilmelidir.³⁴⁶

İbn Kemal, fukahâyı şu şekilde yedi tabakaya ayırmıştır: Müçtehid fi'ş-şer'î, Müçtehid fi'l-mezhep, Müçtehit fi'l-mesele, Ashab-ı tahriç, Ashab-ı tercih, Ashab-ı temyiz ve Mukallidi sırf.³⁴⁷

1. Dinde Müçtehitler: Bunlar usûl ve fûrûda hiç bir fakihi taklît etmemişlerdir. Ebu Hanife, Malik, Şafî, Ahmed b. Hanbel gibi fakihler bu grupta yer alırlar. Bunlar; Kitap, Sünnet, icmâ, kıyas gibi şer'î delillerden hüküm istinbatında bulunmuşlardır.³⁴⁸

2. Mezhepte Müçtehitler: Bunlar, hocalarının tespit ettiği kâidelere göre şer'î delillerden hüküm çıkarmaya muktedir olanlardır. Usûlde hocalarını taklît ederler. Fûrûda içtihat ettikleri için mezhep imamlarına muhalefet edebilirler.³⁴⁹ Ebu Yusuf, İmam Muhammed gibi fakihler bu grupta yer alır.

3. Meselede Müçtehit: Mezhep sahiplerinden hakkında herhangi bir hüküm nakledilmeyen meselelerde içtihat yapmaya muktedir olan fakihlerdir. Tahâvî, Kerhî, Pezdevî, Serahsî Kâdihân gibi fakihler bu grupta yer alır. Bunlar ne usûl ne fûrûda Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmezler.³⁵⁰

³⁴⁴ Şükrü Özen, "Kemalpaşazade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 25 (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 240-242.

³⁴⁵ Hasan Özer, "İbn Kemal ve Tabakât-ı Fukahâ Adlı Eseri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 14, (2009): 353-374.

³⁴⁶ Ahmet İnanır, "İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku", (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008), 82.

³⁴⁷ İbn Kemal Paşa, *Tabakât-ı Müçtehidîn*, (Kahire: Matba'atu'l-Cebelâvî, 1976), 13-15, ayrıca bk. Bilmen, *"Hukukî İslâmîyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu"*, 1: 313.

³⁴⁸ İbn Kemal Paşa, *Tabakât-ı Müçtehidîn*, 13-15.

³⁴⁹ İbn Kemal Paşa, *Tabakât-ı Müçtehidîn*, 13-15.

³⁵⁰ İbn Kemal Paşa, *Tabakât-ı Müçtehidîn*, 13-15.

4. Tahriç Ashabı: Bunlar esasen içtihat edemezler. Fakat onlar usûlü iyi bildikleri için imamlarından gelen farklı görüş ihtimali taşıyabilecek veya müphem olan hükümleri açıklamaya muktedir olanlardır. Razi ve arkadaşları gibi.³⁵¹ Bu tasnife göre tahriçten kasıt, yeni bir hüküm çıkarmak değildir. Mevcut görüşleri ortaya çıkarmak ve ortaya koymaktır.

5. Tercih Ashabı: Bu fakihler, farklı görüşler arasında "bu görüş evlâdır", "bu en sahih rivâyettir", "bu daha açık rivâyettir" gibi sözleri kullanarak en uygun görüşü diğerlerine tercih ederler. Kudûrî ve Bâbertî gibi âlimler bunlardandır.³⁵²

6. Temyiz Ashabı: Temyiz ehli, mezhepteki zayıf ile güçlü görüşleri, zahiru'rivaye ile nâdiru'rivayeyi tercihte bulunmaksızın sadece birbirinden ayırmaya muktedir olanlardır. Bunlar; Mevsılî, İbnü's-Sââtî, Ebu'l Berekât en Neseî ve *Vikâye* müellifleridir.³⁵³

7. Mukallitler: Bu guruptakiler, zikredilen şartların hiçbirine sahip değildir. İbn Kemal Paşa bu kimseler için "*Zayıf ile şişmanı, sağ ile solu ayıramayacak derecede temyizden yoksun kimselerdir.*"³⁵⁴ ifadesinde bulunmuştur.

İbn Kemal'in bu tasnifi kendi döneminden itibaren Hanefilerin tasnifi olarak kabul görmüştür. Bu tasnifini benimseyenler arasında Kınalızade ve Taşköprüzade'yi sayabiliriz. İbn Kemal'in tasnifinden etkilenen Kınalızâde tasnifinde fakihleri dinde, mezhepte ve mesele müçtehit olmak üzere üç kısma ayırmıştır. İbn Kemal'in zikrettiği gibi Hassaf, Kerhî (340/951), Tahavî (321/933) ve Halvanî (456/1064)'yi üçüncü tabakada zikretmiştir.³⁵⁵

Şafiîler'in müçtehit tabakaları tasnifine kısaca değinelim:

Şafiîlerden İmam Nevevî ve Celâleddin Suyûtî'nin beyanına göre fukahâ; müstakil müçtehit, müntesip müçtehit, mezhepte müçtehit, fetvada müçtehit olmak üzere dört tabakaya ayrılmıştır. Şafiîler tarafından, ashab-ı temyiz ile mukallidi sırf fukahâdan sayılmamaktadır.³⁵⁶

³⁵¹ İbn Kemal Paşa, *Tabakât-ı Müçtehidîn*, 13-15.

³⁵² İbn Kemal Paşa, *Tabakât-ı Müçtehidîn*, 13-15.

³⁵³ İbn Kemal Paşa, *Tabakât-ı Müçtehidîn*, 13-15.

³⁵⁴ İbn Kemal Paşa, *Tabakât-ı Müçtehidîn*, 13-15.

³⁵⁵ İnanır, "İbn Kemal'in Tabakât-ı Fukahâsı ve Değerlendirmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 37, (2012): 65-86; Hasan Aksoy, "Kınalızâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 25 (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 416-417.

³⁵⁶ Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, 1: 315; ayrıca bk. Muhammed Ebu Zehra, *İmam Şafiî*, trc. Osman Keskin, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1969), 349.

Şafîlere göre müçtehit tabakaları, mutlak müçtehit ve mukayyet müçtehit olmak üzere iki ana kısma ayrılır:

A- Mutlak müçtehitler. Bu da iki kısma ayrılmaktadır:

1. Müstakil müçtehit, dinde müçtehit demektir. Dört mezhep imamı bu tabakaya dâhildir. Bunlar usûl ve fûrûda hiçbir müçtehide tabi olmazlar kendi usûl ve kâidelerine göre hüküm çıkarırlar.

2. Müntesip müçtehit, mezhepte müçtehit demektir. Bunlar, usûl bakımından bir müçtehide bağlıdır fakat fûrûda tabi olduğu müçtehide muhalefette bulunabilirler.

B- Mukayyet müçtehit. Bunlar da iki kısma ayrılmaktadır:

1. Mezhepte müçtehit, mensubu bulunduğu mezhep dairesinde içtihat eden fakih bir kişidir.

2. Fetvada müçtehitler, mensubu buldukları mezhepteki farklı görüşlerden birini diğerine tercih ederek fetva veren fakihlerdir.³⁵⁷

Şimdi de Âtîf Efendi'nin müçtehit tabakaları tasnifine yer verelim:

Âtîf Efendi, *Tabâkât-ı Müçtehidin* adlı makalesinde müçtehit tabakalarını şöyle açıklamıştır:

1. Mutlak Müçtehitler: Usûl-i içtihâda ait kâideler koyan ve şer'î hükümlerde fetva veren ve içtihat eden müçtehitlerdir. Bunlar müstakil mezhep sahibidirler. Bu müçtehitlere şeriatta müçtehit de denir. Dört mezhep imamı bunlardandır.³⁵⁸

2. Mukayyet Müçtehitler: Özel meselelerde içtihat eden müçtehitlerdir. Bu mertebede müçtehit olmak için mezhep sahibinin ortaya koyduğu usûl ve kâidelerin tamamını bilmek yeterli olup içtihat şartlarının tamamına sahip olmak şart değildir.³⁵⁹

Mukayyet müçtehit de kendi içerisinde beş tabakaya ayrılır.

2. 1. Mezhepte müçtehitler. Bunlar, mutlak müçtehitler tarafından ortaya konulan kâidelere göre edille-i şer'îyye'den hüküm çıkarmaya muktedir olan müçtehitlerdir. İmam Ebû Yusuf, İmam Muhammed bunlardandır. Bu müçtehitler, hocalarına bazı fûrû konularında muhalefet etmişlerse de usûle ait konularda hocalarını taklît etmişlerdir.³⁶⁰ Âtîf Efendi bu durumu, "*İmam Şafî'nin bazı konularda İmam-ı*

³⁵⁷ Muhammed Ebu Zehra, *İmam Şafî*, 50-349.

³⁵⁸ İbn Kemal Paşa, *Tabâkât-ı Fukahâ*, 13-15, Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.20, 127-129.

³⁵⁹ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.20, 127-129.

³⁶⁰ İbn Kemal Paşa, *Tabâkât-ı Fukahâ* 13-15, Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.20, 127-129.

Âzam ile farklı görüşlerde olduğu gibi İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed de bazı konularda hocaları ile farklı görüş bildirmişlerdir."³⁶¹ ifadeleri ile örneklendirmiştir.

2. 2. Meselede müçtehitler. Bunlar, mezhep sahibi tarafından hakkında nas ve açıklama bulunmayan meselelerde içtihat eden müçtehitlerdir. Ebû Câfer, Tahâvi, Kerhî, Serahsî, Pezdevî, Kâdihân gibi müçtehitler bu tabakadandır. Usûlde ve fûrûda mezhep sahibine muhalefet edemezler. Yalnızca mezhepte hükmü bulunmayan meseleler hakkında mezhebinin usûl ve kâideleri çerçevesinde yeni hüküm çıkarabilirler.³⁶² Âtîf Efendi bunların, son tabaka olduklarını söylemiştir.³⁶³

Âtîf Efendi, bu tabakaya ait bir müçtehidin, "*Zikredilen tabakadan olduğunu iddia edebilmek için Hanefî fukahâsından Serahsî'nin, otuz ciltten ibaret olan el-Mebsût adlı eserinin içeriği ile ilgili bilgi sahibi olması ve aynı derecede fıkha dair bilgisinin bulunması gerekir.*"³⁶⁴ demiştir. Bu nedenle de "*Zikredilen kitabın bilgisinden aciz ve aynı derecede fıkıh bilgisinden mahrum olanlar ne müçtehit tabakalarında, ne de fukahâ tabakaları arasında yer alırlar*".³⁶⁵ kanaatinde bulunmuştur.

2. 3. Tahriç ashabı. Bu kimseler, içtihat yapmaya muktedir olmamakla birlikte mezhep sahibi tarafından nakledilen hükümlerde farklı ihtimal taşıyabilecek olanların ve kapalı olup anlaşılamayan meselelerin tafsiline muktedir olan fakihlerdir. İmam Râzî gibi.³⁶⁶

2. 4. Tercih ashabı. Bunlar, mezhep sahibi tarafından nakledilen rivâyetler arasında tercih ve tafsilde bulunmaya muktedir olan fakihlerdir. Ebû'l-Hasen el-Kudûrî, Burhânüddin el-Merginânî bu tabakaya mensuptur.³⁶⁷ İbn Kemal'in tasnifinde ise bu tabakada Merginânî yer almaz. İbn Kemal bu tabakada Kudûrî ve Bâbertî'ye yer vermiştir.³⁶⁸

2. 5. Bunlar, güçlü ile zayıf rivâyetleri ayırt edebilen, rivâyetlerin hangisinin zahirü'r-rivâye hangisinin nadiru'r-rivâye olduğunu ayırt etmeye muktedir olan fakihler. Hanefî mezhebinde meşhur ve muteber olan *Mütûn-i Erbaa* müellifleri; Ebû'l-Berekât

³⁶¹ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.20, 127-129.

³⁶² İbn Kemal Paşa, *Tabakât-ı Fukahâ*, 13-15, Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.20, 127-129.

³⁶³ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.20, 127-129.

³⁶⁴ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.20, 127-129.

³⁶⁵ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.20, 127-129.

³⁶⁶ İbn Kemal Paşa, *Tabakât-ı Fukahâ*, 13-15, Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.20, 127-129.

³⁶⁷ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.20, 127-129.

³⁶⁸ İbn Kemal Paşa, *Tabakât-ı Fukahâ*, 13-15.

en-Nesefî, Mevsilî, Muzafferüddin İbnü's-Sââtî, Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sarüşşerîa bunlardandır. Bu müellifler, zayıf rivâyetleri eserlerine almamışlardır.³⁶⁹

Âtîf Efendi müçtehit tabakalarını altı sınıfa ayırmıştır. Mutlak müçtehit, mezhepte müçtehit ve meselede müçtehit olanları müçtehit tabakalarına dâhil ederken tahriç, tercih ve temyiz ashabının içtihad erbabından olmadığını söylemiştir. Şafîîler'in fukahadan saymadığı tercih ashabının ise fukahadan olduğunu belirtmiştir. İbn Kemal'in mukallit olanlar için kullandığı ifadelerine karşı Âtîf Efendi, onları İslâm âlimi olarak nitelendirmiştir.

Üçüncü, dördüncü ve beşinci tabaka ashabı esasen içtihad erbabından değildirler. Ancak fukahâdan sayılmışlardır. Son olarak mukallit olanlar vardır ki dinde herhangi bir görüşe sahip olmayıp zikredilen tabakaların hiçbirine dâhil değildirler. Fıkıh kitaplardan fıkıh konularını anlayıp idrak ederler. Bu konuları insanlara tebliğ edip açıklarlar. Bunlar, İslâm âlimi olarak kabul edilirler."³⁷⁰

Sonuç olarak Âtîf Efendi'nin tasnifini incelediğimizde Şafîîler'in tasnifine benzer bir tasnif olarak görünse de aslında İbn Kemal'in tasnifine daha yakın bir sınıflandırma yaptığımızı söyleyebiliriz.

2. 2. 3. 4. İçtihadın Alanı (İçtihadın Caiz Olduğu ve Olmadığı Konular)

Âtîf Efendi'ye göre; akli hükümler, kalam konuları, şer'î erkânlar ve hakkında ümmetin ittifak ettiği ahkâmı celile-i şer'îye içtihadın alanı dışındadır. Çünkü sözü edilen bu hükümler her ne kadar şer'î ve din'i hükümlerden ise de delaleti kat'î ve şer'î naslar ile sabit olduğundan içtihadın sınırları içerisine girmemektedir.³⁷¹

Âtîf Efendi, içtihadın alanına giren ve onun alanı dışında kalan hükümleri Nisa 59. âyete dayandırarak açıklamıştır. Şimdi de onun bu âyet üzerinden yaptığı incelemelere yer verelim:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا : إن كنتم تؤمنون بالله واليوم الآخر ذلك خير وأحسن تأويلاً
*Ey inananlar, Allah'a itaat edin, Elçiye ve sizden olarak buyruk sahibine itaat edin. Herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz; Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız onu Allah'a ve Elçiye götürün. Bu, daha iyidir ve sonuç bakımından da daha güzeldir."*³⁷²

³⁶⁹ İbn Kemal Paşa, *Tabakât-ı Fukahâ* 13-15, Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.20, 127-129.

³⁷⁰ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.20, 127-129.

³⁷¹ Âtîf Efendi, "İçtihad ve Dini İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³⁷² Nisa 4/59, bk. Hayreddin Karaman vd. "Kur'an Yolu" 2: 86-89.

İslâm, hükümleri iki kısma ayırmıştır ve birinci kısım hükümlerin, Kur'an âyetleri ve sahih hadisler ile açıklandığı beyan buyrulmuştur. Âtîf Efendi, "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ *Ey inananlar, Allah'a itaat edin, Elçiye ve sizden olarak buyruk sahibine itaat edin.*" âyeti hakkında "*Usûl-i İslâmîyye ve ahkâm-ı şer'îyye'ye kayıtsız şartsız itaat ve boyun eğmek mükellefin tamamına emredilmiştir. Onun için zikredilen ahkâm usûlünü doğrudan doğruya kabul ve ona itaat zaruridir.*"³⁷³ sözleri ile Kur'an ve sahih hadislerle açıklanan hükümlerde içtihâda gidilemeyeceğini belirterek "mevrid-i nasta içtihâda mesağ" yoktur ifadesini açıklamıştır. O, beş vakit namazın, orucun, zekâtın ve haccın farz olduğu gibi delâleti kat'î olan hükümlerin içtihadın alanına girmeyeceğini, "*Usûl-i İslâmîyye ve ahkâm-ı şer'îyye her asır ve her yerde kıyamete kadar bâkidir. Bu hükümler hakkında beşerin tasarruf ve içtihat hakkı yoktur.*"³⁷⁴ cümleleri ile ortaya koymuştur.

İkinci kısım hükümler, âyetler ve sahih hadisler ile açıklanıp aktarılmayanlardır. Âtîf Efendi'ye göre, "فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ : *Bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız onu Allah'a ve Peygamber'e götürün.*"³⁷⁵ âyeti ile Allah; ilim ehline, bu hükümleri Allah'ın Kitabı ile sahih hadislerden istinbat ve içtihat etmelerini emretmiştir. O, "فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ" sözünün manası *Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerle açıklanmamış bir olayın hükmünü, açıklanmış bir olaya kıyas edin, onun hükmünü istinbat ve içtihat ediniz demektir.*"³⁷⁶ sözleri ile içtihadın kaynağını Kur'an'a dayandırmıştır. Zikredilen âyette, dünyada kıyamete kadar meydana gelen olayların bir kısmının hükümlerini bilmek nas ile mümkün iken diğer bir kısmının hükümlerini bilmek ise kıyas ve içtihat yolu ile mümkün olacağı beyan edilmektedir.³⁷⁷

İslâm dininde vakıaların genelinin hükümleri kapsayıcı ve sağlam olmakla birlikte Cenâb-ı Hak, "...الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ" Bugün sizin için dininizi olgunlaştırdım."³⁷⁸ âyeti ile İslâm dininin tamamlanmış olduğunu bildirmiştir. Âtîf Efendi, bu âyete dair düşüncelerini şu sözlerle ortaya koymuştur:

Binaenaleyh dînî celile, birbirini takip eden tüm olayların hükümlerini kapsamakla şeriat kâmil olduğundan, kıyamete kadar bekası ile hükmolunmuştur. Onun için kat'î surette hüküm olunur ki İslâm dini, her asırda beşer'î hayatın tamamlanmasını

³⁷³ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dini İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³⁷⁴ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dini İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³⁷⁵ Nisâ 4/59.

³⁷⁶ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dini İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³⁷⁷ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dini İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³⁷⁸ Maide 5/3.

ve insanlığın saadetini teminat altına almayı, korumayı ve medeni hayatın faydalarını içerir.³⁷⁹

O, bu ifadeleri ile İslâm'ın her zamanda ve her dönemde insanların ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte veri sağlayan mükemmel bir din olduğunu belirtmiştir. Şâri', Kur'an-ı Kerim ile her asırda her muhitte ikinci kısımda meydana gelen olaylar ve vakıalara ait şer'î hükümlerde içtihadın şartlarını taşıyan müçtehitlere tam yetki vererek içtihat kapısını açmıştır.³⁸⁰

Müçtehit yetiştirmenin önemine vurgu yapan Âtîf Efendi, "*İçtihat şart ve sıfatlarının tamamını taşıyan ve içtihâda kabiliyet ve gücü olan zatlar yetişmelidir. Bu kabiliyette olanlar, her yerde ve her asırda Kur'an-ı Kerim ve sahih hadislerden hüküm istinbatı yapabilirler.*"³⁸¹ ifadeleri ile içtihadın canlandırılması gerektiğinin altını çizmiştir. "*Bu şekilde yeni olaylar ve vakıalar halledilmiş olur.*"³⁸² diyerek, değişen zamanın ihtiyaçlarına göre hüküm istinbatında bulunmak gerektiğini belirtmiştir.

Âtîf Efendi, İslâm Hukukunda naslarda hükmü bulunmayan meselelerde içtihâda başvurmanın gerekli olduğunu ve içtihat kapısının sürekli açık olduğunu, Kur'an-ı Kerim'den deliller getirerek açıklamıştır. İslâm'ın gayesi; "*Beşerî hayatın tamamlanması*"³⁸³ medeni hayatın tesisini sağlamak ve "*İnsanlığın saadetini teminat altına alıp korumaktır.*"³⁸⁴ Tüm bunların gerçekleştirilmesinde, toplumun gelişmesini ve ideal toplum olma yolunda ilerlemesini sağlayacak bir hukuk sistemine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu hukuk sisteminin temeli ise içtihatdır.

O, delâleti katî olan hükümlerin içtihadın alanına girmediğini belirtmiştir.³⁸⁵ Çünkü içtihadın hükmü galebe-i zandır. Yani içtihat ile sabit olan bir mesele hakkındaki kanaat, hata ihtimali ile beraber galebe-i zandır. Bir müçtehit sadece kendisinin doğruya isabet ettiğini iddia edemez. Çünkü içtihat ile ortaya koyduğu hüküm zan-ı galib ifade eder. Bu sebeple içtihat, delâleti katî olan usûl ve fûrûda meydana gelmez. Çünkü bunlarda zann-ı galib yeterli değildir.³⁸⁶

³⁷⁹ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dini İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³⁸⁰ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dini İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³⁸¹ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dini İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³⁸² Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dini İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³⁸³ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dini İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³⁸⁴ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dini İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 116-118.

³⁸⁵ Gazâlî, hakkında kesin delil bulunmayan bütün şer'î hükümlerin içtihadın konusu olduğunu, namaz ve zekât gibi hakkında katî delil bulunan hükümlerin içtihadı konu olmayacağını belirtmiştir. Gazâlî, *Mustasfâ*, II: 320.

³⁸⁶ Bilmen, "*Hukukî İslâmîyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*" 1: 243.

Cessas, hakkında nas bulunmayan konularda içtihadı başvurulacağını, hakkında nas bulunan konularda ise içtihadı ihtiyaç olmadığını ve Şâri'in belirttiği naslarla hükmün sabit olacağını söylemiştir.³⁸⁷

Şâtîbî ise muteber olan içtihat alanını şöyle özetler: Şâri' Teâlâ'nın, birinde müspet diğerinde menfî olmak üzere maksadının açıkça belli olduğu iki uç arasında kalan konulardır. Bu konular, ne ispat yönünden ne de men yönünden açık seçik değildir. Mesela mükellefin fiilleri veya terkleri hakkında Şâri' Teâlâ'dan gelen bir hitap vardır veya yoktur. Bir hitap varsa onda Şâri' Teâlâ'nın nefiy ve ispat hakkındaki maksadı ya açıktır veya kapalıdır. Bu hususta Şâri'in maksadı kesin olarak ortaya çıkmıyorsa bu, müteşâbihâtandır. Eğer kesin olarak ortaya çıkıyorsa bu, bazen kat'î olarak ortaya çıkacaktır, bazen de kat'î olmayan bir şekilde gerçekleşecektir. Şâri' Teâlâ'nın maksadı kat'î bir şekilde açıksa; nefiy veya ispat hakkında hak, apaçık ortada iken değerlendirme yapmaya ihtiyaç yoktur ve bu gibi konular içtihadı mahal değildir. Bunlar, durumu açık seçik olan kısmı teşkil eder. Çünkü bunların hükmü hakikaten açıktır ve bunların dışına çıkan kesin olarak hatalıdır. Açıklığı kat'î olmayan kısım ise böyle değildir. Onda mutlaka Şâri'in zıddını murad edip etmediğine dair bir ihtimal bulunur. Bunlar mutlak anlamda açık seçik olan kısımdan değildir.³⁸⁸ Şâri'in maksadının açıkça belli olduğu iki ucun arasında kalan bu alanda, içtihat ehliyetine sahip müçtehitler tarafından Şâri'in maksadı açığa çıkarılmak üzere içtihadı başvurulur.

Günümüz İslâm hukukçularından Yunus Apaydın, ise "Mevrid-i nasta içtihadı mesâğ yoktur" (Mecelle: 14) kuralının, esasen içtihadın sadece hakkında nas bulunmayan konularda değil ayrıca hükmü doğrudan ve açıkça belirtilmemiş konularda olabileceğini ifade etmektedir. İctihat, konuyla ilgili bir nassın bulunmaması veya karşılaşılan fikhî bir meseleyi doğrudan düzenleyen, ancak farklı biçimde yorumlamaya müsait olan bir nassın bulunması durumunda söz konusu olur. Apaydın, hakkında kesin delil bulunan meseleler, doğrudan içtihadı açık olmamakla birlikte, bu meselelerin ayrıntılarının içtihadı açık olabileceğini ve içtihadın alanı içerisine dâhil olacağını ifade eder. Mesela abdestin su ile sahih olacağı konusunda görüş birliği bulunmakla birlikte gül suyu ve benzeri sıvılarla abdest almanın caiz olup olmadığı; şarabın haramlığı sabit olmakla birlikte necis olup olmadığı, cuma namazının farz olduğu kesin olmakla birlikte edası için devlet başkanının iznine gerek bulunup bulunmadığı, nikâhın meşruluğu kesin

³⁸⁷ Cessas, *Ahkâmü'l-Kur'an*, II: 215.

³⁸⁸ Şâtîbî, *Muvâfakât*, 4: 118-119.

olmakla birlikte akit anında şahitlerin bulunmasının şart olup olmadığı tartışma konusu olabilir.³⁸⁹

2. 2. 3. 5. Zamanın Değişmesi ile Hükümlerde Değişim

Âtîf Efendi, "*Zamanın değişmesi ile değişen hükümler ancak örf ve âdete dayanan şer'î hükümlerden ibarettir. Bu da hakkında içtihat edilen fer'i hükümlere mahsustur.*"³⁹⁰ diyerek değişim alanına giren hükümlerin sınırlarını açıklamıştır. O, "*Usûl-i İslâmîyye ve ahkâm-ı şer'îyye her asır ve her yerde kıyamete kadar bakidir. Bu hükümler hakkında beşerin tasarruf ve içtihat hakkı yoktur.*"³⁹¹ ifadeleri ile itikada dair konular ve ahkâmı şer'îyyenin zamanın değişmesi ile değişime uğramasının imkân dairesi dışında olduğuna dikkat çekmiştir.

Zikredilen usûl ve hükümler hakkında ıslahat yapıp asrileştirmek yani her asırda insanların keyif ve zevkine göre kâidelerde değişim yapmak imkan dairesi dışındadır. O, zikredilen hususa cüret etmeyi "*Bu tarz ile tesis olunan meslekler, İslâm dinine aykırı ve batıl bir mezhep olduğu gibi müesseseleri de İslâm dairesinden çıkmış küfür erbabından olmuş olur.*"³⁹² şeklindeki ifadeleri ile Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de çizdiği dînî esasların ve İslâm'ın sınırlarının dışına çıkmak olduğunu söylemiştir.

Şâri' naslarda hükmü bulunmayan meselelerin içtihat kabiliyeti olan müçtehitler tarafından içtihat edilmesini beyan buyurur. Âtîf Efendi'ye göre, Şâri' içtihâdî emrettiği için "*İçtihat kapısı daima açıktır ve asla kapanma ihtimali de yoktur.*"³⁹³ İslâm'ın gayesi, medeni yaşamın tesisidir. Yeni vakialara bulunan çözümlerde ve yapılan içtihatlarda, İslâm'ın çizdiği sınırlar ihlal edilmemek kaydı ile insanların ihtiyaçlarını ve zamanın değişimini göz önünde bulundurmamak, medeni yaşamın gerekliliklerindedir.

Şer'î naslarda her meselenin hükmünün bulunmamasının iki nedeni vardır. Birincisi, beşerî hayatın devamlılığı değişimi zorunlu kılmaktadır. Değişim, İslâm Hukukunun ilgası manasında bir değişim değildir. İslâm Hukukunun ebedi yürürlüğünü sağlamak için zaman ve mekâna göre gerekli olan, genel çerçeve içerisinde özün ilk konumundan farklı şekillerde tezahürüdür. İslâm Hukukunun amacı, donmak ya da hayatı dondurmak değil, hayata hem ayak uydurmak hem de yön

³⁸⁹ Apaydın, *İslâm Hukuk Usûlü*, 334.

³⁹⁰ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 117-118.

³⁹¹ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 117-118.

³⁹² Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 118.

³⁹³ Âtîf Efendi, "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek" sy. 5, 118.

vermektedir.³⁹⁴ İkincisi ise Şâri', değişen zamanın ihtiyaçlarına göre tanzim edilmek üzere hukuk boşlukları bırakmıştır. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır: "*Ey iman edenler açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın. (Aıklanmadığına göre) Allah onları affetmiştir. (Siz sorup da başınıza iş çıkarmayın) Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir. Sizden önce de bir toplum sormuş, sonra da bunları inkâr eder olmuştu.*"³⁹⁵

Hz. Peygamber'den gelen bir rivâyette ise şöyle anlatılmaktadır: "*Oraya yol bulabilen insanların o evi haccetmesi Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır.*"³⁹⁶ Âyeti nazil olduğunda bir adam: her sene mi ya Resûlullah diye sordu. Resûlullah yüzünü çevirdi. Adam: *Her sene mi ya Resûlullah* diye  kez tekrarladı. Hz. Peygamber her defasında duymazlıktan geldi. Drdncde ise "*Canım elinde olana yemin ederim ki eğer evet deseyseniz, o size vacip olurdu, eğer vacip olsaydı, o zaman da ona g yetiremezsiniz. Onu yerine getiremediğiniz zamanda kfranda bulunmuş olurdunuz. Ben sizi bıraktığım sürece, siz de beni rahat bırakın.*"³⁹⁷ buyurmuştur. Bu âyet ve hadisler, İslâm'da ahkâmıla ilgili alanlarda bilinçli bir şekilde boşluklar bırakıldığını ve bu alanlarda insanlara yetki ve imkânlar verildiğini göstermektedir. Bırakılan her boşluk ise aslında bir değişim alanıdır.³⁹⁸ Şâri'in hukuk boşluğu bırakmasının nedeni içtihâda yer açmak ve insanların, zamanın değişmesi ile değişen ihtiyaçlarını en mükemmel bir şekilde karşılamaktır.

Âtîf Efendi, rf ve âdete dayalı hükümlerde değişime gidilebileceğini savunmuştur. Fıkhî hükümlerin çoğu nassın açık delâletinden değil kapalı delâletinden istinbat veya kıyas yoluyla elde edilmiştir. Bu hükümler itihâdîdir. Müçtehitler bu hükümleri, çoğu zaman kendi zamanlarının örf ve âdetine dayandırmışlardır. Bu müçtehitler, rfn değiştiği daha sonraki bir zamanda gelmiş olsalardı bu rflere göre farklı hükümlere varacaklardı.³⁹⁹

Eski hukukularımıza göre satın alınacak evin önceden bir odasını görmek yeterli idi. Evi satın alan müşteri için görme muhayyerliği yoktu. Daha sonraki hukukularımıza göre ise almadan önce her bir odasını görmedikçe görme muhayyerliği

³⁹⁴ Mehmed Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 15-30.

³⁹⁵ Maide, 5/101-102.

³⁹⁶ Âl-i İmran, 3/97.

³⁹⁷ Müslim, "Hac" 73; "Fedâil" 131; Buhârî, İtisâm" 2; Tirmizî, "İlim" 17; Nesaî, "Hac" 1.

³⁹⁸ Koca, "İslâm Hukuk Düşüncesinde Değişimin Gerekliliği", *İslâm Fıkhının Dinamizmi Sempozyumu*, (2003), 46-47.

³⁹⁹ Karaman, *İslâm Hukukunda İçtihat*, 29.

devam eder. Öncekiler ile sonrakiler arasındaki bu farklılık, delil üzerine dayalı bir ihtilaf olmayıp, aksine inşaat hakkındaki örf ve âdetin farklılığından kaynaklanmıştır. Önceki hukukçular zamanında evlerin her odası aynı biçim üzere yapıldığından, almadan önce bir odasını görmek diğerlerini görmeyi gerektirmezdi. Sonraki zamanlarda evlerin odalarının farklı yapılması adet olduğundan bir evin bir odasını görmek diğer odaları görmeyi gereksiz kılmamıştır.⁴⁰⁰ Buradan hareketle zaman içerisinde meydana gelen yeni vakıalar/yeni olaylar zamanın şartlarına uygun bir şekilde yorumlanmasını gerekli kılmaktadır.

İslâm Hukukundaki zorunlu değişimi günümüz İslâm hukukçularından Mehmet Erdoğan şöyle yorumlar: "*Hukukta değişiklik, gerek aklen gerek şer'an zaruridir. Zaruri olan bu değişikliği genel hukukî çerçeveyi bozmadan kabullenmemek ve değişime karşı durmak tıkanmalara ve hukukun yaşanılan hayattan uzaklaştırılmasına neden olmaktadır.*"⁴⁰¹

Sonuç olarak Âtîf Efendi'nin de belirttiği gibi İslâm'ın bize gösterdiği yol, İslâm dairesi içerisinde olan dinamik bir içtihat hukukudur.

2. 2. 3. 6. İslâm Hukuku ile İlgili Alanın Uzmanı Olmadığı Halde Görüş Beyan Edenlere Verdiği Cevaplar

Âtîf Efendi, yazılarında içtihat ehliyetinin önemine dikkat çekmektedir. "*Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli*" isimli makalesinde, şer'î ilimlere gereken önemin verilmediğini belirtmiştir. İlimler hak ettiği değerden uzaklaştırıldığı sürece, yeterli ilmi olmayan kimseler tarafından toplumun hataya sürüklenmesinin kaçınılmaz olacağına altını çizer⁴⁰² ve bu düşüncesini Hz. Peygamber'in şu hadis-i şerifine dayandırır.

Abdullah b. Amr b. el-As (r.a)' dan rivâyet olunan hadis-i şerifte Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: "*Resûlullah (s.a.v.) Allah, ilmi kullarından bir anda çekip çıkarmakla almaz, âlimlerin ruhunu alarak alır. Sonunda geriye bir tane bile âlim kalmaz. Halk bir takım cahilleri başkan edinir. Bunlara sorular sorulur, onlarda bilgisizce fetva verip hem kendileri saparlar hem de başkalarını saptırırlar.*"⁴⁰³

Âtîf Efendi, bu rivâyeti şöyle değerlendirir:

⁴⁰⁰ Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 2.

⁴⁰¹ Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 15.

⁴⁰² Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2714.

⁴⁰³ Buhârî, "İlim" 86.

İtikat, ibadet, ahlâk, muameleler, usûl ve fûrû'a vakıf olarak yetişen âlimlerin tamamen tükenmesi ile şer'î delillerden hüküm istinbatı şöyle dursun fakihler, müfessirler ve muhaddisler tarafından meydana getirilen şer'î kitapları ve dînî meseleleri dahi anlamaktan aciz birtakım cahil kimseler ortaya çıkmaktadır.⁴⁰⁴ Âtîf Efendi, insanların bu cahil kimseleri kendilerine rehber edinmeleri ile yanlış yollara sürüklenmelerinin kaçınılmaz olduğunu şu sözlerle ifade eder:

Bu insanlar ilimsiz bir şekilde yani usûl ve fûrûda cahil oldukları halde sadece kendi akıl ve fikirlerine göre fetva verip toplumu yönlendireceklerdir. Bu kişilerin, hem yolunu kaybetmiş, hatalı ve şaşırılmış hem de yanıltıcı, yoldan saptıran ve şaşırtan olacakları, Hz. Peygamber'in mucizesi olarak zikredilen hadiste beyan buyrulmaktadır.⁴⁰⁵

Müslüman devletlerde şer'î ilimler tahsiline rağbetin azalması, dinin usûl ve fûrûuna dair şer'î meseleleri tam manasıyla anlayacak ilim ve irfan sahibi zatların yetişmemesine neden olmuştur. Şer'î ilim erbabının tükenmesi ve zamanımızda dalâlet erbabının çoğalması göz önünde bulundurulduğunda yakın zamanda bir takım cahil kimselerin ortaya çıkıp kendi arzu ve isteklerine göre fetva vermeye kalkışmaları kaçınılmazdır.⁴⁰⁶

Şimdiye kadar İslâm dini aleyhinde hasımları tarafından hücumlar olmuş ise de âlimler güçlü ilimleri ile mücadelede bulunup cümlesini reddetmişler ve İslâmı bağdaşmayan sapkın fikirleri çürütmüşlerdir.⁴⁰⁷ O, İslâm dinini müdafaa edecek ilmî niteliklere sahip insanlar yetiştirilmezse, Hz. Peygamber'in zikredilen hadisinde beyan ettiği durumun yakın zamanda ortaya çıkacağına dikkat çekmektedir.

Âtîf Efendi, içtihat ehliyet şartlarına sahip olmayan kimselerin şer'î hükümlerde fetva vermeye kalkışarak, insanları yanlışla sürüklediklerini ifade etmiş, Abdürreşit İbrahim Efendi'nin oruç kefâretini reddeden yaklaşımlarını bu hususa örnek olarak vermiştir. Âtîf Efendi, Abdürreşit İbrahim Efendi'nin görüşlerini incelemiş, değerlendirmelerinde Kur'an ve hadisten deliller sunarak eleştirilerde bulunmuştur.⁴⁰⁸

Abdürreşit İbrahim, Rusya Türklerinin ilk siyasi temsilcisi, İslâmcı gazeteci-yazar ve seyyahdır. 1857-1944 yıllarında yaşamış, aslen Buhara'lı Özbek bir aileden gelmektedir. Çeşitli âlimlerden ders okuyarak kıraat, fıkıh ve hadis ilimlerinden icazet

⁴⁰⁴ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2714.

⁴⁰⁵ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2714.

⁴⁰⁶ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2714.

⁴⁰⁷ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2715.

⁴⁰⁸ Âtîf Efendi'nin bu husustaki değerlendirmeleri, üçüncü bölümde "Oruç Kefaretini Red Edenlere Verdiği Cevaplar" başlığı altında işlenmiştir.

almıştır. Ünlü bir seyyah olan Abdürreşit İbrahim Efendi, *Beyânülhak* ve *Sırât-ı Müstakîm* gibi gazete ve mecmualarda yazılar yazmış, konferanslar düzenlemiştir.⁴⁰⁹ Düzenlediği konferanslardan birinde oruç kefâreti ile ilgili değerlendirmeleri, Âtîf Efendi tarafından tenkide tabi tutulmuştur. Abdürreşit İbrahim Efendi'nin görüşlerini tafsilatlı bir şekilde tahlil ederek, fıkıh usûlü çerçevesinde değerlendirmiştir.

Âtîf Efendi, değerlendirmelerinde özellikle liyakate vurgu yapmaktadır. Şer'î ilimlere gereken önemin verilmemesi neticesinde ilimlere olan rağbet azalmıştır. Bu durum, zeki öğrencilerin başka alanlara yönelmelerine ve ilimlerin, ehil olmayanların idaresine geçmesine kapı aralamaktadır. Böylece ilmî yeterliliği olmayan ehliyetsiz kimseler, kendi istek ve arzularına göre dini yorumlayarak toplumu yanlışla sürüklemektedirler. İlim, toplumun ilerlemesini sağlamada en önemli faktörlerden biridir. Toplum, eğitime önem vermez, ilmî yeterliliğe sahip ilim insanı yetiştirmeye gayret sarf etmezse Âtîf Efendi'nin deyişi ile "*İslâm âlemi gerek diyâneten gerek siyaseten ve gerek içtimâen pek büyük bir tehlikeye, hastalığa ve yozlaşmaya maruz kalacaktır.*"⁴¹⁰

Fıkıh usûlü bir metodolojiye sahiptir. Yapılan içtihatlar ancak bu metodoloji çerçevesinde temel dînî ilimleri almış uzman kişiler tarafından yapılabilir.⁴¹¹

⁴⁰⁹ Mustafa İsmet Uzun, "Abdürreşit İbrahim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1988), 295-297.

⁴¹⁰ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

⁴¹¹ Âtîf Efendi, "Tabâkât-ı Müçtehidin", sy.21, 142.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FÜRÛ-İ FIKHA DAİR GÖRÜŞLERİ

"İbadet Hukuku", "Aile Hukuku" ve "Kamu Hukuku", olmak üzere üç başlıkta ele alacağımız bu kısımda, Âtîf Efendi'nin fürû-i fıkha dair görüşlerine yer vereceğiz.

3. 1. İBADET HUKUKU

Oruç ibadeti, Allah'a kul olma bilincine varılabilmesi, mümine yaraşmayacak hal ve davranışlardan sakınılması ve kulluğun belli bir disipline bağlanması açısından vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Oruç ile ilgili âyetlerde⁴¹² Allah'ın insanlar için zorluk değil kolaylık murat ettiği belirtilmiştir. Bu âyetlerde, oruç ile ilgili hükümlere riâyetin, doğru şekilde kulluk edebilmenin yollarını göstermesine karşılık Allah'ı tâzim ve O'na olan şükran borcunu ödeme anlamı taşıdığı ifade edilmiştir.⁴¹³ Nimete şükür şer'an ve aklen gereklidir. Sayısı bilinemeyecek kadar çok olan Allah'ın nimetlerinin kadri, ancak bir süre, alışılmışın dışında nefse zor gelecek biçimde bunlardan uzak durulmasıyla bilinebilir.⁴¹⁴ Oruç, Hz. Peygamber'in imanın ve İslâm'ın temellerini açıklayan meşhur hadislerinde,⁴¹⁵ İslâm'ın beş şartı, Veda hutbesinde cenneti hak etmek için gerekli temel ödevler veya dört temel ibadet arasında sayılmıştır. Başlangıçtan itibaren İslâm ümmeti bu ibadetin farz olduğu hususunda ittifak etmiştir.⁴¹⁶

Âtîf Efendi, sağlıklı ve mukim olan kimselerin fidye vermek sureti ile oruçtan muaf olabilecekleri iddialarına oruç âyetlerini tahlil ederek cevap vermiştir. Oruç kefareti reddeden yaklaşımlara da hadis tahlilinde bulunarak cevaplar vermiş, ehliyeti olmayan kişilerin hükümlerde tasarrufta bulunma yetkilerinin olmadığını belirtmiştir. Yeterli ilmî donanıma sahip olmayan ehliyetsiz kişilerin, âyet ve hadislerle sabit olan hükümleri yok saymaları, toplumda bu kişilerin iddialarının karşılık bulması ve insanların da bu kişilere inanarak hükümleri yok saymaları, İslâm dininin ruhuna aykırı yanlış itikatların, bidatların ve küfre kadar gidilebilecek sapkın inanışların ortaya

⁴¹² Bakara, 2/183-187.

⁴¹³ İbrahim Kâfi Dönmez, "Oruç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayımları, 2007), 416-425.

⁴¹⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertibi'-Şerâi'*, II (Beirut: y.e.y. 1974), 75-77, Dönmez, "Oruç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 416-425.

⁴¹⁵ Buhari, "İman", 2, 34, 37, 40; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16.

⁴¹⁶ Dönmez, "Oruç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 416-425.

çıkmasına sebep olacaktır. Bütün bu doğabilecek olumsuz sonuçlar da düşünüldüğünde, İslâm'ın ilme verdiği önemin ne denli elzem olduğu anlaşılacaktır.

3. 1. 1. “Oruca Güç Yetirenler de Oruç Yerine Fidyeye Verebilirler” İddialarına Verdiği Cevaplar

Âtîf Efendi, dönemin yazarlarından Süleyman Nazif Bey ve Abdullah Efendi'nin oruç meselesi hakkındaki iddialarını değerlendirmiştir. Âtîf Efendi, yazarların "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ" *Orucu tutmakta zorlananlar için fidye vermeleri yeterlidir.*"⁴¹⁷ âyetini, sağlıklı ve mukim kimselerin fidye vermek sureti ile oruçtan muaf olabilecekleri şeklinde yorumlayan yaklaşımlarına "*Oruç Meselesi*" isimli makalesinde, "*Zarûriyât-ı dîniyyeden olan bir farzın yanlış tefsir edildiğini gördüm. Bu hatayı düzeltmek önemli bir dînî vazîfedir.*"⁴¹⁸ diyerek karşı çıkmıştır. Âyetlerden deliller sunarak cevaplar vermiştir. Bu yaklaşımları -aklı alanı dışına çıkarmak- olarak değerlendirir. Akıl, ilâhî hüccetlerden bir hüccettir ancak ibadetlerin vucubu, keyfiyet ve kemmiyet şartları, aklın kavrayamayacağı hükümler içerisine girmektedir.⁴¹⁹ Oruç ibadeti de bunlardandır.

Bu âyet hakkında; mensuh olduğunu iddia edenler ve âyetin mensuh olmayıp oruç tutmakta zorluk çeken yaşlı kimseler için olduğunu iddia edenler olmak üzere farklı iki görüş bulunmaktadır. Mensuh olduğunu savunanlara göre âyetteki يُطِيقُونَهُ ifadesi, istitaat yani -oruca gücü yetenler- (sağlıklı ve mukim olanlar) anlamındadır. Mensuh olmadığını savunanlar ise bu ifadeyi -oruç tutmakta zorlananlar- olarak değerlendirmiş ve bu ifadenin çok yaşlı kimseler (şeyh-i fânî) için kullanıldığına dikkat çekmişlerdir. Âtîf Efendi, bu görüşleri ayrıntılı bir şekilde inceleyip dayandıkları delilleri izah etmiştir.

Şimdi konu ile ilgili görüşlere ve dayandıkları delillere yer vereceğiz. Ardından Âtîf Efendi'nin Abdullah Efendi'nin iddialarına verdiği cevaplara geçeceğiz:

Mensuh olduğunu savunan müfessirlere göre "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ"⁴²⁰ âyeti, "*Oruç tutmaya güç yetirenler dilerlerse oruçlarını tutarlar, dilerlerse her gün bir fakiri doyurarak oruçlarını yerler.*" anlamına gelmektedir. Ancak âyetin bu ifadesi Bakara 185. "*Sizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin, kim de hasta olur veya yolcu*

⁴¹⁷ Bakara 2/184.

⁴¹⁸ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy. 50, 22-24.

⁴¹⁹ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy. 50, 22-24.

⁴²⁰ Bakara 2/184.

olursa başka günlerde oruç tutsun."⁴²¹ Âyeti ile nesh edilmiş, artık oruç tutmaya güç yetirenin fidye vererek orucu yemesine ruhsat kalmamıştır.⁴²² Bu anlayışa göre, başlangıçta müminler oruca alışincaya kadar böyle bir seçenek getirilmiştir. Oruç tutabilecek durumda olanların isterlerse fidye vererek bu ibadeti yerine getirmelerine izin verilmiştir, sonrasında ise bu izin kaldırılmış ve gücü yetenlerin oruç tutmaları gerekli kılınmıştır.⁴²³

Âtîf Efendi, âyetin neshedildiğini savunanların görüşlerini şöyle açıklar: Neshedildiğini savunanlara göre يُطِئُونَ sözü istitâat yani bir şeye güç yetip kadir olmak manasına gelen اطاق mastarından alınmıştır. Zamir ise oruca gider. Buna göre âyetin manası: "*oruca gücü yetenlerin şâyet tutmazlar ise fidye vermeleri vacip olur*" demektir.

Âtîf Efendi, "*Bu manaya göre, mükelleflerden orucun edasının şartlarını taşıyan kimseler, orucu kaza veya da fidye ile ifa etmek üzere mükellef kılınmışlardır.*"⁴²⁴ diyerek görüşünü ortaya koyar. Bu âyetin neshedildiğini savunan cumhurun delilleri; İmam Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Taberânî ile diğer hadis rivâyet edenlerin rivâyet ettikleri ve ashab-ı kirâmdan Seleme b. Ekvâ'nın şu sözleridir: " وَعَلَى الَّذِينَ يُطِئُونَهُ *âyeti nazil olduğunda isteyen oruç tutardı, isteyen iftar edip fidye verirdi. Bundan sonraki âyet nazil oluncaya kadar bu böyleydi. Sonra فَلْيُصِمُوا الشَّهْرَ فَلْيُصِمُوا* : *Sizden kim bu aya (Ramazan ayına) ulaşırsa oruç tutsun.*"⁴²⁵ *âyeti nazil oldu ve önceki âyeti neshetti.*"⁴²⁶ Bu rivâyetler, " وَعَلَى الَّذِينَ يُطِئُونَهُ *âyetin sağlıklı ve mukim hakkında olduğunu ancak tahyîr hükmünün mensuh olduğunu*"⁴²⁷ gösterir. İslâm'ın başlangıç dönemlerinde İslâm ümmeti alışılmışın dışında bir şey ile emir veya nehiy olunurken itaatsiz olmalarını engellemek ve onları bu hükme alıştırmak hikmetine binâen hüküm tebliğ olunurken, zorlama veya reddetme şeklinde değil, tavsiye şeklinde özenle açıklanıp, daha kolay yayılması için tedricen tebliğ olunurdu. Bu tarz tebliğin sünneti ilâhiyeden⁴²⁸ olduğunu söyleyen Âtîf Efendi, neshi savunanların, "*içkinin haram kılınması, kolaylık ilkesi gereği üç safhada gerçekleştiği gibi, orucun farz kılınması da tedrici bir şekilde gerçekleşmiştir.*"⁴²⁹ görüşünü benimsediklerini ifade etmiştir.

⁴²¹ Hayreddin Karaman vd. "*Kur'an Yolu*" (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014) 1: 281.

⁴²² Taberi, *Câmi'ul-beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, (İstanbul: Yeni Neşriyat yayınları, 1995), 1: 136.

⁴²³ Karaman vd. "*Kur'an Yolu*" 1: 279.

⁴²⁴ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy. 50, 22-24.

⁴²⁵ Bakara 2/185.

⁴²⁶ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy. 50, 22-24.

⁴²⁷ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy. 50, 22-24.

⁴²⁸ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy. 50, 22-24.

⁴²⁹ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy. 50, 22-24.

Âtîf Efendi, oruç ibadetinin tedrici bir şekilde farz kılındığını savunanların görüşlerini şöyle açıklamıştır: Medînetü'l-Münevvere'ye hicret edildiğinde eyyâm-ı biyz ve aşure gününde müstehap olduğu üzere oruç tutulması, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından emir olunmuştur. İkinci olarak hicretin ikinci senesinin Şabanında, " كُنِبَ عَلَيْكُمْ " وَ عَلَى الَّذِينَ : *Oruç sizin üzerinize yazıldı (farz kılındı).*" ⁴³⁰ âyeti nazil olmuştur. وَ عَلَى الَّذِينَ ⁴³¹ âyeti ile sağlıklı ve mukim olup oruca gücü yetenlere, fidye vermek ile oruç tutmak arasında bir tercih yapma hakkı verilmiştir. Üçüncü olarak " فَمَنْ شَهَدَ مِنْكُمْ " الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ : *Sizden kim bu aya (Ramazan ayına) ulaşırsa oruç tutsun.*" ⁴³² âyeti nazil olunarak Ramazan ayına ulaşanlardan oruç tutmaya gücü yeten herkese oruç tutmak farz kılınmıştır. Önceden verilen tercih hükmü neshedilmiştir. ⁴³³ Sonra nazil olan Bakara 185. âyette yer alan oruç ile ilgili emrin son şekli, bu durumu düzenlemiştir. Sağlıklı kişiler için bu izah ortadan kaldırılmıştır. Hastalar, yolcular ve buna kıyasen hamile ve emzikli kadınlar ile oruç tutmaya dayanamayan yaşlılar için bu izin geçerli olmaya devam etmiştir. ⁴³⁴

Âtîf Efendi, âyetin mensuh olmadığını savunanların görüşlerini ise şöyle açıklar:

Mensuh olmadığını savunanlar, âyetteki اطاق kelimesinin bir şeye güç yetirmede en aşağı seviyede olan kimse anlamında kullanıldığını ifade ederler. Âyetteki يُطِيقُونَهُ ifadesi, oruç tutmakta zorlananlar anlamına gelir ve çok yaşlı kimseler içindir. ⁴³⁵ Arap insanının bir şeye kudreti son derece zayıf olduğu zaman اطاق الشئ der. Arap dilinde, اطاق lafzı genelde kullanılmaz. Lügat erbabı, وسع kelimesinin kolaylık manasına geldiğini, طاقت kelimesinin ise şiddet ve meşakkat ile bir şeye güç yetirmek manasına geldiğini söylerler. Âtîf Efendi, bu nedenle " وَلَا نُحْمِلُنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ " ⁴³⁶ âyetindeki takat kelimesinin gücümüz yok, gücümüz yetmez manasında değil de bize zor gelen güçlük manasında olduğunu belirtir. Türkçede takatim kalmadı gücüm kalmadı ifadesi kullanılır. اطاق mastarı gücün zaafa uğraması, zayıflaması ve bitmeye yakın bir dereceye gelmesi anlamındadır. ⁴³⁷

Bu tahlile bakarak " وَ عَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ " âyetinin manası, takati kalmayan, gücü nihâyete ererek "şiddet ve meşakkatle oruç tutabilenlere fidye vermek vaciptir." demek

⁴³⁰ Bakara 2/183.

⁴³¹ Bakara 2/184.

⁴³² Bakara 2/185.

⁴³³ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.50, 22-24.

⁴³⁴ Mevdüdü, *Tefhîmü'l-Kur'an*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991) 1: 143-144.

⁴³⁵ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında", sy.51, 35.

⁴³⁶ Bakara 2/ 286.

⁴³⁷ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında", sy.51, 35.

olur. Âtîf Efendi, âyette bahsi geçen mükelleflerin yaşlı kimseler olduğunu ifade eder. Çünkü yaşlı kimseler, ne tamamen güçlüdür, ne de tamamen acizdir ikisinin ortasıdır. Şeyh-i fanî, ölümüne kadar her gün kuvveti noksanlaşan kimsedir. Bunlar tekrar kuvvet bulamadan ölürlür. Âtîf Efendi " علي اللذين يستطيعون veya da علي اللذين يعجزون *tabir olunmayıp* عَلَى الَّذِينَ يُطِيفُونَهُ şeklinde *tabir olunması kıraat belâgâtı icabıdır.*⁴³⁸ demiştir. Hanefilere göre yaşlı kimseye fidyenin vacip olması, âyetin bu manasına nazaran sabit olmuştur.⁴³⁹

Abdullah İbn Abbas'tan gelen rivâyetler, "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيفُونَهُ فِدْيَةٌ"⁴⁴⁰ âyetinin mensuh olmadığı, meşakkatle oruç tutabilen ihtiyar erkek ve kadınlar hakkında olduğu yönündedir. Serahsi, لا يُطِيفُونَهُ ifadesinin İbn Abbas tarafından لا يُطِيفُونَهُ (dayanamayanlar) şeklinde rivâyet edildiğini söylemektedir. Bazılarına göre de fiilin başında gizli bir " لا" olup yine (dayanamayanlar) anlamındadır.⁴⁴¹ Bu âyetin yaşlı kimseler hakkında olduğu, Hz. Ali ve Abdullah İbn Ömer tarafından da nakledilmektedir. Âtîf Efendi, Hanefiler ile Şâfilerin, gelen rivâyetler nedeni ile bu âyetin mensuh olmayıp çok yaşlı kimseler hakkında nazil olduğuna hükmettiklerini belirtmiştir.⁴⁴²

Hanefî fıkıh eserlerinde bu durum şöyle izah edilir: Yaşlı kişiye oruç, Ramazan ayına ulaşması nedeni ile farzdır. Zorluğa katlanır da oruç tutarsa farzı yerine getirmiş olur. Yaşlı kimselerin zorluk nedeni ile oruç tutmamaları mubâh kılınmıştır. Tutamadığı günler sayısınca, oruç yerine geçen fidye vermeleri gerekir. Bu konuda delil: " وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيفُونَهُ " âyetidir.⁴⁴³ Fidye verdikten sonra, oruç tutmaya gücü yeter hale gelen yaşlı bir kimsenin verdiği fidyenin hükmü batıl olur. Bu kimselerin önceden tutamadığı oruçlarını kaza etmeleri gerekir.⁴⁴⁴

Bu âyet nesh edilmemiş ve sözü edilen kişiler hakkında muhkem bir âyettir. Bununla birlikte nesh edildiğini savunanların görüşleri de sahihtir. Orada neshin tahsis anlamına gelme ihtimali de vardır. Çünkü önceki âlimlerin neshi tahsis anlamında kullandıkları örnekler pek çoktur.⁴⁴⁵

⁴³⁸ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında", sy.51, 35. Serahsî, *Mebûsût*, Tash. Mehmed Erkal, Hamdi Döndüren, Orhan Çeker, Fahrettin Atar, (İstanbul: Gümüşev Yay. 2015) 3: 156.

⁴³⁹ Serahsî, *Mebûsût*, 3: 156.

⁴⁴⁰ Bakara 2/184.

⁴⁴¹ Bk. Serahsî, *Mebûsût*, 203 dipnot, 3: 156.

⁴⁴² Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında", sy.51, 35.

⁴⁴³ Serahsî, *Mebûsût*, 3, 156.

⁴⁴⁴ bk. *Fetâva'l Hindîyye*, trc. Mustafa Efe, (Ankara: Akçağ Yay. 1994) 2, 48.

⁴⁴⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâm'l-Kur'an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: Buruc Yayınları, 1997), 1: 251.

Âtîf Efendi, âyetin mensuh olduğuna veya çok yaşlı kimseler hakkında nüzulüne hükmedilmiş olunsun, sağlıklı ve mukim olan kişilerin Ramazan'da oruç tutmalarının farz olduğunu belirtmiştir. O, "*Naslarda ve mütevâtir olarak nakledilen hadislerde bu husus kat'î surette bildirilmiştir ve bu konuda ümmet icmâsı vardır.*"⁴⁴⁶ diyerek sağlıklı ve mukim olan kimselerin fidye ile oruçtan kurtulmalarının şer'an mümkün olmadığını ifade etmiştir.

Orucun farz oluşunun delili, "كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ: Oruç size farz kılındı." âyetinden (Bakara, 2/183), "فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ: Sizden kim Ramazan ayına yetişirse onda oruç tutsun." âyetine (Bakara,2/185) kadar olan bölümdür. Bu âyette orucun kişiye farz olmasını gerektiren neden açıklanmaktadır. Bu da Ramazan ayına yetişmekten ibarettir. Orucun tutulması, Allah'u Teâlâ'nın, "فليصمه" *onda oruç tutsun.*" buyruğu ile emredilmiştir.⁴⁴⁷

Âtîf Efendi, âyetin mensuh olduğunu kabul edenlerin ve etmeyenlerin görüşlerini değerlendirdikten sonra Süleyman Nazif ve Abdullah Bey'in iddialarına şöyle cevaplar vermiştir:

Âtîf Efendi, Abdullah Efendi'nin Bakara suresinin 183-184-185 âyetlerini mücmel bir şekilde tercüme ettiğini, وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ âyetini de gücü yetip de oruç tutmayanlar fidye versinler şeklinde tefsir ettiğini ifade etmiştir.⁴⁴⁸ O, Abdullah Efendi'nin şu sözlerine yer verir

Şimdi şu âyeti kerimede bildirilen ahkâma göre ben ister oruç tutarım ister fidye olarak bir veya birkaç kişinin karnını doyururum ve orucu yerim, karşıma bir takım kişiler çıkıp da فليصمه lafzı fidyeyi neshetmiş orucu vacip kılmıştır mı diyecek? يُرِيدُ فليصمه lafzı icap için değildir 'ne zaman tutalım' sorusunun cevabıdır. Buna da " : اللهُ بِكُمْ الْيُسْرَ" ⁴⁴⁹ âyeti delildir.⁴⁵⁰

Âtîf Efendi'nin, Abdullah Efendinin iddialarına verdiği cevaplara geçelim.

اطاقة kelimesinden gelen يطيقونه kelimesinin, mensuh olmadığına karar verip ona istitâat manası verildiği takdirde bu âyetin anlamı, -gücü yetip de oruç tutmayanlara fidye vermek vaciptir- demek olur. Hâlbuki فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ âyetinin manası "*Ramazan ayında hazır olanlardan gücü yeten her ferde Ramazan orucunu tutmak farzdır*" demektir ki bu takdire göre âyetlerin anlamları teâruz etmiş olur.⁴⁵¹ Âtîf Efendi,

⁴⁴⁶ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında", sy.51, 35.

⁴⁴⁷ Serahsî, *Mebûât*, 3: 77.

⁴⁴⁸ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁴⁹ Bakara 2/185.

⁴⁵⁰ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁵¹ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

"Allah'ın kelimında teâruz muhal olduğundan onu def etmek vaciptir."⁴⁵² demiştir. O, "Teâruz ortadan kaldırmak için ya evvelki âyet ikinci âyete yahut ikinci âyet evvelki âyete hamledilir. Bu uzlaştırma sureti ile de teâruz ortadan kalkmış olur."⁴⁵³ sözleri ile âyetler arasında -lâfzen de olsa- teâruz varsa bu iki âyetin nasıl cem ve te'lif edileceğinin yöntemini ortaya koymaktadır.

Âtîf Efendi, "Târuzu def için فليصمه âyetinde tasarruf etmek caiz değildir. Âyetlerin arasını uzlaştırmak için يطبقونه kelimesine bakmak gerekir."⁴⁵⁴ demiştir. Tilavet ve kitabet olarak فليصمه lafzının nüzul zamanına bakacak olursak يطبقونه kelimesine yakın veyahut ondan daha önce nazil olmuştur. Zaman olarak yakın ise اطاق kelimesine bir şeye güç yetirmekte oldukça zorlanması kudret derecesinin en aşağı seviyede olması manası verip İbn Abbas ile diğer âlimlerin dayandırdıkları gibi وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ âyetini çok yaşlı olan kimselere dayandırmak gerekir. Nüzul olarak daha önce ise cumhurun görüşleri doğrultusunda tercih hükmünü neshettiğine hükmetmek gerekir.⁴⁵⁵ Başka türlü bir tasavvur ihtimali düşünülemez.

Abdullah Efendinin, "فليصمه icap için değildir, bu kelime ne zaman tatalım sualinin cevabıdır."⁴⁵⁶ sözlerine, Âtîf Efendi: "Nasların arasında bir birleştirme/uzlaştırma yapmak için ikinci âyeti bu şekilde yorumlamasına ve âyette bir tasarrufta bulunmasına Abdullah Efendinin makamı müsait değildir."⁴⁵⁷ şeklinde cevap vermiştir. O, "İçtihat imkânını elde etmek için deliller mevcut iken bu imkânlara ve yeterliliklere sahip olmayan kişilerin, içtihâda yeltenmeleri yanlıştır."⁴⁵⁸ ifadesinde bulunarak Abdullah Efendi'nin içtihâda ehil olmadığını belirtmek istemiştir.

Şimdi de فليصمه ifadesini inceleyelim: فليصمه ifadesi mutlak bir emirdir. Emir, mutlak olduğu ve karine taşımadığı zaman vucûba delalet eder.⁴⁵⁹ Önce gelen كُتِبَ عَلَيْكُمْ âyeti de kat'î bir delildir. Şâri' bize bir şeyi emrederse o şeyi yapmak bizim için farzdır. Allah, " وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ : Namazı kılın zekâtı verin." diye emrediyor. Bizim için namaz kılmak, zekât vermek farz olmuş oluyor.⁴⁶⁰ Oruç âyetindeki emir

⁴⁵² Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁵³ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁵⁴ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁵⁵ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁵⁶ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁵⁷ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁵⁸ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁵⁹ Cüveyni, *Varakât*, trc. Adnan Memduhoğlu, 53.

⁴⁶⁰ Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, 1: 48.

siygasının vücûptan başka bir manaya gelme ihtimali yoktur.⁴⁶¹ " أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ " Sayılı günler." ⁴⁶² âyeti ile orucun vücûb zamanı beyan edilmiştir. Yani ne zaman tutalım? gibi bir suale gerek kalmaz. Böylece فليصمه sözünün cevap olma ihtimali de bulunmaz. "Eğer فليصمه ifadesi orucun zamanı olan belirli aya işaret eder denirse bu bir hata olur." ⁴⁶³ Tayini ifade eden فليصمه kelimesi değil Şehr-i Ramazan ifadesi ve فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ âyetindeki lafızlardır.

Âtîf Efendi, "Şu halde فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ âyetini tayine hamletmek ve içerdiği من فليصمه, شهد, lafızları mücerret görmek, bu lafızları ihmal etmek olur. Hâlbuki bir lafzın kullanılması o lafzın ihmalinden evladır." ⁴⁶⁴ demiştir. Bu, İslâm Hukukunda çok önemli bir kuraldır: "Kur'an Kerim'in her lafzı vahiydir, her harfi bir mana ve bir hakikat ifade eder. Onun için hiçbir harfinin ihmali kat'iyen caiz ve doğru olamaz." ⁴⁶⁵

O, يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ âyeti ile beyan buyrulan الْيُسْرَ kelimesinin, iftar hususunda hasta ile yolcuya verilen ruhsatın delili olduğunu belirtir. İbn Abbas hazretleri de bu şekilde tefsir etmiştir. Âtîf Efendi, يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ âyeti ile ilgili şöyle açıklamalarda bulunur: Bu âyetin, "Sağlıklı ve mukimin, iftar ile fidye arasında serbest bırakılmasına hamledilme ihtimali olamaz." ⁴⁶⁶ çünkü tüm ümmet, sağlıklı ve mukim olan kimselerin ramazan ayında oruç tutmalarının farz olduğunda icmâ ve ittifak ettikleri gibi Allah'ın Kitabı ile Resûlü'nün sünneti de bu hususu aktarmıştır. Oruç tutmaya engel bir hastalığı olmayan ve mukim olan kişilerin fidye ile oruçtan kurtulmaları kat'iyen mümkün değildir. ⁴⁶⁷

O, âyetler arasında Kur'an lafızlarının şumulü haricinden başka bir şekilde yani beşer fikri karıştırılarak telif yapmanın, mümkün olmadığını belirtmiştir. Âyetler arasında telif, sadece Kur'an-ı Kerim'in ruhundan almak sureti ile yapılır. ⁴⁶⁸

Âtîf Efendi, Abdullah Efendi ve Süleyman Nazîf Bey'in, neshi reddedip tahyîr hükmünü savunmakla oruç mükellefiyetini içeren, "فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ , كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ" âyetlere, فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ hadisinin kat'î delil oluşuna ve tevatür olarak gelen amelî sünnete muhalefet ettiklerini söylemiştir. O, "Kat'î deliller karşısında içtihadâ hangi

⁴⁶¹ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar" , sy.52, 55-57.

⁴⁶² Bakara 2/184.

⁴⁶³ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁶⁴ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy. 52, 55-57.

⁴⁶⁵ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy. 52, 55-57.

⁴⁶⁶ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁶⁷ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁶⁸ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

kaynak cevaz verebilir. Eğer verilirse bu rey ve içtihat sonrasında âyetler arasında meydana gelen teâruzun defî ne suretle mümkün olabilir."⁴⁶⁹ diyerek zarûriyât-ı dîniyyeden olan kat'î bir hükmün ret ve inkârının çok önemli bir hata olduğuna dikkat çekmiştir.

Âtîf Efendi, "Beşer, dini kendi akıl ve reyinden değil Rabbinden almıştır. Akıselim; ilâhi hüccetlerden bir hüccet, ilim yollarından bir yol, şar'in hitaplarını anlamak, dînî ve uhrevî maslahatları bilmek için bir alettir."⁴⁷⁰ düşüncesini savunmuştur. Akıl, âlemin yaratılması ve tevhit gibi akıl dairesinde bulunan bazı dînî hakikatleri bilmekte yeterli ise de ahiret ahvalini tafsilatta, ibadetlerin vakitleri, zekâtın sınırı, kefâret miktarları gibi aklın kavramakta güçlük çektiği bazı hükümlerde yetersizdir. Bu hüküm çeşitleri, akıl ile değil mucizeler ve haberi sadık ile bilinebilir. Bu hükümler Şâri'in beyanı ile sabittir.

Akıl ancak bu hükümlerin imkânını idrak edebilir ve Şâri'in hitabını anlayabilir. "İşte bunun içindir ki Allah, dînî emirler ve dünyevî maslahatlarda beşerin muhtaç olduğu hükümleri ve yüce hakikatleri insanlara ulaştırıp öğretecek peygamberler göndermiştir."⁴⁷¹

İslâm'ın beş esasından biri olan orucun; meşruiyeti, şartları, keyfiyeti, vakitleri ve miktarları gibi hususlar, aklın tek başına idrak edemeyeceği hususlardandır. Akıl bunları Allah'ın Kitabı ve Resûlün sünnetinden almak ve anlamak mecburiyetindedir. Bu konuda sadece akla itibar edip vahyi göz ardı etmek yanlıştır.

İslâm, prensiplere sahip insan hayatına hizmet eden toplumu ileriye taşıyan, belli bir sistematiğe sahip olan bir dindir. Hayatın dinamizmine uygun tıkanıklığa mahal vermeyen ilerlemeyi, gelişmeyi, hedefleyen önemli bir içtihat müessesesi vardır. İçtihat şartlarına haiz kimselerin, ancak İslâm dairesi ve içtihat alanı dışına çıkmadan içtihat etmeleri gerekmektedir.

Kat'î delil karşısında içtihâda başvurulamaz. İçtihat, kilitli bir kapıyı açan anahtara benzer. Açık olan bir kapı için anahtar gerekmeyeceği gibi naslar tarafından açık bir şekilde beyan edilmiş, içtihat alanı dışında olan hükümlerde de içtihâda gidilemez. İçtihat nassın bir alternatifi değildir. İçtihat, nassın açıklanmasında başvuru olan bir yoldur.⁴⁷²

⁴⁶⁹ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.52, 55-57.

⁴⁷⁰ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.50, 22-24.

⁴⁷¹ Âtîf Efendi, "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar", sy.50, 22-24.

⁴⁷² Şafîî, *er-Risale*, 39.

Naslar arasındaki teâruzu gidermek, Kur'an'ın ruhuna uygun olarak belli bir sistem içerisinde yapılması gerekir. Çünkü Kur'an'ın her harf ve kelimesi vahiydir. Kur'an'ın bir kelimesi üzerinde Kur'an dışına çıkılarak arzu ve isteklere göre bir tasarrufta bulunmak, içtihadın hem sistemine hem de ruhuna aykırıdır.

Naslarda yapılacak bir tasarruf fıkıh usûlü çerçevesinde yapılmalıdır. Bu tasarrufta bulunacak kimseler ilmî yeterliliğe sahip olmalıdır. Âtîf Efendi'nin, oruç meselesi hususunda yaptığı inceleme ve değerlendirmeleri, fıkıh usûlüne hâkim olduğunu bize göstermektedir.

3. 1. 2. Oruç Kefâretini Reddedenlere Verdiği Cevaplar

Âtîf Efendi'ye göre, içtihadâ yetkisi olmadığı halde birtakım "müçtehit taslakları" ortaya çıkmıştır. İchtihadâ yeltenen bu kimseler, ehl-i sünnet tarafından faziletleri kabul edilen dört imam gibi âlimlere dil uzatmaktadırlar. Bütün müçtehitlerce kabul edilen dînî meseleleri inkâr etmekte, İslâm toplumunu yanlış yollara sürüklemektedirler.⁴⁷³ Âtîf Efendi, "*Kendilerine müçtehit süsü veren kimseler, Hanefîlerin tamamının ittifakı ile müftâbih olan Mutun-ü Erbaa*⁴⁷⁴ ve diğer kitapların genelinde, muteberliğine hükmedilmiş oruç kefâretini inkâr etmek sureti ile yüzlerce halkı dalâlete sürüklemektedirler.⁴⁷⁵ cümlelerinde, bahsi geçen kimselere Abdürreşit İbrahim Efendi'yi örnek olarak vermektedir.

Âtîf Efendi, dönemin yazarlarından Abdürreşit İbrahim Efendi'nin, oruç kefâretini reddeden iddialarından şöyle bahsetmiştir:

Abdürreşit'in, 'Bir insan orucunu bir gün bozar ise buna altmış bir gün kefâret oruç tutmasına zihâr kefâretine kıyasen bazı fakihler fetva vermişler ve bu meseleyi âlimler tetkik etmemişlerdir. ' يُرِيدُ اللهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ ' : Allah, sizin için kolaylık istiyor güçlük çekmenizi istemiyor.⁴⁷⁶ buyurur. Hâlbuki bu mesele hiç bir delile dayanmaz delile dayanmayan bir şeyi ben kabul edemem.' sözleri tepeden tırnağa kadar hatadır.⁴⁷⁷

⁴⁷³ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2715.

⁴⁷⁴ Hanefî fıkıh geleneğinde dört müellifin kaleme aldığı ve en sahih fetva ve görüşlerin bir araya getirildiği müteahhirun devri Hanefî âlimleri arasında meşhur olan eserler, Abdullah b.Mahmut el-Mevsili/*el-Muhtar*, İbnu's-Saati/*Mecmau'l-Bahreyn*, Ebû'l-Berekat en-Nesefî/*Kenzu'd-Dekaik*, Sadru's-Şeria/*Vikâyetu'r-Rivaye*.

⁴⁷⁵ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2715.

⁴⁷⁶ Bakara 2/185.

⁴⁷⁷ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2715.

Şimdi de bu iddialara verdiği cevaplara değinelim:

1. İddia sahibinin "*Bir adam bir gün orucunu bozarsa altmış bir gün oruç tutması*" sözleri hatadır. Çünkü oruç kefareti, sadece altmış gün oruca mahsus olmayıp tertip üzere olan; bir köle azadı, buna gücü yetmiyorsa ara vermeksizin altmış gün oruç tutmak, buna da gücü yetmiyorsa altmış yoksulu sabah akşam bir gün doyurmaktan ibarettir.

2. "*Zihâr kefareatine kıyasen*" sözü hatadır. Çünkü fakihlerin oruç kefareti ile ilgili görüşleri kıyas değil, oruç kefareti zihâr kefareatine keyfiyet ve nicelik bakımından teşbih etmektir.

3. "*Bazı fakihler fetva vermişlerdir.*" sözü de hatadır. Çünkü esasen mesele hakkında fetva veren bazı fakihler değil fakihlerin tamamı ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'dir. (Cinsel ilişkinin oruç kefareti gerektirdiği hususunda âlimler ittifak etmiştir)

4. "*Bu meseleyi âlimler tetkik etmemişler*" sözü de hatadır. Çünkü âlimler bu konuda tetkik ve tafsilatı tamamlamışlardır.

5. "*Allah Teâlâ: ' يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ ' buyuruyor. Ancak oruç kefaretinde kolaylık yoktur*" sözü de hatadır. Çünkü bu âyet, Muhammed Ümmeti hakkında nazil olmuştur. Eski ümmetler hakkında meşru kılınan birini öldürmeye nispetle oruç kefaretinde kolaylık olduğu emri aşikârdır.

6. "*Bu mesele hiçbir delile dayanmaz. Delile dayanmayan bir şeyi kabul edemem.*" sözü de hatadır. Çünkü bu mesele nassın ibare ve delâletine dayanır.⁴⁷⁸

Âtîf Efendi'nin konu ile ilgili tespitlerine geçmeden önce oruç kefareti reddeden isimler arasında yer alan Mûsâ Cârullah Bigiyev ve Hüseyin Atay'ın görüşlerine kısaca yer vereceğiz. Âtîf Efendi'nin değerlendirmelerinin oruç kefareti reddedenlere verilen cevaplar niteliğinde olduğundan, çalışmamızda bu iki ismin görüşlerine yer vermekte fayda mülâhaza etmekteyiz.

Mûsâ Cârullah Bigiyev, Hz. Peygamber döneminde zihâr olayı ile oruç bozma hadisesinin aynı anda meydana geldiğine dair kesin bir delilin olmadığını belirtir. Ona göre, nakledilen hadisler oruç bozma kefareti delil olamaz. Çünkü hadislerde yükümlü kılınan kefareti, zihâr kefaretidir Mûsâ Cârullah, yeme ve içme yoluyla orucun bozulmasında kefareti gerekli gören iki mezhebin, nass bulunmadığı için kıyasın yardımına başvurduklarını ifade etmektedir. Ona göre, zihâr kefareti Mücadele

⁴⁷⁸ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2715.

sureesindeki âyetler⁴⁷⁹ ile kesin olarak sabittir. Mûsâ Cârullah, "Hz. Peygamber'in dili ile sabit olmuş kefâreti, âyet-i kerîmelerde sabit olan kefârete hamletmek gerekir. Aksi halde Hz. Peygamber âyetleri ihmal etmiş olurdu. Kefâret zihar kefâreti olur ise oruç bozma suçu kefâretsiz kalır."⁴⁸⁰ ifadeleri ile kasten oruç bozmanın kefâret gerekmeceğini dile getirmektedir.

Oruç kefâreti ile ilgili Mûsâ Cârullah Bigiyev'in iddialarına benzer yaklaşımlar günümüzde de mevcuttur. Âyet ve hadislerde oruç kefâretine delil olabilecek her hangi bir karine olmadığını iddia eden Hüseyin Atay, âlimlerin oruç kefâretine dair görüşlerini yanlış bir kıyas ile zihar kefâretine benzettikleri hüküm olarak değerlendirmiştir. Oruç kefâretine delil gösterilen hadislerin sahih olmadığını ve oruç kefâretine delil olamayacağını ifade eden Hüseyin Atay, insanın orucunu bozması, mazereti küçük veya büyük ne olursa olsun kefâreti asla gerektirmeyeceğini yalnız gününe gün oruç tutması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁸¹ Hüseyin Atay, oruç kefâretine delil olarak gösterilen hadislerin sahih olmadığını, Mûsâ Cârullah ise oruç kefâretine delil olarak gösterilen hadislerin aslında zihar kefâretine delil olduğunu, oruç kefâretine dair Kur'an ve hadislerde delil olmadığını iddia etmek sureti ile oruç kefâretini reddetmişlerdir.

Şimdi de Hanefiler ile Şafiîlerin bu husustaki görüşlerine ve Âtîf Efendi'nin konu ile ilgili tespitlerine yer verelim.

Hanefiler ile Şafiîlerin oruç kefâretine delil olarak gösterdikleri Kütüb-i Sitte'de zikredilen hadis, Ebû Hureyre'den rivâyet olunmuştur:

Hz. Peygamberin (s.a.v.)'in yanında otururken bir kimse geldi ve: 'Ey Allah'ın Resûl'ü helak oldum diye halinden yakındı Peygamber (s.a.v.) 'Seni helak eden nedir?' dedi. O kimse, 'Ramazanda oruçlu iken eşime yaklaştım' dedi. Bunun üzerine Hz Peygamber, 'Bir köle azat edebilir misin?' buyurdu. Adam 'Hayır' dedi. Hz Peygamber, 'O halde altmış yoksulu doyurabilir misin ?' dedi. 'Buna da güç yetiremem ya Resûlullah' karşılığını verdi. Bu arada Hz Peygamber'e içerisinde hurma dolu büyük bir sepet getirildi. Resûlullah; 'Al bunu tasadduk et.' buyurdu. O kişi ' Benden daha fakirine mi? Seni hakikat üzere gönderen Allah'a yemin ederim ki, siyah taşlı şu Medine şehrinin içinde benden ve ailemden daha muhtaç kimse yoktur' dedi. Resûlullah (s.a.v.) yan dişleri görülünceye kadar güldü ve 'Haydi bunu al ve ailene yedir.' buyurdu.⁴⁸²

⁴⁷⁹ Bk. Mücadele 58/1-4.

⁴⁸⁰ Mûsâ Cârullah Bigiyev, *Uzun Günlerde Oruç*, sadeleştiren, Abdullah Kahraman, (İstanbul: İz yayıncılık, 2009), 244.

⁴⁸¹ Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar*, (İstanbul: Atay Yayınları, 2012), 1: 28.

⁴⁸² Buhârî, "Sıyam" 30-31.

Bu rivâyetin ibaresinden, hem Hanefiler hem de Şafîiler cinsel birleşme yolu ile oruç bozulduğunda kefâretin vacip olduğunu istinbat etmişlerdir.⁴⁸³

Kasten yiyen içen kimseye Hanefilere göre kaza ve kefâret gerekir.⁴⁸⁴ Gıda veya deva olan bir şeyi kasten yiyen bir kimseye kaza ve kefâret lazım gelir. Ancak gıda veya deva kastı olmadan yiyen kimse için sadece kaza yapması gerekir. Hanefî fıkıh kitaplarının genelinde bu böyledir.⁴⁸⁵ Hanefîlerin, görüşlerini dayandırdıkları delilleri şu hadis-i şeriftir: "*Bir kimse Peygamber (s.a.v.)'e: 'Ya Resûlullah Ramazan'da orucumu bozdum der. Peygamber (s.a.v.), hastalık ve yolculuk olmadan mı diye sordu. Bu kimse evet dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.) bir köle azad et.' Buyurdu.*"⁴⁸⁶ Hz. Ali, "*Kefâret yeme, içme ve cinsel ilişkiden dolayı olur.*" demiştir. Kişinin yeme ve içme ile orucunu bozması, delilin ifade ettiği haramlığı çiğneme anlamı içerir. Yeme ve içme ile oruç bozma, cinsel ilişki ile oruç bozma gibidir. Serahsî bunun açıklamasını şöyle yapar: Hilalin görülmesi nedeni ile orucu bozan şeylerin mübah olduğunu bildiren, delilin kapsadığı şeyleri (yemek, içmek, cinsel ilişki gibi) içine alır. Delilin bildirdiği haramlığı çiğnemek ise tam bir suçtur.⁴⁸⁷

Şafîilere göre kefâret gerekmez. Kıyasın hilafına vaki olan bir şeye başka bir şey kıyas edilemez. Delil olarak kullanılan nassın⁴⁸⁸ belirttiğine göre kefâretin farz olmasına neden olan şey, orucu ortadan kaldıran cinsel ilişkidir. Yemek nedeni ile kefâret gerekli görülecek olursa bu kıyas işlemi, cinsel ilişkiye kıyasla olur. Kefâret konusunda kıyas işlemez.⁴⁸⁹

Şafîiler, Hanefîlerin yemek ve içmeyi cinsel birleşmeye kıyas olarak ispat ettiklerini söylerler. Âtîf Efendi, "*Hanefîler bu meseleyi kıyas ile ispat etmediklerinden Şâfiî'nin itirazı düşmüştür.*"⁴⁹⁰ demiştir. Hanefîler, kefâreti kıyas ile değil delile dayandırarak farz kılmışlardır. Bedevi, cinsel ilişkide bulunduğunu söylemiş ve onun suç olmadığını belirtmiştir. Çünkü cinsel ilişki, onun malik olduğu kendi hanımında işlenmiş bir fiildir. Suç, oruç bozma suçudur. Kefâreti gerektiren neden, suç oluşturan oruç bozmadır. Kefâret, oruç bozmaya dayandırılır. Kural olarak farzlar, nedenlerine

⁴⁸³ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâl", sy. 103, 2717.

⁴⁸⁴ Serahsî, *Mebûsût*, 3: 111.

⁴⁸⁵ Mevsîlî, *İhtiyar*, Metni el Muhtar lil Fetva trc. Celal Yeniçeri (İstanbul: Şamil yayınları, 1984) 64-65; Serahsî, *Mebûsût*, 3: 111; Merginânî, *Hidaye*, çev. Ahmet Mevlânî, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1991) 1: 268, bk. *Fetâva'l Hindiyeye*, 2-41.

⁴⁸⁶ Muvatta, "Sıyam" 3.

⁴⁸⁷ Serahsî, *Mebûsût*, 3: 112.

⁴⁸⁸ bk. Buhârî, "Sıyam" 26.

⁴⁸⁹ Serahsî, *Mebûsût*, 3: 111.

⁴⁹⁰ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâl", sy. 103, 2717.

dayandırılırlar. Bunun delili, oruç bozma bulunmadığı için unutarak yiyip içene kefâretin olmayışıdır. Tam bir suç oluşturan oruç bozma, cinsel ilişkide meydana geldiği gibi yemekle de meydana gelir. Ayrıca yeme nedeniyle oruç bozmaya kefâret öncelikle gerekmektedir. Kefâret caydırıcı olmak üzere farz kılınmıştır. Oruç vakti içinde insan tabiatının yemek yeme arzusu, cinsel ilişki arzusundan daha kuvvetli ve yeme arzusuna karşı sabır daha zordur. Onun için yeme nedeni ile kefâret öncelikle farz kılınmalıdır. Ana babaya "öf" demenin haram oluşu⁴⁹¹ onlara sövmenin öncelikle haram olmasını gerektirir.⁴⁹²

Öte yandan orucun ibadet olmasından dolayı, yeme haramlığı ile cinsel ilişkinin haramlığı birbirine eşittir. Oruçta yeme ile cinsel ilişkinin eşitliğinin delili, unutarak yiyip içen kişi konusudur. Hanefiler unutarak yiyen içen kişi hakkında gelen nassı,⁴⁹³ cinsel ilişki hakkında da gelmiş kabul ederler. Cinsel ilişki nedeni ile kefâretin gerekliliği konusunda gelen nas, yeme hakkında da gelmiş sayılır. Hanefilerin bu konudaki görüşlerini özetleyecek olursak, oruç gıda olan veya tedavide kullanılan bir şeyle bozulduğu zaman caydırmak için ona kefâret hükmü verilir. Çünkü insan tabiatı, sağlığını korumak için gıdayı veya yeniden sağlığına kavuşmak için ilacı ister.⁴⁹⁴

Kefâret, Ramazan orucunu bozmaktan insanları sakındırmak için konulmuştur. Cinsel ilişkide bulunan kimseye kefâret gerekirse; bir şey yiyerek veya içerek orucunu bozan kimseye öncelikle gerekir. Çünkü cinsel ilişki, nefsin bir arzusu olan şehvetten doğar. Yeme ve içme duygusu da nefsin bir arzusudur. Zira aşırı derecede susuz veya aç bir kimsenin şehveti azalır. Bu durumda asıl önlenmesi gereken oruçlunun yeme veya içmesidir. Öyleyse Şâri'i, oruçlu iken eşi ile beraber olan kimseye kefâreti emretmiş olduğuna göre, yeme ve içme ile orucu bozana öncelikle emretmiş demektir.⁴⁹⁵

Hanefî veya Şâfiî taklît edilmiş olsun üzerinde ittifak edilen meselelerde mukallidin muhalefet etmesi şöyle dursun müçtehit bile olsa nassa boyun eğmesi gerekmektedir.⁴⁹⁶

Hanefiler ile Şâfiîlerin görüşlerine yer verdikten sonra Şimdi de Âtîf Efendi'nin oruç kefaretilerini reddedenlere verdiği cevaplara geçelim:

⁴⁹¹ İsra, 17/23.

⁴⁹² Serahsî, *Mebisût*, 3: 112.

⁴⁹³ bk. Buhârî, "Siyam", 26.

⁴⁹⁴ Serahsî, *Mebisût*, 3: 113.

⁴⁹⁵ Çolak, "Oruç Kefâretinin Dayandığı Hadislerin Tahlili", *Ekev Akademi Dergisi*, sy. 23. (2005): 152.

⁴⁹⁶ Âtîf Efendi, " Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2717.

İddia sahibinin yemek ve içmek ile kefâret gerekmez görüşünü savunması halinde, onun öncelikle mezhebini tayin etmesi gerektiğini söyleyen Âtîf Efendi, iddia sahibi Şâfiî mezhebinden ise "*Şâfiîlerin savundukları bir meseleyi Hanefîlerden oluşan bir guruba hitap ederek ben Hanefî mezhebindeki bu oruç kefâreti meselesini kabul etmem demesi mantıksızlıktır.*"⁴⁹⁷ demiştir. İddia sahibinin Hanefî mezhebinden olması halinde ise "*Bu mesele hiçbir delile dayanmaz delile dayanmayan bir şeyi ben kabul edemem*" sözleri nedeni ile onun ne hadis kitaplarını ne de fıkıh kitaplarını mütalaa etmediği ortaya çıkar. Böyle bir mukallidin, Hanefî imamlarının ittifakı ile istinbat ettikleri bir meseleyi kabul etmem demesi ise muteber değildir.⁴⁹⁸

Âtîf Efendi, iddia sahibi bu meselede, "Hanefî ve Şâfiîlerin her ikisinin sözleri ile de amel edilebilir" derse, Hanefîler her iki surette kefâret gerektiğini, Şâfiîler ise yalnız cima yapmak sureti ile kefâretin vuku bulacağını söylediklerinden, bu durumun, "telfike çağrı" olacağını ifade etmektedir.⁴⁹⁹

İddia sahibi, Hanefîler ve Şâfiîlerin görüşlerini reddetmesi halinde yeni bir mezhep meydana getirmek iddiasında bulunur.

Hoca efendi bir meselede ne Hanefî ne Şâfiî ve ne de diğer imamları tanımam bu konuda tamamına muhalifim demek istiyorsa ben de onlar gibi müçtehidim asla birini taklîde ihtiyacım yoktur iddiasında bulunmuş olur. Yahut onlardan birini taklît ettiğim halde hususi olarak bu meselede onlara muhalifim demesi anlamına gelir.⁵⁰⁰

Böyle bir iddiada bulunulması halinde ise:

Halk bir mezhebe yönlendirilmek istenirse şu bilinmelidir ki dört imamdan birinin mezhebine uyup da ehl-i sünnet itikadında bulunan hiç kimse böyle beşinci, altıncı ve yedinci mezheplere iltifat göstermeyecekleri için beyhude yorulmanın manası yoktur. Ben müçtehit değilim müçtehitlerden birine mukallidim diyorsanız bu surette de sıradan bir mukallit olduğunuz halde müçtehide muhalefet etmeniz lazım gelir ki bu da bir cinnet şekli veya da cehl-i mürekkebe olmaktan başka bir şekilde tarif edilemez. Eğer cinnet şekli ise tedavisi mümkündür. Cehl-i mürekkebe ise bunun tedavisi gâyet müşkül olmakla beraber sahibinin liyakatini yok ettiği için nihâyetinde ebediyete kadar azaba ulaştırır ki böyle bir kişinin kurtulmak için Hidâyet-i Rabbaniye den başka bir çaresi yoktur.⁵⁰¹

şeklindeki ifadeleri ile hatada ısrar edip katmerli cahile dönüşen kimselerin ancak tövbe ve istiğfar ederek bu cehaletten kurtulabileceklerini belirtmiştir.

⁴⁹⁷ Âtîf Efendi, " Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2717.

⁴⁹⁸ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2717.

⁴⁹⁹ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2717.

⁵⁰⁰ Âtîf Efendi, " Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2717.

⁵⁰¹ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli", sy. 103, 2717.

Âtîf Efendi, Abdürreşit İbrahim'in, "*Bir insan bir gün orucunu bozarsa buna altmış bir gün oruç tutmasına inançsızlığı temizlemeye kıyas olarak bazı fakihler fetva vermişlerdir.*"⁵⁰² iddialarına ise şöyle cevap verir: "*Yemek ve içmek sureti ile oruç kefâretini, inançsızlığı temizlemeye kıyas olarak ispat eden hiçbir fakih yoktur.*"⁵⁰³ Çünkü Hanefiler bu meseleyi delillerle ispat etmişlerdir.

Âtîf Efendi, iddia sahibinin "*Bu mesele hiçbir delile dayanmaz, delile dayanmayan bir şeyi de ben kabul edemem sadece siz değil hocalarınız bile buna delil bulamaz akıl da bunu kabul etmez*"⁵⁰⁴ sözleri nedeni ile fıkıh ve hadis kitaplarını mütalaa etmediğini, usûl ilmini de bilmediğini ifade etmiştir.⁵⁰⁵ Böyle kimseler için de içtihat ehliyetinin gerekliliğine şu sözleri ile dikkat çekmiştir:

Ey koca müçtehit taslağı! Mücerret kendi fikir ve hayallerinize göre hükümler ve içtihatlar yürüteceğinize ilmî tatbikatlarda bulunmanız gerekmektedir. İslâm dininin temel kaynaklarını mütalaa ederek temel dînî ilimler almanız gerekir. İlmî yeterliliğiniz olmadan içtihat taslamaktan, dalalet düşen ve düşüren olmaktan İslâm ehli arasına tefrika sokmaktansa takıyyede bulunmanızın daha iyi olacağı inancındayız.⁵⁰⁶

Hanefiler, kefâreti örf olarak hükmen ve aklen ispat ettikleri gibi nassın ibaresi ve delaleti ile de ispat etmişlerdir.⁵⁰⁷ Âtîf Efendi, Hanefî ve Şâfiî'nin oruç kefâreti hakkındaki görüşlerini değerlendirmiş, değerlendirdiği görüşlerden Hanefîlerin görüşünü benimsemiştir.

O, "*dalâlet erbabının*"⁵⁰⁸ şerhlerinden din ve dünyamızı korumak için İmam Birgivî'nin, "*İlim kifâyeti bulunan her şahısın ilim sıfatına bürünmüş sözleri ile amel etmek caiz değildir.*"⁵⁰⁹ sözleri ile ikazda bulunurken Birgivî'nin bu sözlerini de şöyle değerlendirmiştir:

Sözleri ile amel edilecek kimsenin evvela ilim, amel, adalet ve güvenilirlik vasıflarına sahip olması gerekir. Haddizatında âlim ilmi ile amel olmakla beraber, kendisi de adalet ehlinden ve güvenilir bir kimse ise sözleri ile amel edilmesi caiz olur. İlminde eksiklik, amelinde kusur bulunmakla beraber, adalet ehli ve güvenilir olmazsa öyle kimselerin ne sözleri ne de yazdıkları kitaplar muteberdir.⁵¹⁰

⁵⁰² Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâl", sy. 103, 2717.

⁵⁰³ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâl", sy. 103, 2717.

⁵⁰⁴ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâl", sy. 103, 2717.

⁵⁰⁵ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâl", sy. 103, 2717.

⁵⁰⁶ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâl", sy. 103, 2718.

⁵⁰⁷ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâl", sy. 103, 2718.

⁵⁰⁸ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâl", sy. 103, 2718.

⁵⁰⁹ Birgivi, *Tarikatı Muhammediyye*, (İstanbul: Lale Yayınları, 1976), 270

⁵¹⁰ Âtîf Efendi, "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâl", sy. 103, 2718.

3. 2. AİLE HUKUKU

Aile, toplumu ayakta tutan en önemli öğelerden birisidir. İnsanın dünya ve ahiret saadetini hedefleyen İslâm, aileye büyük önem vermiş aile bireyelerine sorumluluklar yüklemiştir. Çalışmamızın bu kısmında, Âtîf Efendi'nin aile hukukuna dair düşüncelerine yer vereceğiz. Aile hukukuna dair hususların tamamını ele almak çalışmamızın sınırlarını aşacağından, konuları müellifimizin görüş bildirdiği hususlarla sınırlı tutacağız.

3. 2. 1. Eşlerin Birbirlerine Karşı Vazifeleri

İslâm, eşlerin haklarını korumak, aralarında huzur güven ve mutluluğu temin etmek için onlara önemli vazifeler yüklemiştir. Âtîf Efendi, eşlerin birbirlerine karşı vazifelerini şöyle açıklamaktadır:

Kocanın karısına karşı görevleri:

1. Zengin veya fakir olsun kadının yeme, içme, giyim ve mesken gibi her türlü ihtiyacını temin etmek, kocanın üzerine vaciptir. Bu hususta Kitap, Sünnet ve icma delildir. Aynı zamanda akıl da bunu destekler. Çünkü kadın, kocasına sadakatle bağlıdır. Başka erkeklerden kendisini men ettiği için onun geçimi de kocası üzerine vaciptir.

2. Kocanın abdest, namaz, hayız, nifas gibi kadının bilmesi gereken şer'i hükümleri karısına öğretmesi vaciptir. Eğer koca bu hükümleri bilmiyorsa kendisi öğrenmeli ve karısının başkasından öğrenmesine izin vermelidir. İzin vermezse günahkâr olur.

3. Koca karısına zulüm ve ihanet etmemelidir. Eşine karşı onu incitecek kötü sözde bulunmamalı ve şiddet göstermemelidir.

4. Evin dışında yapılması gereken işlerde karısını çalışmaya zorlamamalıdır.

5. Karısının hayatını ve namusunu korumalıdır.⁵¹¹

Koca, karısı kızgın olduğu zamanlarda alttan almalı, ona karşı idareli olmalı ve hürmetle muamele etmelidir. Âtîf Efendi, bir adamın karısı gençliğinde sevgilisi, hastalığında doktoru, ihtiyarladığında dert ortağı, yaşlılığında ise dadısı olur diyerek erkeğin hayatında kadının önemine dikkat çekmiştir.⁵¹² Kadın, ev idaresinde kocasının müşterek yardımcısı, kocasının yokluğunda onun malının ve çocuklarının muhafızı,

⁵¹¹ Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye", sy. 169, 2971-2972.

⁵¹² Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye", sy. 169, 2971-2972.

karışık işler ortaya çıktığında nâsih ve müşaviri, musibet ve zorluklar anında gam ve keder ortağıdır. Netice itibari ile Âtîf Efendi, Allah'ın bir hediyesi olan kadınların haklarına hakkıyla riâyat etmek gerektiğinin altını çizmiştir.⁵¹³

Kadının kocasına karşı vazifeleri ise şunlardır:

1. Kadın meşru olan işlerde kocasına hürmet ve itaatte bulunmalıdır.
2. Nefsini zinadan ve zinaya zemin hazırlayan unsurlardan korumalıdır.
3. Kadın, eşini mutlu etmek için elinden gelen gayreti göstermeli, çocuklarını ve mallarını korumaya özen göstermelidir.

4. Namaz oruç gibi üzerine farz olan şer'î hükümleri yerine getirmelidir.⁵¹⁴

Âtîf Efendi, evliliğin hikmetini açıklarken iki görüş ortaya koymuştur:

1. Kâinatın yaratılmasının ilahi hikmeti, yaratılmışların en mükemmeli olan insanın yaratılmasıdır. İnsanın yaratılmasının hikmeti ise Allah'ı bilmek ve onun emirlerine itaat etmektir. Allah'a kulluk vazifesini yerine getirebilmesi için insanın düzenli bir hayatının olması gerekir. Bu da evin harici ve dâhili işlerinin, intizamlı bir şekilde yerine getirilmesi ile sağlanır. Evin içine ait işler kadına aittir. Evin harici işleri ise erkeğin sorumluluğundadır.⁵¹⁵ Eşlerin üzerine düşen görevlerle sorumlu tutulmaları için aralarında kuvvetli bir bağ olması gerekmektedir. İşte bu bağ da ancak şer'î akitten ibaret olan nikâh ile sağlanabilir. Çünkü nikâh sayesinde karı koca arasında esaslı bir birliktelik meydana gelir. Geçim işlerinde mükemmel bir denge kurulur ki bu şekilde eşler, dünyevî saadetlerini elde ettikleri gibi gönül ferahlığı ile Allah'a ibadet ederek ahiret saadetini de elde etmeye muvaffak olurlar.⁵¹⁶

2. Bir erkek ile bir kadın arasında meşru bir bağ ve yakınlık bulunmadığında nefsanî şehvetler sebebiyle gayri meşru ilişkiler meydana gelir. Bu ilişkilerden nesebi olmayan çocuklar doğar. Âtîf Efendi, hayvan yavrusunun anne himayesine üç ay, insan yavrusunun ise anne-baba himayesine en az on beş sene muhtaç olduğunu söylemiştir.⁵¹⁷ Erkek, gayri meşru ilişkisinden doğan çocuğunun bakımı, eğitimi ve yetişmesinde hiç bir katkı sağlamaz ve çocuk annesinin üzerine kalır. Kadınlar yaratılış olarak zayıf olduklarından çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamak şöyle dursun bazı durumlarda kendi geçimlerini bile sağlamaktan acizdirler. Çocuğun tüm ihtiyaçlarını tedarik edecek, eğitimi ve terbiyesini üstlenerek insan neslini helaktan koruyacak meşru

⁵¹³ Âtîf Efendi, "Medeniyyet-i Şeri'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye", sy. 169, 2971-2972.

⁵¹⁴ Âtîf Efendi, "Medeniyyet-i Şeri'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye", sy. 169, 2971-2972.

⁵¹⁵ Âtîf Efendi, "Medeniyyet-i Şeri'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye", 113-116.

⁵¹⁶ Âtîf Efendi, "Medeniyyet-i Şeri'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye", 113-116.

⁵¹⁷ Âtîf Efendi, "Medeniyyet-i Şeri'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye", 113-116.

bir babası olması gerekir. Bu ise ancak kadın ve erkeğin arasında kuvvetli bir bağ olan nikâh ile gerçekleşir. İşte nikâh, maddi ve manevi faydalar içerdiği için meşru kılınmıştır.⁵¹⁸

İslâm, evliliği emretmiştir. Ancak bu emrin İslâmî bir yönü olduğu gibi insanî ve ahlaki bir yönü de vardır. Evlilik insan fitratının bir gereğidir. Evlenip aile kurmak Müslüman toplumunun bugününü ve geleceğini inşa etmekte en önemli unsurlardan biridir. Aile, toplumun en küçük yapı taşıdır. Aileler bir araya gelerek toplumu oluştururlar.⁵¹⁹ Ailenin sağlam temeller üzerine oturtulması, toplumun da sağlam bir yapıya sahip olması demektir.

İnsanlar, evlenmeyle çoğalır ve böylece Müslüman toplumunun geleceği güvence altına alınır. Evlilik sadece Müslümanlar için değil aynı zamanda bütün dünyanın varlığı ve bekası için gereklidir. Evlilik sayesinde insanlar arasında birlik, beraberlik, dayanışma, saygı, sevgi ve güven meydana gelir. Erkek ve kadın bireysel ve toplumsal hayatlarında daha huzurlu yaşarlar.⁵²⁰

3. 2. 2. Anne Baba ve Çocukların Birbirlerine Karşı Vazifeleri

Anne ve babanın çocuklarına karşı vazifeleri şunlardır:

Çocuğun; nafaka, giyim, kuşam, mesken gibi her türlü ihtiyacının karşılanması, zararlı unsurlara karşı korunması, temyiz dönemine geldiğinde terbiye ve öğretimi, ergenlik çağına geldiğinde de evlendirilmesi, anne ve babanın üzerine vaciptir. Peygamberimiz, "*Her çocuk İslâm dini üzere doğar. Ancak ebeveyni yahudi terbiyesi vererek Yahudi, Hristiyan terbiyesi vererek Hristiyan, Mecusi terbiyesi vererek Mecusi yapar.*"⁵²¹ buyurmuştur. Bu hadise göre, eğer ebeveyni çocuğunu iyi bir şekilde yetiştirir, güzel alışkanlıklar edindirirse çocuk hayır yolunda büyüyerek dünya ve ahiret saadetine nail olur. Âtîf Efendi, almış olduğu eğitim ve terbiye karşılığında hem çocuğun hem de onu yetiştiren kimselerin sevap kazanacağını söylemiştir. Eğer anne ve babası çocuğun terbiyesini ihmal eder kötü yola ve eğlenceye alıştırırlarsa o çocuk, fisk

⁵¹⁸ Âtîf Efendi, "*Medeniyet-i Şer'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye*", 113-116.

⁵¹⁹ Âtîf Efendi, "*Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkîyât-ı Diniyye*", (Ebeveynin Vezaifi ve Terbiye-i Etfal), *Beyânülhak*, sy. 171, (1328): 3005-3007; "*Medeniyet-i Şer'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye*", sy. 169, 2971-2972, "*Terbiye-i Etfal*", sy. 101, 1877-1882, "*Medeniyet-i Şer'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye*", 113-118.

⁵²⁰ Âtîf Efendi, "*Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkîyât-ı Diniyye*", (Ebeveynin Vezaifi ve Terbiye-i Etfal), sy. 171, 3005-3007; "*Medeniyet-i Şer'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye*", sy. 169, 2971-2972, "*Terbiye-i Etfal*", sy. 101, 1877-1882, "*Medeniyet-i Şer'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye*", 113-118.

⁵²¹ Buhari, Cenaiz, 92.

ve safahat üzere büyür.⁵²² Çocuğun kötü alışkanlıklarının sorumluluğu ise anne babasının ve onu kötü yola sevk edenlere aittir.

Çocuk, kötü kimselerle oturup kalkmaktan, gösteriş ve eğlenceye yönelmekten vaz geçirilmelidir. Çünkü çocuğun böyle şeylere alışması, insanî kemal ve faziletlerden uzak kalmasına, ömürünü boşa harcamasına böylece de dünya ve ahiretinin yok olmasına neden olur.⁵²³ İşte bu yüzden Allah: "*Ey iman edenler! Kendinizi ve çoluk-çocuğunuzu cehennem ateşinden koruyun.*"⁵²⁴ buyurarak çocuğun dünya ve ahiret saadetinden anne babayı sorumlu tutmuştur. Bunun yolu ise çocuğu ahlaksız hareketlerden uzak tutmak, insanî meziyet ve ahlaki faziletleri öğretmek suretiyle güzel bir şekilde terbiye etmektir.⁵²⁵

Âtîf Efendi'nin, temyiz çağına gelen çocuğun terbiyesi hususunda dikkat çektiği hususlar şunlardır:

Öncelikle çocuğa sofrada adabı verilmelidir. Tembelliğe alışmaması için hareketli bir yaşam ve yürüme alışkanlığı kazandırılması gerekir. Toplumda nasıl hareket etmesi gerektiğinin ve görgü kurallarının öğretilmesi gerekir. Âtîf Efendi, çocuğa ilk olarak dînî terbiye verilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Çocuğa dinin usûl ve fûrû'u öğretilmeli ki büyüme çağında İslâm dini ve peygamber sevgisi kalbine nakşedilmiş olsun.⁵²⁶

Çocuk okuldan geldiğinde zihninin istirahat etmesi için şer'an haram olmayan oyunlar oynamasına izin verilmelidir. Çocuğu daima öğretim ile meşgul ettirmek, çok zararlı olup zekâsını öldürür kalbini kör eder. Çocuk güzel bir harekette bulunduğu ödüllendirilmelidir. Âtîf Efendi, çocuğun sakıncalı bir hareket yaptığı farkedildiğinde, görmezden gelinmesi gerektiğini söylemiştir. Çünkü ayıp ve kabahatı açığa çıkarmak çocukta o ayıba karşı cesaret meydana getirir. Böylece çocuk yaptığı yanlış hareketin açığa çıkmasına önem vermez. Çocuk, hatayı ikinci kez yaptığında ise gizlice onu uyarmalı ve hatanın tekrar edilmesi engellenmelidir. Baba, çocuğu üzerinde sözünün tesirini muhafaza etmeli, her zaman çocuğu azarlamamalıdır. Çünkü sürekli azarlanan

⁵²² Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", (Ebeveynin Vezaif ve Terbiye-i Etfal), sy. 171, 3005-3007; Âtîf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

⁵²³ Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", sy. 171, 3005-3007; Âtîf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

⁵²⁴ Tahrim, 66/6.

⁵²⁵ Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", sy. 171, 3005-3007; Âtîf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

⁵²⁶ Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", sy. 171, 3005-3007; Âtîf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

çocuk arsız olur. Çocuğa, kendisinin veya ailesinin sahip olduğu şeylerle övünmesinin yanlış olduğu söylenmeli, alçak gönüllülük vurgusu yapılmalıdır. Büyük küçük kimseden bir şey almaması gerektiği, şeref ve üstünlüğün almakta olmayıp vermekte bulunduğu öğretilmelidir.⁵²⁷

Âtîf Efendi, çocuğun nimet ve refaha alıştırlmaması gerektiğini belirtmiştir. Çocuğun altın gümüş gibi şeylere sevgi duyması engellenmelidir. İnsanın şeref ve meziyetinin bunlarla olmadığı ancak ilim, kemal, fazilet ve hüner ile olduğu anlatılmalıdır. Çocuk; ailesine, öğretmenine ve onu yetiştiren büyüklerine saygı, küçüklerine sevgi ve şefkat göstermeyi alışkanlık haline getirmelidir. Yalan yere yemin etmekten, boş yere konuşmaktan, fuhuş, küfür, yalan, sövme ve hakaretten, haram ve boş oyunlardan, ahlaksız çocuklarla arkadaşlık yapmaktan men edilmelidir. Âtîf Efendi, ahlaksızlık ve çirkin hareketlerin insana yakınlarından bulaştığını söylemiştir. Çocuğun güzel ahlaklı olması, onu kötü kimselerden uzak tutmak ve ona iyi bir terbiye vermekle mümkündür.⁵²⁸

Çocuk yedi yaşına geldiğinde namaz kılması gerektiğini öğrenmelidir. On yaşına geldiğinde çocuğa namaz alışkanlığı kazandırmak, Ramazanın bazı günlerinde oruç tutturmak ve Allah korkusunu kalbine yerleştirmek anne babanın üzerine vaciptir.⁵²⁹

İslâm terbiyesi verildikten sonra çocuğun kapasitesi hangi ilim, fen ve sanata yatkın ise onu tahsil ettirmek gerekir. Âlemin nizamı ve insanoğlunun varlık silsilesinin devamı, pek çok ilim ve sanata muhtaçtır. Allah, hikmeti gereği insanların her birine ilim ve sanatla ilgili çeşitli kabiliyetler vermiştir. İnsan kabiliyetli olduğu ilim ve sanat ile meşgul olursa az zamanda çok bilgi elde eder. Eğer çocuk kabiliyeti olmayan bir meslek veya sanata yönelirse zamanını boşa harcamış olur ve kabiliyetinin meyvesini elde edemez.⁵³⁰

Eğer çocuklara bu şekilde terbiye verilirse dindar ve ahlaklı bir şekilde yetişeceklerinde şüphe yoktur. Dinimiz, insanların ahlakça üstün bir seviyeye ulaşmaları hususuna son derece önem vermiş, toplumda fitne, fesat ve tefrika gibi kötülüklerin

⁵²⁷ Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", sy. 171, 3005-3007; Âtîf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

⁵²⁸ Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", sy. 171, 3005-3007; Âtîf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

⁵²⁹ Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", sy. 171, 3005-3007; Âtîf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

⁵³⁰ Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", sy. 171, 3005-3007; Âtîf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

ortaya çıkmaması için çocuklara büyüme çağlarından itibaren dînî ahlak ve terbiye verilmesini emretmiştir.⁵³¹

Âtıf Efendi, çocukların anne ve babasına karşı vazifelerini şöyle açıklamıştır:

Anne ve baba eğer muhtaç işler çocuğu onların yeme, içme, giyim, kuşam gibi ihtiyaçlarını karşılamalı, hizmete ihtiyaçları olduğunda hizmet etmelidir. Ebeveyni çağırıldığında ona icabet etmeli, talepleri İslâm'a aykırı olmadığı müddetçe yerine getirmelidir. Onlara karşı tatlı dil güler yüz göstermeli, şiddet ve sertlikten kaçınmalıdır. Onları isimleri ile çağırmamalıdır. Kendi için iyi gördüğü şeyleri onlar için de iyi, kendi için kötü gördüğü şeyleri onlar için de kötü görmelidir. Dualarında öncelikle onlara yer vermelidir. Anne ve babası kendisine güvenmiş olduğu halde vefat eden kimse, onların rızalarını şu şekilde alabilir: Öncelikle iyi bir insan olmalıdır. İkinci olarak anne ve babasının akraba ve dostlarını ziyaret etmelidir. Son olarak da anne ve babası için sadaka verip dua etmelidir.⁵³²

İnsanın doğuştan ahlaklı veya ahlaksız olması gibi bir durum söz konusu değildir. Asıl mesele bu süreçten sonra başlamaktadır. Bu nedenle Allah'ın insanoğluna bahsettiği melekelerin eğitim yoluyla kademeli bir şekilde ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bu ilk görev ailede gerçekleşir. Ebeveynlerin en büyük görevi, Ahlaklı birey yetiştirmektir. İslâm, anne ve babaların hem kendilerini hem de çocuklarını dünya ve ahiretin musibetlerinden korumak için ellerinden gelen tüm gayreti göstermelerini emreder. Ebeveynler, öncelikle evlatlarını helal rızıkla beslemeli ve haramdan uzak tutmalıdırlar. Çocuklar konuşmaya başladığından itibaren onlara dînî kavramlar öğretilmeli giyinmeyi kuşanmayı, yemek adabını ve toplum içerisinde nasıl hareket etmesi gerektiği telkin edilmelidir.⁵³³

Çocuklara yedi yaşına gelince dinin emirleri öğretilmeli ve kademe kademe yaş ilerledikçe devam etmelidir. Sadece dinle ilgili salt bilgi vermek yerine çocuklara aktarılan bilgilerin onlar tarafından severek ve isteyerek yapılması sağlanmalıdır. Âtıf Efendi'nin bu yaklaşımı, önemli bir yaklaşımdır. Çocuklara verilen din ve ahlak eğitiminin onların hazırbulunuşluk düzeyine uygun olarak tedrici bir şekilde verilmesi,

⁵³¹ Âtıf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", sy. 171, 3005-3007; Âtıf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

⁵³² Âtıf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", sy. 173, 3035-3038; Âtıf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

⁵³³ Âtıf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", sy. 171, 3005-3007; Âtıf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

çocukların fiziksel ve psikolojik özelliklerinin dikkate alındığını göstermektedir.⁵³⁴ Günümüz eğitimcileri, çocukların hazırbulunuşluk düzeyinin göz önüne alınmasına çok önem vermektedir.

Aile içerisinde çocukların yaptığı yanlış davranışlar karşısında nasıl bir tepki verileceğinin belirlenmesini isteyen Âtîf Efendi'ye göre anne ve babalar, çocukların yaramazlıklarına karşı dînî esasları ve dînî kavramları bir tehdit unsuru olarak kullanmamalıdır. Çocukların olumlu ve olumsuz davranışlarına karşı tutarlı bir yaklaşım sergilenmesi gerekmektedir. Çocuğun iyi ve güzel davranışları ödüllendirilerek pekiştirilmelidir.⁵³⁵ Bu husus, çocukların sosyalleşmesinde, dînî, ahlakî ve insanî değerleri benimsemesinde çok önemlidir.

Sonuç olarak Âtîf Efendi'nin altını çizdiği esaslar çerçevesinde yetiştirilen insan modelinin hem dînî değerlere bağlı hem de bu dînî değerleri hayatına yansıtan kişilikli ve ahlaklı bir birey profili olduğunu söyleyebiliriz.

3. 2. 3. Tesettürün Terakkîye Engel Olduğunu Savunan Yaklaşımlara Verdiği Cevaplar

Tesettür, medeniyetsizliği ve cehaleti yıkmak ve engellemek üzere konulmuştur. Tesettür, medeniyeti fazıla ve hakikat gerçeğine hiç bir surette engel değildir. İlim, eğitim, sanayi ve ticaret, medeniyeti fazılanın temelidir. Tesettür bunların hiç birine mâni değildir. Âtîf Efendi, *Tesettürü Şer'înin Faydaları* isimli çalışmasında, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ilmihal derecesinde ilim öğrenmek ile insanlara muhtaç ve onlara yük olmayacak derecede helalinden rızık kazanmalarının her Müslüman kadın ve erkek üzerine farz kılındığını beyan ettiğini belirtir.⁵³⁶ Böylece kadın erkek herkes kendi çalışma ve gayreti ile geçinmeye sevk edilmiştir.

Hz Âişe, ilmî yönden kendini yetiştirmiş ve şer'î hükümlerde içtihat derecesine ulaşmış fazilet sahibi bir kişidir. Hz Âişe'nin ilimde yetkin bir kişi olması nedeni ile ahabî kiram onun görüşlerine başvurmuştur. Âtîf Efendi, "*Tesettür gibi şer'î hükümler medeniyeti fazılaya mani olsaydı fakir kadınların kendi çabaları ile geçinmeleri şeran farz kılınmaz ve Hz Aişe gibi meşhur Müslüman kadınlar kazanmış oldukları fazıl ve*

⁵³⁴ Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", sy. 171, 3005-3007; Âtîf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

⁵³⁵ Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'iyye Tereakkiyât-ı Diniyye", sy. 171, 3005-3007; Âtîf Efendi, "Terbiye-i Etfal", sy. 101, 1877-1882.

⁵³⁶ Âtîf Efendi, "Tesettür-ü Şer'în Faydaları", *Mahfil*, sy. 34 (1338): 149.

kemâle nâil olamazlardı."⁵³⁷ tespitinde bulunmaktadır. İslâm'da kadın, şer'î sınırlar dâhilinde topluma hizmet eden; toplumun gelişmesinde, kalkınmasında ve yükselmesinde önemli sorumluluklar üstlenen bir bireydir.

Âtîf Efendi, kadının ailesine kaşı görevlerini ihmal etmemek suretiyle tıp, mühendislik, tarih, coğrafya, matematik gibi ilimler ile meşgul olmasının mubah olduğunu belirtmiştir.⁵³⁸

İslâm'da, toplumun ilerlemesi gelişmesi ve medeni bir toplum haline gelmesinde toplum bireylerinden en fazla kadına rol verilmiştir. Kadın, toplumun temeli olan ailenin en önemli unsurudur. Gelecek nesilleri yetiştirecek olan kadındır. Kadının hak ettiği değere kavuşması İslâm ile olmuştur. İslâm'da kadın, hayatın içindedir. İslâm, kadının ilim öğrenmesine, meslek sahibi olmasına ve iş hayatında olmasına engel değildir.⁵³⁹ Âtîf Efendi, "*Hem cinslerini tedavi için kadınlardan bazılarının tıp ilmini öğrenmeleri meşrudur.*"⁵⁴⁰ demiştir. İslâm, toplum medeniyetini savunur ve bu medeniyet hayatının tesisinde helal daire çerçevesinde kadına önemli görevler vermiştir.

İlim öğrenmek farzdır. Toplumun ilerlemesi, yükselmesi, yenilenmesi, refah ve huzuru, ilimde ilerlemesine bağlıdır. Toplum medeniyetinin mihenk taşlarından olan kadını ilimden uzaklaştırmak, medeniyetin önüne engel koymaktır. Kadının İslâm'ın emri gereği örtünmüş olması, medeniyet yolunda onun önünde bir engel değil, ona bu yolda fayda sağlayan ve onu güçlü kılan bir unsurdur. Âtîf Efendi, Hz Âişe'nin ilim yönünden yetkin, İslâm toplumunda görüşlerine başvurulmuş söz sahibi bir kişilik olduğunu belirterek İslâm'ın kadına verdiği değere dikkat çekmiştir. O, İslâm prensipleri içerisinde kalarak kendini yetiştirmiş, toplumu huzur ve refaha ulaştıracak yolda çalışmalar yapan ve nesiller yetiştiren bilinçli kadınların, bu medeniyetin temel taşı olduğunu belirtmiştir.

3. 3. İSLÂM KAMU HUKUKU

İslâm Hukuku, genel olarak ibadât ve muamelât olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Allah'a yönelik olan görevler ibadât kısmında, hukuki nitelikli sosyal

⁵³⁷ Âtîf Efendi, "Tesettür-ü Şer'în Faydaları", sy. 34, 149.

⁵³⁸ Âtîf Efendi, "Tesettür-ü Şer'în Faydaları", sy. 34, 150.

⁵³⁹ Mûsâ Cârullah bu hususa dair: "*Hakların, vazifelerin ve maslahatların her birine erkekler gibi kadınlar da ehildirler. Ağır analık vazifeleri ve gayet önemli aile idaresi kadınların haklarına engel gibi telakki kılınmaz.*" demiştir. Ayrıntılı bilgi için bak. Mûsâ Cârullah, "Kadının Hukuk ve Vezaifine Dair", *Sebîlürreşâd*, sy. 594 (1340): 339-340.

⁵⁴⁰ Âtîf Efendi, "Tesettür-ü Şer'în Faydaları", sy. 34, 150.

ilişkileri düzenleyen hükümler ise muameleat kısmında yer almaktadır. Günümüzde hukuk alanları özel hukuk ve kamu hukuku şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Taraflardan birinin devlet olduğu hukuki ilişkiler kamu hukuku alanında, şahıslar arasındaki hukuki ilişkiler ise özel hukuk alanında yer almaktadır.

Bu bölümde; devlete ve devlet başkanlığına duyulan ihtiyaç, devlet başkanının taşınması gereken özellikler, yönetim sistemleri gibi hususlarda, Âtîf Efendi'nin düşüncelerine yer vereceğiz.

3.3.1. Hukuka Olan İhtiyaç

Âtîf Efendi, *Beyânülhak* isimli haftalık gazetede yayımladığı *İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları* (1908) başlıklı yazısında hukuksuz bir toplumun düşünülmemeyeceğini ifade etmiştir. Toplumda barış ve huzuru tesis etmek, bir kanun nizamı oluşturmaya bağlıdır.

1789 Fransız İhtilali'nin fikir akımları, diğer ülkelerin fikir ve hukuk anlayışları üzerinde etkin rol oynamıştır. 1789 ile 1839 yılları arasındaki olaylar sonucu Osmanlı, "Tanzimat" fermanını ilan etmiştir. Siyasi ve sosyal düzensizliği ortadan kaldırmak ve dışarıdan yapılan müdahaleler şeklinde ortaya çıkan "ıslahat" taleplerinin de etkisi altında yenileşme faaliyetlerine girilmiştir. 1840'da Fransa'da kabul edilen Code Civile, altmış üç yıl sonra Osmanlı'da *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin hazırlanmasına bir bakıma vesile olmuştur.⁵⁴¹

XIX. yüzyıl Batı'da bir kanunlaştırma asrıdır. Tanzimat döneminde Osmanlı devlet adamları, Batı benzeri kanunlaştırmalara yönelmişlerdir. Fakat Tanzimat döneminde Osmanlı hukukunun nispeten birlik ve istikrar içerisinde olması nedeni ile Batı'daki kadar acil bir kanunlaştırma ihtiyacı bulunmamaktadır. Bu dönemde bütün alanlarda köklü bir kanunlaştırma hareketini sağlayacak, sistematik hukuk ilminde bir gelişme de söz konusu olmamıştır. Bu nedenle Tanzimat'tan sonra kabul edilen kanunların önemli bir bölümü, Batı kanunlarının kısmen veya tamamen iktibası yoluyla hazırlanmıştır. Acil bir ihtiyaç olmadan ve hukukî zemin hazırlanmadan yapılan bu kanunlaştırmaların milli ihtiyaçlarla olduğunu ve milli ihtiyaçlar doğrultusunda yapıldığını söylemek zordur.⁵⁴²

⁵⁴¹ A.Refik Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, (İstanbul: Sebil Yayınları, 1977), 101-10.

⁵⁴² Aydın, "Batılılaşma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 162.

Tanzimat'tan sonra İslâm Hukukunu savunanlarla Avrupalılığa özenenler arasında İslâm Hukukunun kanunlaştırılacağı ve Avrupa devletlerinden ithal edilecek bir kanunun uygulanacağı konusunda münakaşalar yaşanmıştır. Tanzimat sonrası ilk kanunlaştırma 1840 yılında çıkarılan Ceza Kanunudur. 1856 yılında Ticaret Kanunu, 1858 yılında Arazi Kanunu, 1876 yılında ise Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye hazırlanmıştır. 1917'de yürürlüğe konan *Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi* çeşitli baskılarla 1919'da yürürlükten kaldırılmıştır. 17 Şubat 1926'da İsviçre Medenî Kanunu tercüme edilerek kabul edilmiş, 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir.⁵⁴³

Âtîf Efendi bu konuyla ilgili şu görüşlere yer vermiştir:

Hukuk her şeyden önce bir düzen demektir. Hukuk, kargaşanın ve başıboşluğun karşısındadır. Hukuk düzeni, bir yandan uygar yaşamın dayanağı, diğer yandan da toplum içinde yaşamının bir güvencesidir. Toplumun barış, refah, huzur ve güven içinde yaşaması, bir kanun nizamına bağlıdır.⁵⁴⁴

Toplum olmak, insan hayatını düzenleyen normlar çerçevesinde yaşamayı zorunlu kılmıştır. Her insan; yaşamını sürdürebilmesi için gıdaya, elbiseye, meskene ihtiyaç duyduğu gibi inşaatçılık, marangozluk, demircilik, çiftçilik, dokumacılık, kirmencilik ve aşçılık gibi zanaatları öğrenip icra etmeye muhtaçtır. İnsan, zikredilen zanaatları tek başına yapamayacağı gibi hayatını sürdürebilmesi için gerekli olan bir tane ekmeği bile meydana getiremez. Örneğin bir somun ekmeği elde edebilmek için tohumu, tarlayı sürmek için makineye ve makineyi yapmak için demir, çelik ve yakıtı, ekini hasat etmek için alet ve işçiliğe, elde edilen buğdaydan un elde etmek için değirmene, fırına, fırında ustaya vs ihtiyaç vardır.⁵⁴⁵

Âtîf Efendi medeni toplumu, "*Yaşamak için lazım olan şeyleri başkasına muhtaç olmayarak kendi kendine üreten toplum*" olarak tarif etmektedir.⁵⁴⁶ İnsan, refah ve saadete yaşamak hususunda diğer insanların yardımına ihtiyaç duymaktadır. Âtîf Efendi, "*İnsanlardan her biri yaşamak için muhtaç olduğu şeylerden birini meydana getirmekle bütün insanların geçim sebepleri ortaya çıkmış olur. İnsan hayatının devamı, tek tek ve perakende bulunmaları ile mümkün olamaz.*"⁵⁴⁷ sözleri ile beşerî hayatın idamesinin, toplu halde bulunmaya ve medeni olmaya bağlı olduğunu ifade etmiştir.

⁵⁴³ Çolak, *İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukukunun Kaynakları* (İstanbul, Hikmet Evi Yayınları, 2018), 141.

⁵⁴⁴ Âtîf Efendi, "İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları", sy. 9, 187.

⁵⁴⁵ Âtîf Efendi, "İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları", sy. 9, 186-187.

⁵⁴⁶ Âtîf Efendi, "İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları", sy. 9, 187.

⁵⁴⁷ Âtîf Efendi, "İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları", sy. 9, 186-187.

Bütün bu ihtiyaçlar, insanları yüz yüze getirip birlikte yaşamaya mecbur etmiştir. Beraber yaşayacak olan insanların fiil ve hareketlerinin münasebet ve muamelelerinin belirli bir nizama bağlanması ve bir teşkilata dayanmasının lüzumu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Tarihin hiçbir döneminde hukuksuz bir insan toplumu düşünülemez. Toplumun düzenli bir biçimde yönetilebilmesi, huzur ve güvenin sağlanması için insanlar, bir kısım haklar ve görevler ile yükümlü tutulmuşlardır. Bu sebeple insanlar tarafından karşılıklı hak ve sorumlulukları içeren bir takım kâideler meydana getirilmiş veya Allahû Teâlâ'nın Peygamberleri vasıtası ile beyan ettiği kurallara uyulmuştur. İslâm, insanlığın huzur ve mutluluğu için gönderilen evrensel bir dindir. İslâm'ın insanlığa sunduğu temel ilkeler de evrenseldir ve kıyamete kadar geçerlidir. İslâm Hukuku belli bir zamana ait değildir. Yaşanan bu dünya hayatının tüm zamanlarını kapsayacak bir hukuk nizamıdır.⁵⁴⁸

3. 3. 2. İslâm Hukukuna Temel Olan Evrensel Usûl ve Esaslar

Âtîf Efendi, *Enbiyâ Hazretlerine Vahiy ve İnzal Olunan Din Bir Dindir* adlı çalışmasında, tüm peygamberlere inzâl olunan İslâm'ın ebediyete kadar değişmeyecek evrensel usûl ve esaslara sahip olduğunu belirtmiştir:

Tüm peygamberlere inzâl olunan din, " إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ " *Kuşkusuz Allah katında din İslâm'dır.*"⁵⁴⁹ âyetinden de anlaşılacağı gibi hak din İslâm'dır. İslâm, tedricen tamamlanarak en son Hz. Muhammed'e (s.a.v.) nazil olmuştur. Hz. Muhammed(s.a.v.)'in şeriatı son şeriat, kendisi de son peygamber olmuştur.⁵⁵⁰ Âtîf Efendi, " شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا... *Ey Ümmeti Muhammed! Allah Teâlâ, Hz. Nuh, Hz. Muhammed, Hz. İbrahim, Hz. Mûsâ, Hz. İsa ve diğer peygamberlere vahiy ettiği dini ve İslâm yolunu size beyan etmiştir.*"⁵⁵¹ âyetinin, İslâm'ın tek din olduğuna delalet ettiğini ifade etmiştir.

⁵⁴⁸ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 1986), I: 7; Çolak, *İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukukunun Kaynakları*, 20.

⁵⁴⁹ Âl-i İmrân 2/19.

⁵⁵⁰ Âtîf Efendi, "Enbiyâ Hazretlerine Vahiy ve İnzal Olunan Din Bir Dindir", *Mahfil*, sayı. 4, (1338): 58.

⁵⁵¹ Şûra 42/13. Âtîf Efendi, usûl'd-din ile ilgili konularda Kur'an-ı Kerim'in diğer ilâhî kitaplara mutabık (uygunluk) olduğunu ifade etmektedir. "(*Ey Muhammed*) Sana doğruyu bildiren ve doğruluğu önceden gelen, semai kitaplarca da tasdik edilmiş bir kitap indirdik." âyeti, buna delildir. Maide, 5/48; Âtîf Efendi, "Enbiyâ Hazretlerine Vahiy ve İnzal Olunan Din Bir Dindir", sy. 4, 57-59.

Bu âyeti, "*Tasdik ve kabulü vacip olan dînî esaslara iman edip hükümlerine itaat edin. Usûlü'd-din ve İslâm'ın rükünlerine muhalif olmayın.*"⁵⁵² şeklinde değerlendirmiştir.

İslâm Hukuku, İslâm'ın evrensel usûl ve esaslarına dayanır. Âtîf Efendi, İslâm'ın her dönemde geçerli olan evrensel usûl ve esaslarını şöyle açıklamıştır:

Allahû Teâlâ'yı tevhid ve şanına layık olmayan şeylerden tenzih etmek. Allahû Teâlâ'ya halis bir niyet ile ibadet ve tazim etmek, salih amel işleyerek ona yakınlaşmak. Allah'ın peygamberlerine, kitaplarına, meleklerine, kaza ve kadere, ahiret gününe, öldükten sonra dirilmeye, cennet ve cehenneme iman etmek. Allah'a ve peygamberlerine itaat etmek, kelime-i şahadet getirmek, namazın, orucun, haccın ve zekâtın farz olduğuna inanmak ve muktezası ile amel etmek. Allah'ın emir ve yasaklarına itaat etmek. Tevazu ve dua ile Allah'ı zikretmek, nafile ibadetler ile Allah'a yakınlaşmak. Yanlış davranışlardan sakınıp güzel ahlâk ile vasıflanmak. Nikâhı meşru kılıp zevk ve eğlence düşkünlüğünü haram kılmak. Adalet, doğruluk, istikamet, ahde vefa ve emaneti eda etmeyi emretmek. Emri bil maruf nehyi ani'l-münker vazifesini icra etmek. İsyân edenleri isyanın derecesine göre cezalandırmak. Allah'ın kelimasını yaymak ve yüceltmek maksadı ile Allah'ın vaadini bozanlar ile cihad etmek. İlâhi dini yaymak ve tamim vazifesi hususunda gayret etmek.⁵⁵³

Âtîf Efendi, zikredilen "*İslâm esaslarını kesin bir şekilde kabul ve tasdik eden Müslüman ve Mümindir. Kabul etmeyen her ne kadar Müslüman soyundan gelse ve ismi de Müslümanlara mahsus bir isim olsa bile İslâm esaslarını kabul etmediği sürece Müslüman ve Mümin değildir.*"⁵⁵⁴ cümleleri ile İslâm dairesinin sınırlarını özetlemiştir.

3. 3. 3. Kanunların Hazırlanması

Âtîf Efendiye göre insan, kuvve-i âkile, kuvve-i gazabiyye ve kuvve-i şehevîyye olmak üzere üç kuvve üzere yaratılmıştır. Kuvve-i âkile insanlara daima ilim itaat salah ve kemâle ulaştırdığından insanlar arasında cinâyet, kavga, zulüm ve düşmanlık gibi durumlar meydana gelmez. Kuvve-i gazabiyye ve kuvve-i şehevîyye ise hastalığı defetmek ve menfaati yakalamak gibi esaslara hadim bulduklarından insanlar arasında zulüm, istibdat ve çatışma gibi kötü fiiller meydana getirirler. Bu iki kuvvenin

⁵⁵² Âtîf Efendi, "Enbiyâ Hazretlerine Vahiy ve İnzal Olunan Din Bir Dindir", sy. 4, 59.

⁵⁵³ Âtîf Efendi, "Enbiyâ Hazretlerine Vahiy ve İnzal Olunan Din Bir Dindir", sy. 4, 57-59. Âtîf Efendi, peygamberlerin ittifak ettikleri İslâm'ın evrensel usûl ve esaslarının dönemler, milletler ve mekânların değişimi ile değişmeyeceğini belirtmiştir. Âtîf Efendi, "Enbiyâ Hazretlerine Vahiy ve İnzal Olunan Din Bir Dindir", sy. 4, 59.

⁵⁵⁴ Âtîf Efendi, "Enbiyâ Hazretlerine Vahiy ve İnzal Olunan Din Bir Dindir", sy. 4, 58.

insanları zulüm, fesat ve istibdada sevk etmelerine engel olmak gerekir. Âtîf Efendi, insanların dayanışmalarına engel olan unsurları def etmek, dünyevî ve uhrevî hayatlarını kemâle ulaştırmak için insanlar arasında bir kanun nizamının olması gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁵⁵

Âtîf Efendi, kanunlarda bulunması gereken özellikleri şu ifadelerle dile getirmiştir:

Kanun, insanlara meârif, yardımlaşma, adalet, istikamet, eşitlik ve hürriyet sağlamalıdır. İnsanlar arasında meydana gelecek muamelat ve akit işlemlerinde celb-i menfaat defî mazarrat yollarını gözeterek bütün hayati meselelerde her zamanın ihtiyaçlarına uygun bir surette açıklayıcı olmalıdır.⁵⁵⁶

O, bu sözleri ile hazırlanacak kanunların bir hukuk metninde olması gereken hukuk felsefesini yansıtır ve asrın ihtiyaçlarını karşılayacak özellikte olması gerektiğini ifade etmiştir. Kanunların hazırlanmasında insanların akıl ve bilgi birikimlerinin yeterli olmayacağını belirtmiştir. *"Olmuş veya olacak külliyyât ve cüz'iyâtı, her bir insanın faydasına ve zararına olanları en iyi bilen Cenab-ı Hakk'ın dedikleri göz ardı edilmemelidir."*⁵⁵⁷ Yani kanunlar dînî ilkeler ışığında oluşturulmalıdır. Akıl birçok gerçeği bulur, bilir ve kavrar, ancak yanıltıcı faktörlerin tesiri ile bilgi ve değerlendirmede hataya düşebilir. Aklın, bağlayıcı hüküm koyma ve yükümlü kılmak için vahye ihtiyacı vardır.⁵⁵⁸

Âtîf Efendi, *"Kanunlar, insanlardan her ferdin fayda ve zararlarını ilmi ile kuşatan Allah tarafından tanzim edilmiş olmalıdır."*⁵⁵⁹ ve *"Kur'an-ı Kerim, insanların her hususta kemâle ermelerini öne alan bir kaynaktır."*⁵⁶⁰ sözleri ile dînî ilkeler devre dışı bırakılarak oluşturulacak bir kanunun, toplumsal işleyişinde mükemmelliği yakalamasının pek mümkün olmayacağına dikkat çekmektedir.

Kanunlar oluşturulurken zaman içerisinde değişen insan ihtiyaçları göz önünde bulundurulmalıdır: *"Oluşturulacak bu kanun, zamanın ihtiyaçlarına uygun bir surette açıklanmalıdır/oluşturulmalıdır."*⁵⁶¹

Dünyevî ve uhrevî olgunluk ve noksanlıklar, faydalar ve zararlar göz önüne alınırsa insanları olgunluğa ulaştıracak ve adalet dairesinin dışında bırakmayacak bir

⁵⁵⁵ Âtîf Efendi, "İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları", sy: 9, 187.

⁵⁵⁶ Âtîf Efendi, "İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları", sy: 9, 187.

⁵⁵⁷ Âtîf Efendi, "İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları", sy: 9, 187.

⁵⁵⁸ Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuku*, (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2014), 1: 101.

⁵⁵⁹ Âtîf Efendi, "İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları", sy: 9, 187.

⁵⁶⁰ Âtîf Efendi, "İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları", sy: 9, 187.

⁵⁶¹ Âtîf Efendi, "İnsanların Bir Kanuna İhtiyaçları", sy: 9, 187.

kanun meydana getirmek mümkün değildir. İnsanların ilim ve mütâlâları buna yeterli değildir.⁵⁶²

İlahi hükümler, adalet ve merhamet üzere kurulu zulüm ve istibdadı engelleyen özelliktedir. Bu hükümler, Hz. Muhammed ile nihâyet derecesine ulaşmıştır. Âtîf Efendi, toplumun; barış, güven, saadet ve huzurunu sağlayacak bir kanun nizamı tesis etmemiz gerektiğini şu ifadelerle belirtmiştir: "*İslâm milleti ve hükümetinin muhafazası için iki büyük kuvvet elde etmek lazım gelir. Biri kuvve-i kanuniye diğeri kuvve-i askeriyedir.*"⁵⁶³

Âtîf Efendi, "*Din ve cemiyetimizin terakkîsi hususunda el birliği içerisinde çalışmalıyız. Tedbir gibi akıl yoktur.*"⁵⁶⁴ Hadisini rehber edinerek, ittihat ve ittifak etmeli, bir daha esaret boyunduruğuna girmemeliyiz."⁵⁶⁵ sözleri ile kendi gücümüzü tesis etmemiz gerektiğini, Avrupa esaretinden kurtulduğumuzda "*İşte o vakit tam bir hürriyete nail oluruz.*"⁵⁶⁶ şeklindeki ifadeleri ile pekiştirmiştir.

O, İslâm toplumunun inanç ve kültürel değerleri ile uyumlu olup olmadığına bakılmaksızın, Batının medeni kanunlarının tercüme edilerek ülkemizde uygulanması fikrine karşı çıkmıştır.⁵⁶⁷ İslâm devletlerinin muhafazası, ilerlemeleri ve gelişmeleri için sağlam bir hukuk sistemine sahip olmaları gerekmektedir.

Toplumun ilerlemesi, kanunları muhafaza etmeye, adalet ve doğruluk fikrinde birleşmeye bağlıdır. Toplum bu hususta gerekli olan güce sahip olmalıdır. Bu güç; servet, ticaret, sanat ve marifete dayanmaktadır. Âtîf Efendi, "*Bunlar İslâm dininin devamına ve yükselmesine medar olduğundan, onları en yüksek derecesine erdirmek, bütün Ümmeti Muhammed'e farz olduğu gibi onu muhafaza etmek de hepimize farzdır.*"⁵⁶⁸ sözleri ile toplumun ilerleyip gelişmesi gerektiğine vurgu yaparken, gelişim için gerekli maddi ve manevi değerlerin değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu ilerleme, marifetli toplumlarca mümkün kılınacaktır. Bütün bu kriterleri sağlamaya çalışmak esasen dînî birer vecibedir.

⁵⁶² Ayrıntılı bilgi için bak. Âtîf Efendi, "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği", sy. 39, 42.

⁵⁶³ Âtîf Efendi, "İnsanların Kanuna Olan İhtiyacı", sy. 9, 186-188.

⁵⁶⁴ İbn Mace, "Zühd" 24.

⁵⁶⁵ Âtîf Efendi, "İnsanların Kanuna Olan İhtiyacı", sy. 9, 186-188.

⁵⁶⁶ Âtîf Efendi, "İnsanların Kanuna Olan İhtiyacı", sy. 9, 186-188.

⁵⁶⁷ Âtîf Efendi, "İnsanların Kanuna Olan İhtiyacı", sy. 9, 186-188.

⁵⁶⁸ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 180.

İnsan yaşamı için ihtiyaç duyulan kanunlar, değişen zamanın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde tanzim edilmelidir. Bu kanunlar, insanların menfaatlerini gözetmeli zararlardan sakındırmalıdır. Yani def-i mefâsid ve celb-i menafi olmalıdır.

Kanunlar, yarattıklarının ihtiyaçlarını en iyi belirleyecek olan Allah'ın beyanı dikkate alınarak hazırlanmalıdır. İnsanların ilmi bu kanunları eksiksiz oluşturmaya yetmez. Allah'ın ilmi bunları kuşatmıştır.⁵⁶⁹ İslâm'ın temel ilke ve prensipleri, peygamberler aracılığı ile insanlara tedricen bildirilmiştir.

Âtîf Efendi, kanunların menşeinin Kur'an olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷⁰ Kanunlar, bazı temel ilke ve prensipler ışığında oluşturulmalıdır. Emaneti ehline vermek, adaleti gerçekleştirmek, yöneticilerin günah ve zulüm içermeyen emir ve yasaklarına itaat etmek,⁵⁷¹ haksızlık yapmamak⁵⁷², şûra,⁵⁷³ Kur'an'da anayasa düzeyinde değerlendirilebilecek ilke ve prensiplere örnek olarak gösterilebilir.⁵⁷⁴ İslâm milletinin yücelmesi ve gelişmesi, İslâm'ın prensiplerine uygun bir şekilde birlik ve beraberlik içinde yaşamaya bağlıdır. İslâm medeniyeti, insanları bağımsız ve güçlü bir toplum olmaya yönelmektedir. Başka devletlerin esaretine girmeden bağımsız bir toplum olma yolunda ilerleyen, gücünü İslâm'dan ve Allah'ın kanunlarından alan bir toplum, kemâle ermiş bir toplumdur.

3. 3. 4. Hukukun Uygulanmasında Devlete Olan İhtiyaç

Bir devletin kanun oluşturmada ve bu kanunları insanlara uygulamada, ihlal edenlere ise yaptırım uygulamada hukukun ihtiyaç duyulduğu her alanda devlete ihtiyaç vardır. Âtîf Efendi, bireyin hayatında devleti, devletin şahsında bireyin konumunu şöyle izah etmiştir:

Medeniyetin gereği olarak alanında uzman olan kişilerin bir araya gelerek oluşturdukları beşerî bir topluluk, manevi şahıs mesabesinde. Toplum fertleri o manevi şahsın parçası ve azaları konumundadır. İçtimâî topluluk ile manevi şahıs,

⁵⁶⁹ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 180.

⁵⁷⁰ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 180.

⁵⁷¹ Nisa, 4/58, 59.

⁵⁷² Nisa, 4/40, 135.

⁵⁷³ Şûra, 42/38.

⁵⁷⁴ Halis Demir, "Devlet Kudretinin Sınırlanması Problemi Açısından Raşid Halifeler Dönemi", (Doktora Tezi Atatürk Üniversitesi, 2003), 21.

maddelerle şekil ve suretten meydana gelmiştir.⁵⁷⁵ Âtîf Efendi, devletin gerekliliğini ise şöyle ifade etmiştir.

Hem maddi bakımdan hem de şekil bakımından toplumu ve manevi şahsiyeti zarar ve fesattan korumak, her yönden mükemmeliyet ve intizamını, kurtuluş ve üstünlüğünü temin etmek, insan türünün hayat ve bekasını muhafaza etmek için kuvvet ve şevket sahibi adil bir hükümet meydana getirmek, hükümet reisi seçmek gerekir.⁵⁷⁶

Her meydana gelen şey, ya asli durumunu ifsat eden uygun olmayan hallere uğrar veya onu kemâle erdirecek, yükselme ve ilerlemelerini meydana getirecek hallere uğrar.⁵⁷⁷ Âtîf Efendi, toplum ve devleti fesada uğratan etkenleri şu ifadelerle dile getirmiştir.

İmdi düşmanlar tarafından taarruz ve tecavüz vuku bulmak ve bazı müfsitler tarafından halk arasında fitne ve fesat çıkarmak sureti ile toplumu tefrikaya sevk etmek gibi zararlı hal ve hareketlerin meydana gelmesi, doğrudan doğruya toplumun ve manevi şahsın şeklen ve sûreten ihlal ve ifsadını gerekli kılar.⁵⁷⁸

İnsan yapısında, onları iyiliğe, salâha ve kemâle ulaştıracak kuvve bulunduğu gibi kötülüğe, fesada ve fitneye yönlendirecek kuvve de bulunmaktadır. Toplum ve devleti fesada sürükleyen nedenlerin kaynağı, insan tabiatında saklı bulunan hayvani ahlâktır. Hayvani ahlâk, insanları zulüm ve düşmanlığa sevk ederek bazı fâsiklar güruhunu; öldürmeye, yaralamaya, dövmeye, ırz ve namûsâ tecavüze, insanların malına tasallut etmeye teşvik eder. Halkı zarara sokacak ve asayişi bozacak çirkin hareketlere yöneltmektedir. İçki kullanmak, kumar oynamak, rüşvet ve faiz almak, noksan ölçmek ve tartmak gibi ahlâkı bozan adet ve muamelelerin ortaya çıkması gibi nedenler, toplumun ve manevi şahsın (devletin) ihlal ve ifsadını gerektirir.⁵⁷⁹ İfsâda neden olan bu etkenlerden insanları koruyacak, toplumda asayişi ve düzeni sağlayacak, refah içerisinde yaşamaları için gerekli hukuk nizamını tesis edecek güçlü bir yapıya ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacı karşılayacak olan güç ise devlettir.

Âtîf Efendi, ülkenin ekonomik yönden gelişmesi için kale, tabya,⁵⁸⁰ karakol, harp gemileri, ticaret gemileri, köprü, kuyu, çeşme, yol, demir yolu gibi umumi

⁵⁷⁵ Âtîf Efendi, "Kanun Hükümlerini İcra Edecek Hükümet ve Reisin Lüzumu", *Beyânülhak*, c.6, sy, 140 (1338): 2510-2512.

⁵⁷⁶ Âtîf Efendi, "Kanun Hükümlerini İcra Edecek Hükümet ve Reisin Lüzumu", sy, 140, 2510-2512.

⁵⁷⁷ Âtîf Efendi, "Kanun Hükümlerini İcra Edecek Hükümet ve Reisin Lüzumu", sy, 140, 2510-2512.

⁵⁷⁸ Âtîf Efendi, "Kanun Hükümlerini İcra Edecek Hükümet ve Reisin Lüzumu", sy, 140, 2510-2512.

⁵⁷⁹ Âtîf Efendi, "Kanun Hükümlerini İcra Edecek Hükümet ve Reisin Lüzumu", sy, 140, 2510-2512.

⁵⁸⁰ Stratejik önem arz eden bir bölgenin, yerin yolun veya şehrin güvenliğini ve savunmasını sağlamak üzere genellikle bölgenin hâkim bir tepesine veya dağ yamacına yapılmış askeri tesislerdir. Bk.

menfaatleri içine alan yapıları inşâ ve ihdas etmek gerektiğini belirtmiştir. Ülkenin kalkınmasında ticaretin geliştirilmesi gerekir.⁵⁸¹

Bölgede ticaretin ilerleyip geliştirilmesi için tüccarı teşvik edip desteklemek gerekmektedir. Sanat ve hüner sahibini, çiftçiyi, faydalı ilimleri öğrenmek üzere insanları teşvik etmek gerekmektedir.⁵⁸² Bu hedeflere ulaşmak için atılacak olan ilk adım, toplumu ve devleti zarar ve fesattan koruyup, onların her yönden mükemmelliyet ve nizamını sağlayacak adil bir hükümet meydana getirmektir.

Devlet ihtiyacı, aklın bir gereğidir. İnsan ihtiyacı olan hayatı tek başına tesis edemez. Allah, insanların kemâlini ve medeniyetini fitrat olarak birbirine bağımlı kılmıştır. Toplumun huzuru, refahı ve nizamı âdil bir hükümet kurmak ve âdil bir devlet başkanı seçmek ile sağlanır. İnsan fitrat olarak bir yönetim altına girmeye ihtiyaç duyar. Bu ihtiyacın neticesinde de güçlü bir devlet yapısı ve ehliyetli bir devlet başkanı ihtiyacı doğar. Devlet başkanına uymak, halkı kötülükten ve zulümden uzaklaştırır. İdareciler olmadığı zaman halk, kargaşa ve zulüm içerisinde bir hayat yaşar.⁵⁸³

Devletin ideal devlet statüsüne ulaşması için ticari, siyasi, askeri, ekonomik eğitim vs. gibi her alanda geliştirilmesi gerekir. Âtîf Efendi, "*İslâm'da ekonomiye, ticarete, sanata, ziraata, maden işletmeciliğine önem vermenin ve devlete ekonomi sağlayan diğer kaynakları elde etmenin, geliştirmenin ve bu uğurda seyahatte bulunmanın meşru olduğuna Kitap, sünnet, icmâ ve eserler delâlet eder.*"⁵⁸⁴ ifadeleri ile güçlü devlet anlayışını İslâm'a dayandırmıştır. Çünkü İslâm'a göre güçlü bir devlet, gelişmiş ve medenileşmiş bir toplum demektir.

Toplum ve devlet, ahlâki değerlere önem verdiği sürece ideal devlet/ideal toplum olma yolunda ilerleyebilir. Âtîf Efendi, düşüncelerini şu ifadeleri ile desteklemiştir:

Bir millet ve hükümetin terakkî edip, diğer milletlerin zulüm ve esaretinden, onlara muhtaç olmaktan kurtulması için bütün hükümet mensupları, öncelikli olarak ahlâklarını düzeltmeleri gerekir. Bunun neticesi olarak ittifak ve ittihat etmeleri gerekir. Hükümet memurları, halkın şer'î ve kanuni bakımdan tayin edildikleri umumi ve hususi vazifelerini mükemmel bir şekilde yerine getirmeleri gerekir. Ülkenin mali gücünü en yüksek seviyeye ulaştırmak için son derece çalışıp gayret etmeleri gerekir.⁵⁸⁵

Semavi Eyice, "Kale" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul, TDV Yayınları 2001), 234-242.

⁵⁸¹ Âtîf Efendi, "Kazanç Kara ve Deniz Ticareti, Sanat, Ziraat, Madencilik Seyahat", sy, 30, 567.

⁵⁸² Âtîf Efendi, "Kazanç Kara ve Deniz Ticareti, Sanat, Ziraat, Madencilik Seyahat", sy, 30, 567.

⁵⁸³ Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, trc. Ali Şafak, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1976), 5.

⁵⁸⁴ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 190.

⁵⁸⁵ Âtîf Efendi, "Kazanç Kara ve Deniz Ticareti, Sanat, Ziraat, Madencilik Seyahat", sy, 30, 567.

Hukukun hayata geçirilmesi için devletin varlığı kaçınılmaz zorunluluktur. Bu zorunluluk, katı yapılara dayalı bir siyasi gerçekliği beraberinde getirmez. Aksine yapıların ahlâkî ve hukukî idealleri yaşatmak için var olduğu esas kabul edilir.⁵⁸⁶

3. 3. 5. Yönetim Sistemleri

Âtîf Efendi'ye göre yönetim sistemleri: Mutlakiyet, Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Kâmil Hilâfettir.⁵⁸⁷

İslâm'ın öngördüğü yönetim şekli Kâmil Hilâfettir. Âtîf Efendi, "*Hilâfet, bazılarının zannettiği gibi yalnız dînî işlerin hüküm ve tasarrufu değildir.*"⁵⁸⁸ demiştir. Kâmil Hilâfet, halkın dînî ve dünyevî işlerini muhafaza etmek ve yürütmektir.⁵⁸⁹

Kâmil Hilâfet'te devlet başkanlığı tevârüs yolu ile bir hanedanın fertlerine münhasır değildir. Ümmetin reyleri ile insanlar arasından gerekli şartları taşıyan bir kişi seçilir. Devlet başkanının istifa, ölüm veya görevden azlini gerektirecek bir durum ortaya çıkmadıkça görevi devam eder. Devlet başkanının her hareketi şer'î kanunlar ile mukayyettir. Keyfî iradesi ile emir ve yasaklamada bulunamaz. Devlet başkanı şer'î kanunlar dışına çıkamaz.⁵⁹⁰

Kâmil Hilâfet'te devlet başkanı seçim ile tayin olduğu için Cumhuriyet'e benzer. Devlet başkanının istifa, ölüm ve görevden azledilme durumu söz konusu olmadıkça görevinin devam etmesi bakımından Cumhuriyet'ten farklıdır. Kâmil Hilâfet, devlet işlerinin yürütülmesinde, idarede ve kanunların icra edilmesinde, devlet başkanına geniş yetkiler verdiği için Mutlakiyete benzer. Devlet başkanının tayini irs yoluyla olmadığı, devlet başkanını seçme ve azletme yetkisinin ehlü'l-hal ve'l-akd'e ait olduğu, devlet başkanının şer'î kanunlar dışına çıkamaması bakımından Mutlakiyet'ten de farklıdır. Kâmil Hilâfet, devlet başkanını seçme ve azletme yetkisinin ehlü'l-hal ve'l-akd'e ait olması bakımından Meşrutiyet'e benzer. Devlet başkanına verilen yetkinin genişliği bakımından Meşrutiyet'ten farklıdır.⁵⁹¹

⁵⁸⁶ Ahmed Davutoğlu, "Devlet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.9, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 234-240.

⁵⁸⁷ Âtîf Efendi; *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 17-21.

⁵⁸⁸ Âtîf Efendi; *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 17-21.

⁵⁸⁹ Âtîf Efendi, "Medeniyet-i Şer'îyye Terekkîyat-ı Dîniyye", Sy. 171, 3005-3007; Âtîf Efendi, "Terbiye-i Etfal", Sy. 101, 1877-1882.

⁵⁹⁰ Âtîf Efendi; *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 17-21.

⁵⁹¹ Âtîf Efendi; *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 17-21.

Âtîf Efendi, egemenliğin kaynağına göre yönetim sistemlerine değinmiştir. İslâm'ın öngördüğü yönetim modeli, şura perensibine dayanmaktadır. Egemenlik kayıtsız şartsız tamamen devlet başkanında veya tamamen millette değildir. Egemenlik belli ölçüt ve kurallar çerçevesinde paylaşılmıştır. Bu yönetim şekli, şer'î kanunlar çerçevesinde yönetilen bir hükümet modelidir.

3. 3. 6. Devlet Başkanına Duyulan İhtiyaç

Hükümet kurmak, insanlığın tabii özelliklerindedir. Toplum, farklı tabiatla olan insanlardan meydana geldiği için hükümetin muhafazası ve işlerinin düzenli yürütmesi hususunda onların topluca görüşlerinin ittifakı mümkün değildir. İçlerinden bazıları bir çeşit rütbe ve makam sahibi olması gerekecektir. Aksi halde diğerleri onun emrine boyun eğmez, aralarında pek çok fitne, fesat ve ihtilaf meydana gelir.⁵⁹² Âtîf Efendi, "*Hükümetin muhafaza ve işlerinin intizam üzere olması için ehlü'l-hal ve'l-akd*"⁵⁹³ tarafından akıllı, hâkim ve ileri görüşlü bir reis ve halife (devlet başkanı) tayin olunması gerekir."⁵⁹⁴ demiştir.

Devletin en önemli unsuru devlet başkanıdır. "*Devlet başkanlığı seçimi, Müslümanlar üzerine vaciptir. Bu da aklî ve şer'î bakımdan sabittir.*"⁵⁹⁵ Bu konudaki şer'î delil, ümmetin icmâdır.⁵⁹⁶ Âtîf Efendi, "*Allah'a, Resûlü'ne ve sizden olan ülü'l-emre itaat ediniz.*"⁵⁹⁷ âyeti gereği, Müslümanların himayesi altına girdikleri devlet başkanına itaat etmelerinin vacip olduğunun altını çizmiştir. Devlet başkanına bütün Müslümanların itaat etmesi gerektiği hususunda icmâ vardır. Halkın ihtiyaçlarının yerine getirilmesi ve ülkede işlerin bir düzen içerisinde yürütülmesi için ehliyet ve liyakat sahibi yardımcı ve memurlar tayin etmeleri, devlet başkanları üzerine vaciptir.⁵⁹⁸

Devlet başkanına itaat etmenin gerekliliğini Kur'an'a dayandıran⁵⁹⁹ Âtîf Efendi, devlet başkanını seçme ve azletme yetkisinin adalet, ilim ve fazilet sahibi kimselerden oluşturulmuş ehlü'l-hal ve'l-akd olarak nitelendirilen bir danışma meclisine ait olduğunu

⁵⁹² Âtîf Efendi, "Kanun Hükümlerini İcra Edecek Hükümet ve Reisin Lüzumu", sy, 140, 2510-2512.

⁵⁹³ Devlet başkanını seçmek ve gerektiğinde azletmek üzere görevlendirilen heyet anlamında İslâm Hukuku terimi, bk. Abdülhamîd İsmail El-Ensârî, "Ehlü'l- Hal ve'l-Akd" , *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, (İstanbul, TDV Yayınları 1994), 539-541.

⁵⁹⁴ Âtîf Efendi, "Kanun Hükümlerini İcra Edecek Hükümet ve Reisin Lüzumu", sy, 140, 2510-2512.

⁵⁹⁵ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 21.

⁵⁹⁶ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 21.

⁵⁹⁷ Nisa 4/59.

⁵⁹⁸ Âtîf Efendi, "Kanun Hükümlerini İcra Edecek Hükümet ve Reisin Lüzumu", sy, 140, 2510-2512.

⁵⁹⁹ İlgili âyet için bk. Nisa 4/59.

belirtmiştir.⁶⁰⁰ Mâverdî'ye göre, ehlü'l-hal ve'l-akd gurubuna giren kimselerde; ilim, adalet, rey ve tedbir olmak üzere üç niteliğin aranması gerekmektedir. İlimden maksat, içtihat derecesindeki bir fıkıh ilmi değil devlet başkanlığına layık olanı tespitte yarayan bilgidir.⁶⁰¹ Âlimler arasında bu ilmi, içtihat derecesindeki ilim olarak anlayanlar da vardır. Abdülkâhir el-Bağdâdî bu anlayışa bağlı olarak ehlü'l-hal ve'l-akde, ehlü'l-ıctihâd adını vermiştir.⁶⁰²

Şûra meclisinin dayanağı Kur'an olup şu âyet bunu âmirdir: " وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ *Rablerinin çağrısına gelirler, namazı kılarlar. İşleri aralarında danışma ile dir. Kendilerine verdiğimiz rızaktan hayır için harcarlar.*"⁶⁰³ İslâm, toplum ile ilgili kararları tek bir kişinin almasını uygun görmemiştir. İslâmî devletin şekli monarşi veya istibdat değildir. Bu tip idare şekillerinde müstebidin sözü kanundur, kendisi bir kanun veya kayda tabi değildir. Kimseye karşı sorumluluk kabul etmez. İslâmî idare, Kur'an ve Resûlullah'ın emri ile şûraya dayanır onun temelinde adalet prensibi vardır.⁶⁰⁴

İslâm, ümmet ile ilgili işlerde ve kararlarda Müslümanları istişareye yönlendirmiştir. Allah, Resûlü'ne idare ve diğer işlerde ashâbı ile istişare etmesini emretmiştir. " *İş hususunda onlarla istişare et.*"⁶⁰⁵ Kur'an, şûrâyaya önem vermiş danışmayı müminlerin vasıflarından saymıştır. Allah, Hz. Peygamber'e istişare etmesini emretmiştir.⁶⁰⁶ Hz. Peygamber, sadece Allah'tan aldığı ilâhî mesajı insanlara ulaştıran bir tebliğci değildir. O; insanlara bilmediğini öğreten, hatalardan sakındıran, onları iyiye, doğruya, güzele yönlendirip kemâle ermelerini sağlayan bir rehberdir.

İslâm'ın devlet başkanına verdiği yetki mutlak anlamda bir yetki değildir. Fakihler halifeye, "Allah'ın halifesi" veya "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" denmesini genelde doğru bulmazlar. Fakihlerin halifeyi, "Peygamberin halifesi, imam, müminlerin emîri" gibi vasıflarla anmaları; fıkıh usûlündeki hüküm kaynağı anlamında, hâkimiyetin Allah'a ait olmasına karşılık İslâm amme hukukunda idarî yetki anlamında hâkimiyetin kaynağının ümmet olduğunu vurgulamak içindir. İslâm düşüncesinde devlet başkanının mutlak bir yetkisinin olmadığı kabul edilmiştir. Bu yetkinin, İslâm'ın genel ilkeleri ve

⁶⁰⁰ Âtıf Efendi, "Kanun Hükümlerini İcra Edecek Hükümet ve Reisin Lüzumu", sy, 140, 2510-2512.

⁶⁰¹ Mâverdî, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, 6.

⁶⁰² Abdülhamîd İsmail el- Ensârî, "Ehlü'l- Hal ve'l-Akd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 539-541.

⁶⁰³ Şura 42/38.

⁶⁰⁴ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, (İstanbul: İz Yayınları, 1999), 1: 103.

⁶⁰⁵ Âl-i İmrân 2/159.

⁶⁰⁶ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1: 100.

ilâhi iradeyle sınırlı olduğu söylenebilir. Bu sebeple yöneticiye mutlak yetki öngören yönetim biçimleri, İslâm'ın özüne aykırı gözükmetedir.⁶⁰⁷

Ümmete ait olan hâkimiyetin nasıl kullanılacağı, adının ne olacağı, dünyada Müslümanların tek bir devlet veya organizasyon altında birleşmeleri, anayasal kurumların oluşum ve görev dağılımı gibi daha çok şekille ilgili konular ise İslâm'ın genel ilkelerine aykırı düşmediği sürece, her toplumun şart ve imkânları ışığında belirleyip karar vereceği hususlar olarak görülebilir.⁶⁰⁸ Bu durum İslâmın evrenselliği ile alakalıdır. Kurumlar ve yönetim usûlleri, insanların tecrübeleri, ihtiyaçları ve gelenekleri doğrultusunda oluşturulurlar.⁶⁰⁹ Devletin yönetim sistemleri, İslâm'ın amaç ve ilkeleri dışına çıkmadan değişen ihtiyaçlar doğrultusunda düzenlenip geliştirilmelidir. Âtîf Efendi'nin düşüncelerinin de bu doğrultuda olduğunu söyleyebiliriz.

Devleti oluşturan toplum bireylerinin, kurumların karşılıklı ilişkilerinin de sağlıklı bir şekilde yürütülmesini sağlayan devlettir. Devlet başkanı, devletin şubelerinin düzenlenmesi, kontrolünün sağlanması ve yönetiminden sorumludur. Devlet başkanında meydana gelecek bir zafiyet devletin zayıflamasına neden olur. Devlet başkanlığı makamı liyakate göre doldurulduğu takdirde; devlet başkanı, devleti ideal bir devlet konumuna taşıyacaktır. Zira devletin yaşam kaynağı akıldır, yoluna akıl ile devam eder.

Devlet başkanının yöneticilik için gerekli vasıfları kaybetmesi halinde görevden uzaklaştırılması prensip olarak kabul edilmiştir. Ancak bu görevi yapacak kurum veya prensipler ortaya konulamamıştır.⁶¹⁰

3. 3. 7. Devlet Başkanında Bulunması Gereken Özellikler

Âtîf Efendi'ye göre Hilâfet/devlet başkanlığının iki şartı vardır: Birincisi sıhhat şartı, ikincisi evleviyet şartıdır. Sıhhat şartları: Müslüman olmak, âkıl bâliğ olmak, hür olmak, erkek olmak ve hükümlerin infazında, memleketin imarında ve devlet işlerinin yönetilmesinde gerekli güce ve liyakate sahip olmaktır. Evleviyet şartları: İçtihadta bulunacak derecede ilim sahibi olmak, bütün hükümlerde adaletle hüküm vermek,

⁶⁰⁷ Casim Avcı, "Hilâfet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.17 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998) 546-553.

⁶⁰⁸ Casim Avcı, "Hilâfet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 546-553.

⁶⁰⁹ Halis Demir, "Kuvvetler Ayrılığı Etrafındaki Yaklaşımların Tahlili", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, (2010), 223-246.

⁶¹⁰ Demir, "Devlet Kudretinin Sınırlanması Problemi Açısından Raşid Halifeler Dönemi", 36.

kanuna riâyet etmek, organlarının sağlam olması, Kureyşli olmak, fazilet ve takva sahibi olmak.⁶¹¹

Âtîf Efendi, "Zikredilen şartların tamamının bir şahısta toplanması mümkün değildir. Âlimler, bu şartların bazılarının bulunmaması Hilâfetin sıhhatine hâlel vermez derler."⁶¹² ifadesinde bulunmaktadır. O, bu nedenden dolayı "Hilâfet benden sonra otuz senedir."⁶¹³ hadis-i şerifi ile "Asr-ı saâdetten sonra bütün şartları taşıdığı halde kâmil hilâfet, sadece Hulefâ-yi Râşidîn devrine tahsis buyrulmuştur." tespitinde bulunmuştur.⁶¹⁴

Âtîf Efendi, Hilâfette Kureyşli olmanın şart kılınmasındaki hikmeti şöyle açıklamıştır: "Hilâfetten asıl gaye, şeriat hükümlerini yürütmek ve ümmetin işlerini düzenlemektir. Bunlar ise kuvvet ve iktidara dayanmaktadır. Hilâfet vazifesini icra etmeye Kureyş kabilesinde fevkalade liyâkat ve istidaât bulunmaktaydı."⁶¹⁵ Peygamber Efendimiz, Hilâfet işini Kureyş kabilesine tahsis etmiştir. Hilâfetin Kureyş'e tahsis olunmasının nedeni, Hilâfetin şartlarından olan kuvvet ve kudretin, Kureyş kabilesinde mevcut olmasıdır. Kureyşîlik şartı sıhhat şartlarından olmayıp evleviyet şartlarındandır. İhtiyaç anında sakıt olur.⁶¹⁶ O, Kureyş kabilesine mensup olmayan halifenin de Hilâfetinin sahih olduğuna; Hz. Peygamber'in, "Sizin üzerinize başı kuru üzüm (gibi siyah) Habeşli bir köle tayin olursa (onu) dinleyip itaat ediniz."⁶¹⁷ hadisi ile Sadruşşerîa'nın *Ta'dilü'l-Ulûm* adlı eserindeki "Zamanımızda Kureyşli olma zarureti sakıt olmuştur. Hatta Cuma, Nikâh ve Bayramlar bile onsuz sahih ve ikame edilebilmektedir."⁶¹⁸ sözlerini delil olarak göstermiştir.

⁶¹¹ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 22.

⁶¹² Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 22.

⁶¹³ Tirmizi "Fiten" 48.

⁶¹⁴ Âtîf Efendi, *Medeniyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Dîniyye*, 22.

⁶¹⁵ Âtîf Efendi, "Hilâfette Kureşli Olmanın Şart Kılınmasındaki Hikmet ve Sakıt olmasının Keyfiyeti" *Beyânülhak*, sy. 143 (1330): sy. 143, 2556-2557.

⁶¹⁶ Âtîf Efendi, "Hilâfette Kureşli Olmanın Şart Kılınmasındaki Hikmet ve Sakıt olmasının Keyfiyeti" sy. 143, 2556-2557; ilgili konu hakkında ayrıca bak. İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Arslan Tekin, (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2013) 1, 506-509; Mehmed Said Hatipoğlu, "İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik Hilafetin Kureyşliliği" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 23, (1979): 121-213, 126; M. Abdülmecid Karaarslan, "İslâm Hukukunda Devlet Başkanlığıyla İlgili Kavramların İhtilafı ve Dört Halifeden Sonra Hilafetin Geleceği" *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 28, (2016): 55-80, 67-68.

⁶¹⁷ Buhari "Ahkâm", 4.

⁶¹⁸ Âtîf Efendi, "Hilâfette Kureşli Olmanın Şart Kılınmasındaki Hikmet ve Sakıt olmasının Keyfiyeti" sy. 143, 2556-2557.

3.3. 8. Devletlerin Topluma Zarar Veren Maddelere Karşı Alması Gereken Önlemler

Âtîf Efendi, insanın aklına, sağlığına ve malına zarar veren alkol, uyuşturucu gibi tüm zararlı maddelerin kullanılmasının yasaklanması gerektiğini belirtmiştir.

Alkol, bağımlılığı ve kötüye kullanımı en yaygın olan maddedir. Alkolün üretim ve tüketimi, devlet tarafından bazan Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi yasaklanmış, bazan da Sovyetler Birliği tarafından teşvik edilmiştir. Alkollü maddelerin kullanımı ve doğurduğu sonuçlar çağımızın en önemli sorunlarından biridir. Alkolün; trafik kazaları, intiharlar, suça yönelme, aile bölünmesi, iş hayatının bozulması, meslek kayıpları ve çeşitli ekonomik yıkımlar açısından toplumlara verdiği zararlar çok boyutlu bir biopsikososyal sorun oluşturmaktadır.⁶¹⁹

Bazılarının ticaret yapması veya servet kazanması için kamu düzenini ve huzurunu bozan müskirâta müsaade edilmesi, devletlerin gayeleri ile bağdaşmaz.⁶²⁰ Devlet, vatandaşlarının sağlığını koruma adına onlara zarar veren şeyleri yasaklayabilir. Âtîf Efendi: "*içki yasağının kabul edilmesi halinde bağcılığın, içki imalatı ve satışı yapan kuruluşların ve devlet gelirlerinin zarara uğrayacağı*"⁶²¹ iddialarına istatistiklerle cevap vermiştir:

Devletler, alkollü maddelerle gelir elde etmektedirler. Ancak bu maddelerin insan bedenine ve toplumun asayişine verdiği zararları gidermek için miyarlarca para harcanmaktadır.⁶²² Avrupa'da yapılan istatistikler, Âtîf Efendi'nin düşüncesini destekler niteliktedir.⁶²³

Müskirât sebebiyle meydana gelen yaralama ve cinâyet olayları, bu olaylarda ortaya çıkan avukat ve mahkeme masrafları yanında, müskirâtın insan vücuduna yaptığı hasar ve bu hasarın giderilmesinde kullanılan tedavi masrafları, devleti iktisadi olarak büyük zarara uğratmaktadır.⁶²⁴

⁶¹⁹ Mûsâ Tosun, "İçki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 21, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 462-464; Dönmez, "Sarhoşluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 141-145.

⁶²⁰ Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, 21-28.

⁶²¹ Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, 21-28.

⁶²² Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, 19.

⁶²³ Âtîf Efendi, kendi zamanında yapılan istatistikleri bizlere şöyle açıklamıştır: Avrupa'da meydana gelen cinâyetlerin %70-90'ının, alkol kullananlar tarafından işlendiği, İstanbul Umumi Hapishane Müdürlüğü tarafından 1923 yılında yapılan istatistiklerde de hapishaneye giren mahkûm sayılarının 2575 olduğu, bunlardan 1125'inin içki kullandığı belirtilmiştir. Bak. Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, 19.

⁶²⁴ Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, 20-28.

Âtîf Efendi, "*İnsanın yasak olan şeylere meyli daha fazladır. İçki yasağı kanunu insanları içkiden vazgeçirmediği gibi içkinin gizli saklı yollarla daha fazla kullanılmasına neden olur. İçki yasağı kanun ile değil dînî terbiye ve ahlak temizliği ile temin edilmesi gerekir.*"⁶²⁵ fikrine karşı çıkmıştır.

İnsanın yasağa meylinin olması dikkate alınırca, hükümetler kanunen hiç bir şeyi yasaklamaları gerekirdi. Çünkü kanuni yasakların hepsinde aynı illet mevcuttur. İnsanda; hırsızlık, tecavüz, adam öldürme ve asayiş bozma ⁶²⁶ gibi durumlara sevk edici şehvi ve gazabi kuvvet bulunduğundan suçlar, kanunen yasaklansa bile insanlardan bu suçları işleyenlerin çıkması kaçınılmazdır. Âtîf Efendi, "*Bu suçları yasaklayan kanunlar yapılmadığı takdirde; hükümetlerin vazifeleri muattal, umumi asayiş karma karışık, can, mal, ırz ve namustan emniyet kaldırılmış olur ki bu durum batıl ve merduttur.*" demiştir. ⁶²⁷

İnsanların yasakları çiğneme ihtimali bulunmasaydı, kanunların konmasına ve hükümetlerin tesis edilmesine gerek kalmazdı. İnsan hayatını tehdit eden, halkın bireysel ve toplumsal huzurunu bozan suçları yasaklayan kanunlar yapıp eşitçe tatbik etmek, devletlerin en önemli vazifelerindendir. ⁶²⁸

Dînî ve ahlâkî terbiye yasaklardan kaçınmak için bir yoldur. Ancak bu yol, beşerin şehvî ve gazabî kuvvetini herkeste itidal derecesine ulaştıramaz. Her insanın ahlakını temiz tutması mümkün değildir. Yalnız ahlak terbiyesi ile yasaklardan kaçınmak imkânsızdır. Ahlakî faziletlerden mahrum olan insanları yasaktan sakındırmak kanunlar vasıtası ile mümkündür. Dünyevî işlere ait olan dînî ahkâmın tatbik ve icra edilmesinden devlet başkanı sorumludur. ⁶²⁹

İçkinin serbest olması, ülkede kötülüklerin çoğalmasına, yasaklanması ise kötülüklerin azalmasına neden olmuştur. İnsanların hareketleri iradeye irade de arzuya tabidir. Bir insana veya topluma iyi veya kötü bir terbiye verilmek istendiğinde, onda arzu uyandıracak ve iradesine hâkim olacak cezbedici ortamlar oluşturulur. Ülkenin

⁶²⁵ Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, 21-28.

⁶²⁶ Dünya Sağlık Teşkilatı'nın Türkiye'nin de içinde bulunduğu otuz ülkeyi kapsayan araştırma raporlarına göre, cinâyetlerin %85'i, tecavüzlerin %50'si, şiddet olaylarının %50'si, eşlerini dövenlerin %70'i, işe gitmeyenlerin %60'ı ve akıl hastalıklarının %40-50'si alkolden kaynaklanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bak. Tosun, "İçki", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 462-464.

⁶²⁷ Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, 21-28; Bu dönemde, sarhoş edici maddelerle mücadele çerçevesinde pek çok eser kaleme alınmıştır. Abdülaziz Çaviş eserinde "*Müskirata mücadele edilmesini tervec edenler ya dâl yahut mudıldir, başka bir şey olma ihtimali yoktur.*" diyerek içkinin yasaklanması gerektiğini savunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bak. Abdülaziz Çaviş, *İçkinin Hayatı Beşerde Açtı Rahneler*, trc. Mehmet Âkif Ersoy, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 8-60.

⁶²⁸ Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, 21-28.

⁶²⁹ Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, 21-28.

heryerinde meyhaneler ve genelevleri açmak suretiyle müskirât ve fuşşiyâtı serbest bırakmak, yasakları cazip hale getirmektedir. Böylece nefsanî arzularına tabi olan şehvetperest kimseler, bilhassa da gençlerin kalpleri o cihetlere doğru kaymaktadır.⁶³⁰

Suçları serbest bırakmak, o suçun tekrarını doğurur, tekrar edilen suç toplumda basite alınarak normalleştirilir. Suçların yol açtığı zararları ortadan kaldırmak için İslâm'ın koyduğu cezalar veya da medeni milletlerde uygulanan kanunlar tatbik edildiği takdirde bu kötü alışkanlıkların yayılması mümkün değildir.⁶³¹

Dünyevî, uhrevî, sıhhî, aklî, ahlakî, iktisadî, ailevî ve ictimai zararları büyük olan tüm maddelerin insanlar tarafından kullanılması engellenmelidir. Herkesin özellikle de "*Artık bunlardan vazgeçtiniz değil mi?*"⁶³² buyruğuna inancı olmayanların, aklın ve tıbbın kararına uyup içkiden uzak durmaları gerekmektedir.⁶³³ Çünkü zarara neden olan şeylerden sakınmak aklın bir gereğidir.

⁶³⁰ Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, 21-28.

⁶³¹ Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, 21-28.

⁶³² Maide, 5/90-91.

⁶³³ Âtîf Efendi, *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*, 21-28.

SONUÇ

Âtîf Efendi, yaşadığı dönem itibarı ile son iki asrın ve çalkantılı olayların bizzat tanığıdır. Bu tanıklık onu, eserlerinde bilgi vermenin yanında aynı zamanda toplumu ortaya çıkması muhtemel tehlikelere karşı uyarıcı nitelikte yazılar yazmaya yöneltmiştir.

Âtîf Efendi'ye göre Müslümanların gerileme ve acziyete düşmelerinin nedenleri; İslam'ın temel esaslarından uzaklaşmaları, hizipçilik, menfaatçilik, taklitçilik, fiske, sefahat, zulüm ve istibdattır. Dinin temel ilkelerinden uzaklaşmak, hizipçilik ve farklılaşma Müslümanlar arasında tefrikaya neden olmuştur. Bu ayrılık sonucu Müslümanlar zayıflayarak güçlerini kaybetmiş, İslâm dünyası zihnen ve bazı yerlerde de madden esarete mahkûm olmuştur.

Bu acziyetten kurtulmanın yolu ise İslâm'ın evrensel ilkelerine yeniden dönmektir. Birlik, beraberlik, dayanışma ve kardeşlik ruhunu yeniden canlandırmak, İslâm'a hizmet çerçevesinde her Müslüman'ın vazifesidir. İslâm dinine sarılmak yükselme ve ilerleme, İslâm'dan uzaklaşmak ise gerileme ve çöküş nedenidir.

Âtîf Efendi, İslâm Hukukunda naslarda hükmü bulunmayan meselelerde içtihâda başvurmanın gerekli olduğunu ve içtihat kapısının her asırda açık olduğunu Kur'an'dan deliller göstererek açıklamıştır. İctihat yeterliliğine sahip kimseler, her zaman ve her yerde Kur'an ve sahih hadislerden hüküm istinbatında bulunabilirler. Müçtehitler yetiştirilmelidir. Her asırda, meselede müçtehit derecesinde din âlimi yetiştirmek, İslâm ümmetinin vazifelerindedir. Çünkü beşerî hayatın kemâli için gerekli hukuk sisteminin temeli içtihatıdır.

Âtîf Efendi, zamanın değişmesi ile değişen hükümlerin örf ve âdete dayalı şer'î hükümlerden ibaret olduğuna dikkat çekmiştir. Bunlar, içtihada konu olan fer'î hükümlerle sınırlıdır. İslâm'ın evrensel üsul ve esasları olan itikadî konular ile sübûtü ve manaya delâleti kat'î olan hükümler, içtihat alanına girmez. Dönemler, milletler ve mekânların değişimi ile İslâm usûllerinde değişim söz konusu olamaz. Bu usûl ve hükümler hakkında ıslahat yapmak, dinin temel ilkelerini değiştirmek anlamına gelir. Böyle bir yaklaşım doğru olmadığı gibi buna yeltenenler İslâm'ın sınırları dışına çıkmış olurlar.

İctihat yeterliliği olmadan hükümleri arzu ve isteklerine göre yorumlayan kimseler, insanları yanlış yollara sürüklemektedirler. Bu kimselerin her zaman İslâm

toplumunda görüleceğine dikkat çeken Âtîf Efendi, bunların iddialarına cevap verebilecek, şer'î ilimlerde uzman ilim insanlarına her dönemde ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Hükümler üzerinde tasarruf, Kur'an'ın ruhuna uygun olarak bir sistem içerisinde yapılmalıdır.

Sağlıklı ve mukim olan bir kimsenin fidye vermek sureti ile oruçtan muaf olacağı düşüncesi; İslâm Hukukuna göre mümkün değildir. *وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ* âyetinde geçen ifade, oruç tutmaya gücü yettiği halde zorlananlar değil, oruç tutmaya güç yetiremeyenlerin oruç yerine fidye vermeleri gerektiğini anlatmaktadır. Âtîf Efendi, zarûriyyât-ı dîniyyeden olan kat'î bir hükmün ret ve inkârının önemli bir hata olduğunu belirtmiştir. Âyetin "gücü yetenler de fidye verebilirler" şeklinde yorumlanması, âyetler arasında teâruz ihtimalini ortaya çıkartır ki bu durumda da fıkıh usûlünde teâruzu giderme yöntemleri devreye girer.

Ahîret hayatının tafsilatı, nitelik ve nicelik yönünden ibadetler, hadler ve miktar bildiren hükümler, akıl ve his ile kavranılması mümkün olmayan hükümlerdendir. Bu hükümler ve hakikatler nakil ile sabit olurlar. Dolayısıyla akıl, hükümlerin sadece bir kısmını bilmekte yeterlidir. Akıl, Şâri'in hitabını ve maslahatlarını anlamada bir alettir. Dinde aklın önemli bir yeri vardır. Din akıllı olanı mükellef kılmıştır. Ancak şer'î hükümleri belirlemede akıl tek başına bir hüccet değildir.

Kur'an, ilim insanlarına yeterli veri sağlayacak nitelikte bir kaynaktır. Asrın şartlarına göre güncellenmeye müsait olan hükümlerin, fıkıh usûlü çerçevesinde dînî sabiteleri ihlal etmeden ihtiyaca göre güncellenmesi kaçınılmazdır.

Devletin; eğitim, sanayi, teknoloji, siyasi, askeri gibi her alanda kendini geliştirmesi ve yenilemesi gerekir. İslâm'ın öngördüğü devlet modeli, gelişmiş ve dışa bağımlı olmayan güçlü bir sosyal devlettir. Fuhuş, alkol uyuşturucu gibi insanın aklına ve malına zarar veren her türlü sıvı ve katı maddelerin yasaklanması ve toplumun bunlardan korunması için gerekli önlemlerin alınması, devletin temel görevlerindedir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Dehlevi Şahveliyyullah b. Ahmed. *Huccetullâhi'l-bâliğa*. Beyrut: y.e.y. 1990. Rağbet Yayınları, 2003.
- Acar, Ünal. "Meşrutiyet Dönemi Düşünce Akımları ve Günümüze Yansımaları". *Türkiye Sosyal Araştırmalar*, sy. 2 (2019): 413-424.
- Ahmed b. Hanbel. Ahmed b. Hanbel b. Hilal b. Esed eş Şeybanî *Müsned*, I-IV, Kahire: Müessesetü Kurtuba, t.y.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994.
- Akçura, Yusuf. *Türkçülüğün Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998.
- Akgündüz, Ahmet. *İslâm Hukukunda ve Vakıf Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Aksekili, Ahmet Hamdi. "Medresetül İrşad". *Sırât-ı Müstakîm*, sy. 538-539 (1339): 143.
- Aksoy, Hasan. "Kınalızâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25: 416-417. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. İstanbul: Kültür Koleji Yayınları, 1994.
- Albayrak, Sadık. "İskilipli Mehmed Âtîf Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 583-584. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Alparslan, Teoman. *Balkan Bozgunu*. İstanbul: Kemer Yayınları, 2013.
- Apaydın, H. Yunus. *İslâm Hukuk Usûlü*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- . "İçtihat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 432-445. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- . "Ta'lîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39: 511-514. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2010.
- . "Kıyas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25: 539-540. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

- . "Naslarda Yetki ve Yöntem Sorunu". *Marife*, Sy. 1 (2002): 7-24.
- . "Tesettür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 543-545. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Ankara: Alkım Yayınları, 1997.
- Attar, Fahreddin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an'a Göre Araştırmalar*. İstanbul: Atay Yayınları, 2012.
- Âtîf Efendi. *İslâm Fıkhı*. çev. Abdullah Sivridağ- Mümtaz Habib Güven. İstanbul: Nehir Yayınları, 1994.
- . Nazar-ı Şeriatta Kuvve-i Berriyye ve Bahriyye'nin Derece-i Ehemmiyet ve Vücubu. *Sırat-ı Müstakîm*, sy. 109 (1326): 75-77.
- . "Tabaâkaât-ı Müçtehidin". *Mahfil*, sy. 21 (1338): 142.
- . "Bir Müçtehit Taslağının Dalâlet ve İdlâli". *Beyânülhak*, sy. 103 (1330): 2714-2718.
- . "Hükümlerin Tamamını Bilmede İnsan Aklının Yeterliliği". *Mahfil*, sy. 39 (1338): 41-42.
- . "Akıl ile Naklin Tesadümüne Dair". *Mahfil*, sy. 41 (1338): 77-78.
- . "Akıl İle Naklî Telfik Kanunu". *Mahfil*, sy. 43 (1338): 123.
- . "Akıl İle Nakil". *Mahfil*, sy. 37 (1338): 4-5.
- . "Enbiyâ Hazretlerine Vahiy ve İnzal Olunan Din bir Dindir". *Mahfil*, sy. 4 (1338): 57-59.
- . "Tesettür-ü Şer'în Faydaları". *Mahfil*, sy.32-34 (1338): 134-149-150.
- . "Şerâiti İçtihat ve Tabâkât-ı Müçtehidin". *Mahfil*, sy. 19 (1338): 11.
- . "Şerâiti İçtihat ve Tabâkât-ı Müçtehidin". *Mahfil*, sy. 4 (1338): 57-59.
- . "Şerâiti İçtihat ve Tabâkât-ı Müçtehidin". *Mahfil*, sy.20-21 (1338): 127-129. 142-143.

- . "Oruç Meselesi Hakkında Verilen Cevaplar". *Mahfil*, sy. 51-52 (1338): 57.
- . "Kanun Hükümlerini İcra Edecek Hükümet ve Reisin Lüzumu". *Beyânühak*, sy. 140 (1330): 2510-2512.
- . "İnsanların Bir Kanuna Olan İhtiyaçları. *Beyânühak*, sy.9 (1330): 186-187.
- . "İçtihat ve Dîni İslâm'ı Asrileştirmek". *Mahfil*, sy. 5 (1338): 116-117.
- . *Medeniyyet-i Şer'îyye ve Terakkîyat-ı Diniyye*. çev. Sadık Albayrak. İstanbul: Şamil Yayınları, 1995.
- . "Kazanç Kara ve Deniz Ticareti, Sanat, Ziraat, Madencilik Seyahat". *Beyânühak*, sy.30 (1338): 2510-2512.
- . "Cihad ve Gaziliğin Fazileti". *Beyânühak*, sy. 181-182 (1338): 3163-3165, 3178-3181.
- . "Çalışıp Kazanmak-Tembellik ve Atâlet". *Beyânühak*, sy. 125 (1327): 2269-2271.
- . *Frenk Mukallitliği ve Şapka*. nşr. Ömer Faruk. İstanbul, y.e.y. 1340.
- . *Din-i İslâm'da Men-i Müskirât*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340.
- . "Medeniyyet-i Şer'iyye, Terakkîyât-ı Diniyye". *Beyânühak*, sy. 173 (1328): 3035-3038.
- . "Terbiye-i Etfal", *Beyânühak*, sy. 101 (1326): 1877-1882.
- . "Medeniyyet-i Şer'iyye Terakkîyât-ı Diniyye". *Beyânühak*, sy. 169 (1328): 2971-2972.
- . "Medeniyyet-i Şer'iyye Tereakkîyât-ı Diniyye", (Ebeveynin Vezaifi ve Terbiye-i Etfal). *Beyânühak*, sy. 171-172 (1328), 3005-3007.
- Avcı, Casim. *"Hilâfet"*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17: 546-553. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Ayas, Nevzat. *Mehmed Akif Zihniyeti ve Düşünce Hayatı*, İstanbul: y.e.y. 1939.

- Aydın, Mahir. "Doksanüç Harbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9: 498-500. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Aydın, M. Âkif. "Batılulaşma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 162. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- . "İslâmcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23: 67-70. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2001.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri I*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.
- Bardakoğlu, Ali. "Delil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9: 138-140. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Bayyığıt, Mehmed. "Mehmed Akif'te Din ve Toplum Sorunu", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8 (1998): 53-68.
- Bedir, Mürteza. "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32: 186-188. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Biçici, Mehmed. "Hatıratlarla Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Girişi". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler*, sy. 3 (2014): 693-722.
- Bigiyev, Mûsâ C. *Uzun Günlerde Oruç*. Sadeleştiren: Abdullah Kahraman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Bilmen, Ömer N. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâlîâlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Kahraman Yayıncılık, 1995.
- . *Hukûk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1967.
- Birgivi. Takıyüddin Muhammed Bin Ali. *Tarikat-ı Muhammediye*. İstanbul: Lale Yayınları, 1976.
- Bolay, S. Hayri. "Akıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 238. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 1989.
- Buhari. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fi. *el-Câmiu's-Sahih*, Beyrut: Daru İbn Kesir, 2002.
- Cessas. *Ahkâmü'l-Kur'an*, II yy. Matbaatü'l-Evkâfü'l-İslâm, 1917.

- . *el-Fusûlfi'l-Usûl*. thk. Uceyl Casim en-Neşemî. Kuveyt: y.e.y. 1985.
- Coulson, J.Noel. *İslâm Hukuk Biliminde İhtilaf ve Gerilimler*. çev. Ferhat Koca. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Cüveynî İmâmü'l Haremeyn. *Varakât*. trc. Adnan Memduhoğlu. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Çaviş, Abdülaziz. *İçkinin Hayatı Beşerde Açtı Rahneler*. trc. Mehmet Akif Ersoy. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Çetinkaya, Sevgi. "Osmanlı Devletinin 1. Dünya Savaşı'na Girişi". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995.
- Çolak, Abdullah. "Oruç Kefâretinin Dayandığı Hadislerin Tahlili". Ekev Akademi, sy. 9 (2005): 152.
- . *İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukukunun Kaynakları*. İstanbul: Hikmet Evi Yayınları, 2018.
- . *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hukukçuluğu (Hak Dini Kur'an Dili Bağlamında)*. Malatya: EKM Matbaacılık, 2011.
- Davudoğlu, Ahmed. "Devlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 234-240. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Demir, Halis. "Kuvvetler Ayrılığı Etrafındaki Yaklaşımların Tahlili". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. sy. 1 (2010): 223-246.
- . "Devlet Kudretinin Sınırlanması Problemi Açısından Raşid Halifeler Dönemi". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2003.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "İllet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 117-120. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- . "Oruç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 416-425. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- . "Sarhoşluk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 141-145. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Ebü'lulâ Mardin. *Huzur Dersleri*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaa, 1951.

- Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- . *Vahiy-Akil Dengesi Açısından Sünnet*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.
- Erkoç, Ethem. *İskilipli Âtîf Hoca Hayatı Düşünceleri ve İdamı*. Çorum: Kültür Yayınları, 2014.
- . *Çorumlu Şeyhülislâmlar ve Alimler* Çorum: 2017.
- Ersoy, Mehmed Akif. *Safahat*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 1992.
- Eşit, Yusuf. "Kelamcı Usûlcülerin Usûl Düşüncesinde Akıl Nakil İlişkisi". *Usûl İslâm Araştırmaları* sy. 31 (2019): 59-71.
- Eyice, Semavi. "Kale". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 24: 234-242. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Fahredden er-Râzî. Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. et-*Tefsîru'l-Kebîr*. 23. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- . *el-Mahsûl fi İlmi'l-Kelâm*, thk. Tâhâ Cabir el-Ulvânî. Riyad, 1979.
- Gazâlî. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Kânûnü't-Te'vil, Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gâzzâlî*, Tahk. İbrahim Emin Muhammed, Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikkiye, ty.
- . *Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*. II. trc. H. Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayınları, 1994.
- Gökgöz, Bülent–Kurbanoglu Bahadır. *İskilipli Âtîf Hoca İstiklal Mahkemelerinin Tarihi Misyonu ve Şapka İnkılabı*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2013.
- Gümüsoğlu, Hasan. *Devleti Âliye'nin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme*. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2014.
- Gür, A.Refik, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*. İstanbul: Sebil Yayınları, 1977.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "İttihat ve Terakkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 476-484. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

- . "Batılılaşma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 148-152. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- . "Türkçülük" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41: 551-554. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Has, Ş. Selim Has, "Mülteka'l-Ebhur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31: 549-552. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Hatipoğlu, M. Said. "*İslâm'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşiliği*". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. sy.1 (1979): 121-213.
- Heyd, U. *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*. çev. Cemil Meriç. İstanbul: Sebül Yayınları, 1980.
- İbn Haldun. Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan el-Hadramî el-Mağribî. *Mukaddime*. trc. Arslan Tekin. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2013.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lamü'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Âlemîn*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l-İlmiyye, 1991.
- İbn Kemal Paşa. *Tabakât-ı Müçtehidîn*. Kahire: Matba'atu'l Cebelâvî, 1976.
- İbn Mâce. Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*, tahk. Muhammed Fuâd Abdü'l-Baki. I-II, Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye. t.y.
- İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Nu'mân b.Sâbit b. Zutâ b.Mâh. *Fıkhü'l-Ekber*. Ankara: Diyanet İşleri Reislîği Yayınları, 1957.
- İnalcık, Halil. *Tarih Vasikaları II*. Ankara: Maarif Matbaa, 1942.
- İnanır, Ahmet. "İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku". Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.
- . "İbn Kemal'in Tabakât-ı Fukahâsı ve Değerlendirmesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. sy. 37 (2012): 65-86.
- İpşirli, Mehmed, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28: 327-333. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- İsmail El-Ensârî, Abdülhamit. "Ehlü'l-Hal ve'l-Akd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 10: 539-541. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

- Kâdî Abdulcebbar. *Şerhu Usûli'l-Hamse*. thk. Abdulkerim Osman, Kahire: y.e.y. 1988.
- Kahraman, Abdullah. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- . "İslâm Hukuk Düşüncesinde Tabbuği Hükümler ve Taabbudiyyat Sahası Üzerine". *İslâm Hukuku Araştırmaları*, sy. 2 (2003): 25-57.
- Kahraman, Âlim. "Mahfil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 333-334. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Karaarslan, M. Abdülmeğid. "*İslâm Hukukunda Devlet Başkanlığı ile ilgili Kavramların İhtilafı ve Dört Halifeden Sonra Hilâfetin Geleceği*". *İslâm Hukuku Araştırmaları*, sy.28 (2016): 55-80.
- Karabekir, Kâzım. *I. Cihan Harbine Neden Girdik? II*. İstanbul: Yakın Tarih Yayınları, 1994.
- Karal, E. Ziya. *Osmanlı Tarihi* 8. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukukunda İctihat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1996.
- . *Mukayeseli İslâm Hukuku*. İstanbul: İz Yayınları, 1999.
- . *İslâm Hukuku*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- . Mustafa Çağrııcı, İbrahim Kafi Dönmez ve Sadrettin. Gümüş *Kur'an Yolu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Karatepe, Şükrü. *Siyasi ideolojiler*. İstanbul: İz Yayınları, 2014.
- Kâsânî. Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî. *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi-Şerâi'*. II. Beyrut: y.e.y. 1974.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Son Devrin Din Mazlumları*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2014.
- Koca, Ferhat. *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis*. İstanbul: İSAM yayınları, 2011.
- . "*İslâm Hukuk Düşüncesinde Değişimin Gerekliliği*". *İslâm Fıkımın Dinamizmi Sempozyumu* (2003): 46-47.

- . "Mûsâ Kâzım Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 221-222. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- . "İbadet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 248-257. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- . "Tûfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 327-330. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- . "İslâm Hukukunda Maslahat-ı Mürsele ve Necmüddin et-Tûfi'nin Bu Konudaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi". *İlam*, sy. 1 (1996): 93-117.
- . "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği". *İlahiyat Akademi*, sy. 1-2, (2015): 15-70.
- Koçi Bey. *Koçi Bey Risalesi*. Haz. Zuhuri Danışman. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1972.
- Kuran, Ercüment. "Birinci Dünya Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 196-200. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Kurtcephe, İsrafil ve Beden Aydın. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Antalya: Dikkat Akademi Yayınları, 2006.
- Kurtubi. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruc Yayınları, 1997.
- Kutluer, İlhan. "İslâmcılık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 65-67. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2001.
- Küçük, Cevdet. "Balkan Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 23-25. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Mâverdî. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *Ahkâmu's-Sultaniyye*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınları, 1976.
- Merginânî. Ebü'l-Hasen Burhânüddin Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî, *Hidaye*. çev. Ahmet Meylani. İstanbul: Kahraman yayınları, 1991.
- Mevdûdî. *Tefhîmü'l-Kur'an*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Mevsîlî. Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *İhtiyar Metni el-Muhtar li'l-Fetvâ*. çev. Celal Yeniçeri. İstanbul: Şamil yayınları, 1984.

- Muhammed Ebu Zehra. *İmam Şafî*. trc. Osman Keskin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1969.
- Mûsâ Cârullah. "Kadının Hukuk ve Vezâifine Dair". *Sebîlürreşâd*, sy. 594 (1340): 339-340.
- Mûsâ Kâzım. "Güzel Milli Adetler" *Külliyât*. Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2002.
- . "Medreselerde Tedrisatın Islahı, *Sırât-ı Müstakîm*, sy. 54 (1325): 22-23.
- Mustafa Şelebi. *Ta'lîlü'l-Ahkâm*. Beyrut: Daru'n-Nehda el-Arabiyye, 1981.
- Necmüddin Tûfî. *et-Ta'yîn fî Şerhi'l-Erbâîn*. Thk. Ahmed Hac Muhammed Osman. Beyrut: y.e.y. 1998.
- . *er- Risâle fî Riâyeti'l-Maslaha*. Thk. Ahmed Abdürrahim es-Sâiyh. Kahire: y.e.y. 1993.
- Oba, A.Engin. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. Ankara: İmge Kitabevi, 1995.
- Omur, Sinan. *İskilipli Âtîf Efendi Nasıl İdam Edildi*. İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları, 2013.
- Onat, Hasan. *Türkiyede Din anlayışında Değişim Süreci*. İstanbul: Endülüs yayınları, 2016.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun Son Nefesi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Özcan, Azmi. "Otuzbir Mart Vak'ası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34: 9-11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- . "İslâmcılık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23: 62-65. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- . "Osmanlıcılık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 485-487. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Özen, Şükrü. "Teâruz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 40: 208-211. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- . "Kemalpaşazâde" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25: 240-242. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

- Özer, Hasan. "İbn Kemal ve Tabakât-ı Fukahâ Adlı Eseri". *İslâm Hukuku Araştırmaları*, sy. 14 (2009): 353-374.
- Özkan, Mehmet. "Şer'î Hükümlerin Ta'lîl'i ve İbadetlerde İçtihat Meselesi Üzerine". *Yalova Sosyal Bilimler*, Sy. 5, (2012-2013): 55-74.
- Öztuna, Yılmaz. *Osmanlıya Veda*. İstanbul: Yakın Plan Yayınları, 2013.
- Sâbûnî. Muhammed Alî, *Ravâ'iu'l-beyân Fî Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm*. İstanbul: 1984.
- Sarıнай, Yusuf. *Türk Milliyetçiliğın Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1994.
- Serahsî. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b.Ebî Sehl Ahmed. *Mebûsût*. tsh. Mehmed Erkal vd. İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2015.
- . *el Usûl*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: y.e.y. 1973.
- Sılay, Mehmed. *İskilipli Âtîf Hoca*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.
- Şafîî. *er-Risâle*. thk. Ahmet Muhammed Şakir. Kahire: y.e.y. 1979.
- Şâtîbî. İbrahim b. Mûsâ. *Muvâfakât*. trc. Mehmed Erdoğan. İstanbul: İz Yayınları, 1990.
- Şengüler, İsmail H. *Mehmed Akîf Külliyyatı*. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1992.
- Şentürk, Hulusi. *Türkiyede İslâmî Oluşumlar Siyaset ve İslâmcılık*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2011.
- Şevketî, *Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı*. İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1329.
- Taberî. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'ul Beyânan Te'vîli Âyi'i-Kur'an*. İstanbul: Yeni Neşriyat Yayınları, 1995.
- Taş, Kemaleddin ve Betül Göksuçukur. "Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din". *Dini Araştırmalar*, Sy. 56 (2019): 463-488.
- Tatlıhoğlu, Kasım. "Bir Âlim, Âbid ve Mütefekkir Olarak İskilipli Mehmed Âtîf Efendi". *Her Yönüyle İskilip: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu*. Çorum: 9-11 Ekim 2014.

- Tirmizî. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî. *el-Câmiu's-Sahîh*. tahk. Muhammed Fuad Abdulbâkî. 2. Baskı, I-V, Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1397/1977.
- Tosun, Mûsâ. "İçki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 462-464. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Tunaya, T. Zafer. *Türkiyenin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Yedigün Matbaa.1960.
- Türkdoğan, Orhan. *Milli Kültür Modernleşme ve İslâm*. İstanbul: Birleşik Yayınları, 1996.
- Türköne, Mümtazer. "Tanzimat'ta Millet Fikrinin Doğuşu". *Türkiye Günlüğü*, Sy. 8 (1989): 39.
- Uçar, Fuat. "Türk Düşüncesinde Osmanlılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri". *Karadeniz Sosyal Bilimler*, Sy. 18 (2018): 81-108 .
- Uzun, Mustafa İ. "Abdürreşit İbrahim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 295-297. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi I*, Konya: Selçuk Yayınları, 1966.
- Yalçın, Semih. *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları, 2008.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Elmalılı Muhammed Hamdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 57-62. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2001.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. "Makale-i Mühimme". *Makaleler*, II. Haz. Cüneyt Köksal-Murat Kaya. İstanbul: Kitapevi Yayınları, 1997.
- Yusuf el-Karadavi. *İslâm Hukuku Evrensellik-Süreklilik*. İstanbul: Nida Yayınları, 2012.
- Zeydan. *el-Veciz, fi Usûli'l-fikh*, Beyrut: y.e.y. 1982.

